

ELS CORTALS EMPORDANESOS,
DEL SEGLE XIII AL XXI

SIS ESTUDIS

ENRIC SAGUER
(ed.)

Dades CIP recomanades pel Servei de Biblioteques de la UdG

CIP 946.713 COR

Els Cortals empordanesos, del segle XIII al XXI. Sis estudis / Enric Saguer (ed.). – Girona : Associació d'Història Rural : Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona : Documenta Universitaria, 2019. – 250 pàgines : il·lustracions, mapes, taules, gràfics ; cm. – (Biblioteca d'Història Rural. Estudis ; 18) Conté: El rodal cortaler. Una introducció / Enric Saguer Hom, Marisa Roig Simon -- Els cortals de Castelló d'Empúries a finals de l'Edat Mitjana / Josep maria Gironella Granés -- Els cortalers, pagesos organitzats. Masoveria, gazalla, pastura i la Confraria de Sant Antoni (1600-1720) / Pere Gifre Ribas -- Les llars cortaleres. Composició, mobilitat i socialització (1877-1949) / Marisa Roig Simon -- El capitalisme possible. El cortical Maig durant el primer terç del segle XX / Enric Saguer Hom -- Parceria i accés a la propietat entre els cortalers durant el segle XX / Rosa Congost Colomer, Enric Saguer Hom -- Els cortals avui. La transformació de la franja litoral central el golf de Roses des de mitjans del segle XX / Meritxell Fernández Domènech

ISBN 978-84-9984-497-8

I. Saguer i Hom, Enric, editor literari II. Contenidor de (obra): Saguer i Hom, Enric Rodal cortaler. Una introducció III. Associació d'Història Rural IV. Universitat de Girona. Centre de Recerca d'Història Rural 1. Masos, masies, etc. Catalunya Empordà S. XIII-XXI lemac

CIP 946.713 COR

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només pot ser realitzada amb l'autorització dels seus titulars, llevat excepció prevista per la llei. Dirigiu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos) si necessiteu fotocopiar o escanejar algun fragment d'aquesta obra (www.conlicencia.com; +34 91 702 19 70 / +34 93 272 04 47).

Amb el suport de

Diputació de Girona

INSTITUT RAMON MUNTANER

Edita: Associació d'Història Rural, Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona i Documenta Universitaria

Disseny de coberta: Quim Español

Correcció lingüística: Berta Crous

ISBN: 978-84-9984-497-8

Dipòsit Legal: GI-1.645-2019

© dels textos: els autors

© de la Biblioteca d'Història Rural: Associació d'Història Rural

© de l'edició: Documenta Universitaria

Girona, 2019

La **Biblioteca d'Història Rural** s'autofinança, en part, amb les quotes aportades pels socis de l'Associació d'Història Rural. Els socis reben puntualment els llibres editats, així com informació periòdica de les activitats de l'Associació (a través del seu butlletí Mestall, de periodicitat semestral). Podeu obtenir la butlleta d'inscripció a www.ddgi.cat/historiarural o a l'Arxiu Històric de Girona (plaça de Sant Josep, 1, 17004 Girona)

ÍNDIX

ABREVIATURES.....	7
EL RODAL CORTALER. UNA INTRODUCCIÓ.....	9
ENRIC SAGUER HOM, MARISA ROIG SIMON	
ELS CORTALS DE CASTELLÓ D'EMPÚRIES A FINALS DE L'EDAT MITJANA	31
JOSEP MARIA GIRONELLA GRANÉS	
ELS CORTALERS, PAGESOS ORGANITZATS. MASOVERIA, GAZALLA, PASTURA I LA CONFRARIA DE SANT ANTONI (1600-1720).....	53
PERE GIFRE RIBAS	
LES LLARS CORTALERES. COMPOSICIÓ, MOBILITAT I SOCIALITZACIÓ (1877-1949)	97
MARISA ROIG SIMON	
EL CAPITALISME POSSIBLE. EL CORTAL MAIG DURANT EL PRIMER TERÇ DEL SEGLE XX	137
ENRIC SAGUER HOM	

PARCERIA I ACCÉS A LA PROPIETAT ENTRE ELS CORTALERS DURANT EL SEGLE XX.....	177
--	------------

ROSA CONGOST COLOMER, ENRIC SAGUER HOM

ELS CORTALS AVUI. LA TRANSFORMACIÓ DE LA FRANJA LITORAL CENTRAL DEL GOLF DE ROSES DES DE MITJANS DEL SEGLE XX.....	209
---	------------

MERITXELL FERNÁNDEZ DOMÈNECH

BIBLIOGRAFIA	239
---------------------------	------------

ABREVIATURES

ACA	Arxiu de la Corona d'Aragó
ACAE	Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà
ACG	Arxiu de la Catedral de Girona
ADG	Arxiu Diocesà de Girona
AHG	Arxiu Històric de Girona
AMCE	Arxiu Municipal de Castelló d'Empúries
AMR	Arxiu Municipal de Roses
AMSP	Arxiu Municipal de Sant Pere Pescador
ANC	Arxiu Nacional de Catalunya
BOPG	Butlletí Oficial de la Província de Girona
COAM	Colegio Oficial de Arquitectos de Madrid
DCVB	Diccionari català-valencià-balear, d'Antoni M. Alcover i Francesc de B. Moll
ICGC	Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya

EL RODAL CORTALER. UNA INTRODUCCIÓ

ENRIC SAGUER HOM
MARISA ROIG SIMON

La faixa de terra de quatre a cinc quilòmetres d'amplada que circumda la badia de Roses i que abasta, bàsicament, els municipis de Castelló d'Empúries i de Sant Pere Pescador, té unes característiques peculiars que la distingeixen de la plana interior i de la resta de la comarca de l'Alt Empordà. Sobre el mapa destaquen tres elements: la dispersió dels masos, la seva grandària i la manca de cultius arbustius.¹ Mentre que a la plana interior els masos estan majoritàriament agrupats en pobles i veïnats, en aquesta franja els trobem, bàsicament, en l'hàbitat dispers. La dimensió d'aquestes explotacions també és superior, amb un predomini del tipus mitjà-gran, i formen unitats relativament compactes al costat de zones de gran parcel·lació pròpies de la petita propietat. Finalment, dos dels cultius habituals a l'Empordà, la vinya i l'olivera, que assolixen nivells de notable especialització en els contraforts muntanyencs més propers, en aquesta àrea litoral hi són pràcticament absents.² Encara podríem afegir-hi altres elements de distinció: la dedicació ramadera, que

1 Per a una caracterització general d'aquest territori, vegeu, sobretot, Compte (1964: 84-114 i 179-194) i també Barbaza (1966).

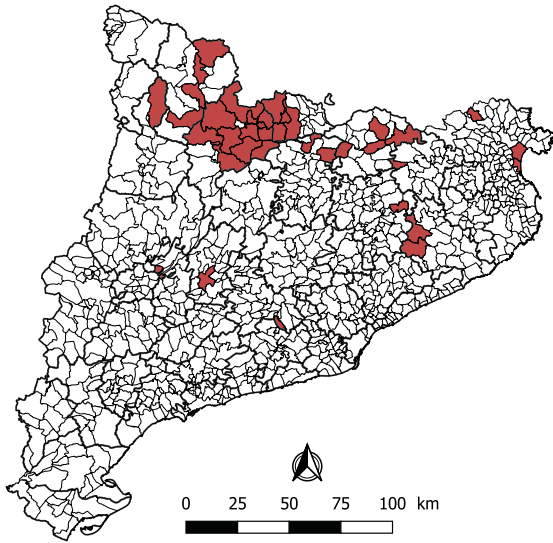
2 En la sèrie d'amillaraments i cadastres conservats per Sant Pere (1863 i 1960) i per Castelló (1961) no hi consta cap extensió dedicada ni a vinya ni a olivera (AHG, Hisenda, 1011, *Relación de características del polígono catastral* de Sant Pere Pescador, 1959; AHG, Hisenda, 994, *Relación de características del polígono catastral* de Castelló d'Empúries).

històricament ha tingut molt pes, especialment la bovina i l'equina, potenciada per l'existència d'amplis espais humits i salobres poc adequats pel cultiu; i la notable concentració d'assalariats agraris, tret que s'adiu tant amb les dimensions de les finques com amb la notable densitat ramadera. Les peculiaritats d'aquest territori també s'han concretat en una denominació específica, distintiva, dels masos que l'estructuren: els *cortals*.

Un cortal, en el sentit que utilitzarem en aquest llibre, és una variant local del mas de la Catalunya Vella. Potser no ho era en origen, però ho va esdevenir durant la baixa edat mitjana o a inicis de l'època moderna. La seva geografia és molt limitada. Es concentren bàsicament a Castelló i a Sant Pere. Més enllà d'aquesta zona, tenim notícies sobre cortals als veïnats de Montmajor i de Sant Joan Sescloses,³ actualment inclosos al municipi de Peralada; a Bellcaire, ja tocant a l'Escala, hi trobem el cortal Nou; en altres municipis circumdants també trobem traces toponímiques que hi remetien, com el mas la Cortalera de Peralada, o el camp del Cortalet a Fortià. Tanmateix, és a Sant Pere i, sobretot, a Castelló on localitzem la major part de referències. El nombre total de cortals és difícil de precisar atès que moltes fonts utilitzen tant la denominació de *mas* com la de *cortal*. La relació que va fer Albert Compte (2005) inclou trenta cortals de Castelló amb orígens medievals o moderns que varen arribar al segle xx, a més de set que varen desaparèixer i dos de creació recent. Pere Gifre, en aquest mateix llibre, considera una relació de trenta-tres cortals pel segle xvii, alguns dels quals posteriorment es varen integrar en d'altres o es varen extingir. El catàleg de l'exposició *Paisatge Latent* inventaria seixanta-un cortals, quaranta-dos dels quals corresponen al municipi de Castelló, onze a Sant Pere Pescador i set a les zones properes a l'antic estany gran que avui es troben incloses dins el municipi de Peralada (Ecomuseu-Farinera de Castelló d'Empúries, 2013). D'alguns d'aquests cortals, atès el desenvolupament turístic i urbanístic que ha conegut bona part de la badia de Roses, actualment només en resta el topònim.

3 Gifre es refereix al cortal Barrera (Gifre, 2012: 364). El catàleg de l'exposició *Paisatge Latent. Closes, Cortals i Cortalers*, seguint un plànol de 1919 de la parròquia de Castelló, fa referència a un total de 10 masos a Sant Joan Sescloses (Ecomuseu-Farinera de Castelló d'Empúries, 2013: 162).

Figura 1. Presència del topònim *cortal* o derivats en el nomenclàtor oficial

FONT. Elaboració pròpia a partir de Generalitat de Catalunya (2009).

La denominació de *cortal* no és exclusiva del litoral alt-empordanès, però sí que ho és en el sentit que hi donem en aquest llibre. La figura 1 reflecteix els municipis que, en l'actual nomenclàtor oficial (Generalitat de Catalunya, 2009), enregistren algun topònim relacionat amb la paraula *cortal* (*cortaló*, *cortalet*, *cortalàs*, *cortil* i, evidentment, *cortal*). El mapa no recull amb exactitud totes les zones on es conserva, però representa amb fidelitat les àrees de distribució i els dos sentits generals del terme. Un primer domini, el més estès, correspondria a zones d'alta muntanya amb una forta activitat ramadera. Es concentraria sobretot a l'Alt Urgell i la Cerdanya, i s'estendria cap al Pallars, per una banda, i cap el Berguedà i el Ripollès, per l'altra. També en trobaríem a l'altra banda de la frontera, sobretot a Andorra i al Conflent (Coromines, 1980: II, 977-978). Addicionalment s'hi hauria d'afegir l'àrea del Montseny, amb la qual comparteix els caràcters geogràfics bàsics. En aquestes zones, el *cortal* és un edifici destinat a la ramaderia que no constitueix ni una unitat d'explotació ni un punt d'habitatge humà

amb caràcter permanent. El significat precís, dins d'aquesta primera àrea de domini, pot tenir lleugeres variacions. En alguns llocs designa espais d'ús merament ramader i en d'altres pot servir com a residència temporal, assimilant-se a una borda. En aquest segon sentit és com els descriu Fritz Krüger en parlar d'Andorra:

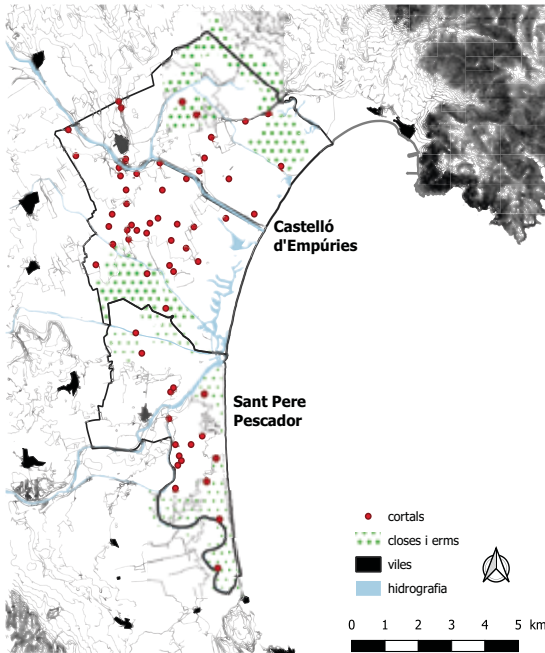
Els cortals, habitats des de la primavera fins al mes d'agost, formen un conjunt de bordes, o sia, de corts i magatzems d'herba, als quals està agregada una cabana per a habitatge del pastor; a vegades una cabana de l'orri per a la preparació del formatge, i sempre un parell de trossos de terra on es conra un poc de civada, patates, faves i a vegades també tabac (Krüger, 1935, citat per DCVB, 2002: cortical).

El segon domini, molt més restringit, es concentra a la plana litoral alt-empordanesa i al Rosselló i, com diu Coromines, es distingeix perquè *hi ha una elevació de rang en el significat* (Coromines, 1980: II, 978). Tanmateix, mentre que al Rosselló sembla que el topònim es refereix a petits barris de cases, a Castelló i Sant Pere Pescador reemplaça —i sovint alterna amb— el terme de *mas*. L'element diferencial seria, aleshores, el caràcter de residència permanent per part de la unitat familiar que explota el cortical i el seu caràcter unitari com a explotació. *Mas* és un terme genèric que designa les explotacions agràries predominants a la Catalunya Vella, sorgides amb el procés de colonització medieval i definides més pels aspectes juridicoclegals —com a unitat de confessió en els capbreus senyorials, com a unitat d'establiment del domini útil o com a unitat patrimonial en les transmissions hereditàries— que per les seves dimensions o pel seu grau de compactació territorial (Congost, 2015).⁴ Les diferències dels masos litorals respecte dels de la plana interior

4 La idea que el mas és un tipus d'explotació bàsicament compacta es pot trobar, per exemple, a Vilà Valentí (1973: 63-78). Aquesta restricció, però, no la considerem vàlida perquè exclou una part important dels masos de les planes interiors empordaneses, integrats per un capmàs més parcel·les disperses en territoris més o menys propers. Sobre la desagregació territorial dels masos empordanesos, pot consultar-se la tesi d'Antoni Aguilar (1993: 262-266) referida al Baix Empordà. La hipòtesi del mas medieval com a creació feudal i com a unitat de captació de renda i d'aplicació de drets banals que imposaven el control sobre el grup familiar que l'habitava i que en limitaven el dret a abandonar la tinença l'ha exposat Lluís To (1993).

empordanesa —en termes de compactació, isolament, vinculació a la transformació d'aiguamolls i potencial ramader— explicarien l'aparició d'una denominació local específica, però en cap cas excloent, almenys si considerem una definició oberta i dinàmica de *mas*.⁵

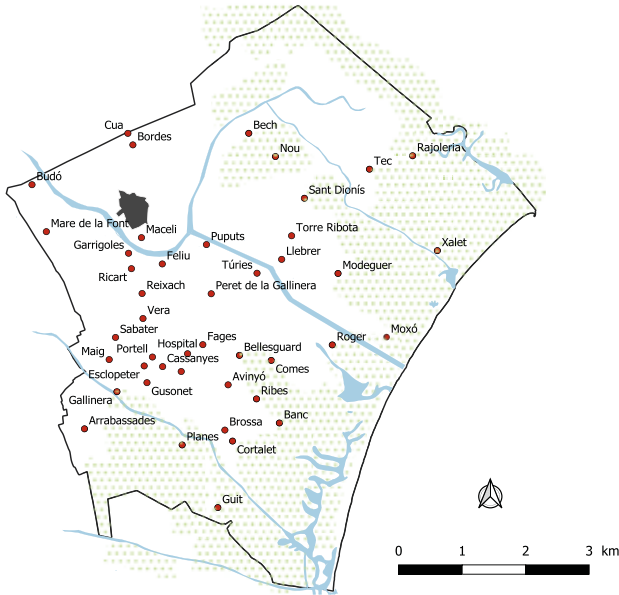
Figura 2a. Masos i cortals de Castelló d'Empúries i de Sant Pere Pescador. Vista general

FONT. Elaboració pròpia a partir del l'edició de 1951 del *Mapa topogràfic nacional*, 1:50.000 i de la capa altimètrica de l'ICGC.

5 Compte (2005) estableix diferències entre cortals i masos, comparant-ho especialment amb els masos de la plana interior immediata. Si es pren una perspectiva més àmplia, que inclogui la variabilitat d'explotacions que reben la denominació de *mas* (masos forestals, masos de planes interiors, masos d'altres franges litorals...), la frontera entre masos i cortals empordanesos es dilueix. Els masos de la plana empordanesa, d'altra banda, tenen peculiaritats no compartides per masos d'altres zones, com ara la seva agrupació en poblets i llogarrets concentrats i la poca compactació de les parcel·les que els componen.

Figura 2b. Masos i cortals de Castelló d'Empúries (s. xx). Detall

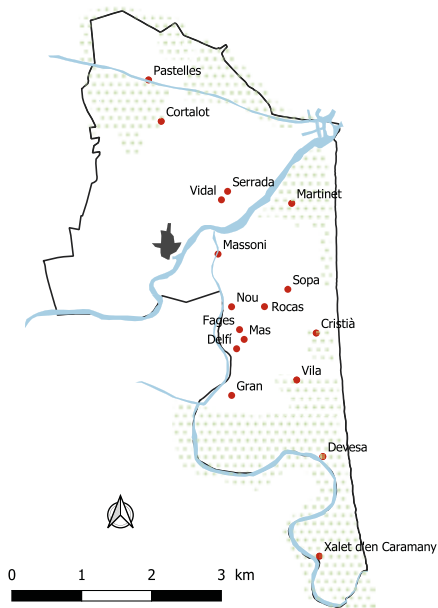
FONT. Elaboració pròpia a partir de l'edició de 1951 del *Mapa topogràfic nacional*, 1:50.000 i de la capa altimètrica de l'ICGC.

Els cortals alt-empordanesos no es limiten, pròpiament, a un veïnat, com apunta el DCVB (veu *cortal*). Certament, en la documentació notarial i registral del segle XVIII, els cortalers sovint s'identificaven com a *labrador de los Cortales de dicha villa* de Castelló⁶ i també tenien elements específics d'agrupació i signes d'identitat col·lectiva, com l'antiga confraria de sant Antoni Abat que perviu com a relict de la festa de Sant Antoni dels Cortals, celebrada a mitjan gener.⁷ Però,

6 La cita, escollida a l'atzar, procedeix del segon volum de la Comptadoria d'Hipoteques de Girona, corresponent a l'any 1769 (AHG, Comptadoria d'Hipoteques de Girona, Registre general d'escriptures, vol. 2).

7 La confraria de sant Antoni protagonitzà diverses lluites jurídiques en els segles XVI i XVII en representació dels pagesos de Castelló (Gifre, 1995: 71-72). També va sostenir un plet contra el duc de Medinaceli i el comte d'Empúries a mitjan segle XVIII (*Don Fernando, por la gracia de Dios, rey*

Figura 2c. Masos i cortals de Sant Pere Pescador (s. xx). Detall

FONT. Elaboració pròpia a partir de l'edició de 1951 del *Mapa topogràfic nacional*, 1:50.000 i de la capa altimètrica de l'ICGC.

malgrat aquests elements que podrien remetre a l'existència d'algun tipus de vinculació veïnal, no se'ls pot limitar al concepte estàndard de veïnat de cases per diverses raons: per la gran dispersió dels cortals, perquè es localitzen en un territori molt extens i perquè aquest territori està fragmentat, entre altres elements, per la pròpia vila de Castelló i per diferents cursos fluvials. Per contra, podem trobar agrupacions d'alguns cortals que sí que constituïen, pròpiament,

de Castilla (...) don Jayme Miguel de Guzman Davalos (...) a vosotros los regidores y prohombres de la Cofradia de San Antonio Abad o cortaleros y comunidad de presbyteros de la iglesia parroquial de la villa de Castellon de Ampurias..., Barcelona: s.n. [circa 1750]. Compte apunta el seu paper d'intermediació en el compliment de serveis d'animals de bast durant la Guerra de Successió (Compte, 1981: 181).

un veïnat: el de Montmajor, el de Sant Joan Sescloses... Una qüestió diferent és el que Albert Compte (2005: 69) anomena *rodal cortaler* i que dona títol a aquesta introducció: la franja territorial que conté els cortals i que es caracteritza per l'existència d'unes condicions mediambientals compartides —marcades per una orografia plana i l'abundància de zones humides— que la distingeixen de la plana interior i dels seus masos.

El topònim *cortal* deriva de *cort*, entesa com a tancat o estança pel bestiar, i està, per tant, vinculat a la ramaderia. En els seus orígens, els cortals eren explotacions ramaderes i, en la seva accepció actual, continua mantenint-se una vinculació important amb aquesta activitat. A voltes, segons el context i l'emissor, això permet distingir dins el mateix territori cortaler entre cortals, pròpiament dits, i masos, dedicats només a l'agricultura. Les delimitacions entre una i altra categoria, però, són fluïdes. La colonització de la franja on es localitzen va començar, segons els indicis disponibles, a la baixa edat mitjana a través de l'adquisició emfitèutica per part de la burgesia castellanina i d'algunes institucions religioses de marjals i aiguamolls que varen ser drenats i dessecats per crear-hi explotacions ramaderes (Compte, 1958: 93-94; Barbaza, 1988: 1, 280 i 311). El capital urbà va contribuir a la transformació del territori. Posteriorment, sense perdre aquesta vinculació amb la producció pecuària, en els cortals va anar guanyant terreny el cultiu de sembradura. La cria de bestiar, però, especialment vacum i cavallí sempre fou una activitat important. No disposem d'una sèrie fidedigna del nombre de caps en una seqüència històrica prou llarga que ens permeti evidenciar-ho de manera simple, però les referències són nombroses. A finals del segle XVIII, Francisco de Zamora estimava que a Castelló —no només als cortals— hi havia *dos mil cabezas de ganado vacuno, y mil de yeguas y caballos*, i a Sant Pere, més modestament, indicava que *hay algún vacuno* i que *se ha mejorado este pueblo desde que se hizo un repartimiento de tierras, pero esto ha disminuido el ganado caballar* (Zamora, 1790: 358-359). Val la pena remarcar que és l'única zona del recorregut del viatge de Zamora a l'Empordà per a la qual es detalla l'existència

d'una ramaderia bovina i equina,⁸ fet que s'ha d'interpretar com a signe de la seva especificitat i rellevància, malgrat els indicis de regressió que també apunta. Caldria avaluar, però, fins a quin punt les xifres de Zamora per Castelló són exagerades.⁹ Cent cinquanta anys més tard, només s'enregistren 543 cavalls i 794 bous i vaques a Castelló, i 162 cavalls i 95 vaques a Sant Pere Pescador.¹⁰ I un cens de 1964 que permet aïllar els cortals indica que 33 cortals castellanins acumulaven 62 cavalls i eugues i 868 bovins, 400 dels quals es destinaven a carn i 468, a la producció de llet. Va retrocedir l'especialització ramadera entre els segles XVIII i XX?

Certament, en el decurs dels segles XIX i XX es varen produir canvis substancials en la producció ramadera. L'avenç de les operacions de dessecament va continuar reduint les zones de closa i aiguamoll en favor dels camps de sembradura, i limitant la capacitat de pastura; alhora, però, la introducció de la userda des del darrer terç del segle XIX hauria tingut un efecte compensador

8 En alguns altres casos, pocs, parla genèricament de *ganado mayor*. Només en el cas d'Arbúcies diu que es produeix *algún vacuno* (Zamora, 1790: 294) i a la Cellerà d'Anglès recull que hi ha *recria mular* (Zamora, 1790: 299). El recorregut que Zamora va fer l'any 1790, el va titular *Viaje al Ampurdán* i, sortint de Barcelona, va passar per les següents localitats: Sant Andreu, Montcada, Montmeló, Llinars, Sant Celoni, Breda, Gaserans, Hostalric, Arbúcies, Joanet, Sant Hilari, Osor, la Cellerà, Amer, Anglès, Sant Martí de les Esposes, Santa Coloma, Vidreres, Vallcanera, Caldes de Malavella, Riudellots de la Selva, Sant Andreu Salou, Girona, Cornellà del Terri, Borgonyà, Mata, Banyoles, Usall, Serinyà, Besalú, Tortellà, Argelaguer, Maià de Montcal, Beuda, Sant Martí Sasserra, Sant Llorenç de la Muga, Albanyà, Darnius, Agullana, la Jonquera, Figueres, Vilabertran, Peralada, Requesens, Garriguella, Rabós, Vilamaniscle, la Valleta, Llançà, la Selva de Mar, Port de la Selva, Cadaqués, Roses, Castelló d'Empúries, Sant Pere Pescador, l'Armentera, l'Escala i Vilanera (Zamora, 1790: 289-362).

9 Barbaza (1988: 398) també qüestiona la versemblança de les xifres de Zamora, però ho contrasta amb un informe local de 1801 que dona 110 bous, 70 vaques i 75 eugues, i que, probablement, infravalori de forma substancial la dotació ramadera de la localitat.

10 Les dades de Castelló corresponen a l'any 1942 (AMCE, 14 Serveis agropecuaris, 14.1.1. Recomptes de bestiar, Recuento general de ganaderia, 1942) i les de Sant Pere, a 1936 (AMSPP, Serveis agropecuaris 12.4, Recomptes de bestiar). Cal advertir que, tot i la Guerra Civil, el nombre de caps de bestiar enregistrat el 1942 és molt superior al dels recomptes posteriors. Per a períodes anteriors, la destrucció de l'Arxiu Municipal de Castelló no permet disposar de dades.

de signe contrari, de la mateixa manera que l'expansió del blat de moro en el segle XVIII també hauria proporcionat un nou recurs per a l'alimentació animal. De fet, el model agrícola que es construeix entre el segle XVIII i finals del XIX, la trilogia blat-blat de moro-userda, que acaba convertint-se en el sistema representatiu de l'agricultura d'aquesta àrea (Llovet, 1935), significa un pas molt decidit cap a la integració agroramadera i, des d'aquesta perspectiva, l'avenç del cultiu per damunt de les terres humides i les closes no hauria tingut efectes negatius sobre la producció pecuària, sinó que l'hauria potenciat i expandit. Evidentment aquest no fou l'únic vector que incidí en l'evolució ramadera. Cal afegir-hi, a més, l'avenç de la mecanització i també la influència dels mercats a través dels canvis en la demanda. La mecanització va impactar fortament sobre les necessitats de treball animal, tant boví com equí i mular. A falta encara d'estudis que permetin detallar-ho, cal remarcar, aquí, el caràcter d'avantguarda en els processos de mecanització que tingué la zona cortalera. Les dimensions de les finques i la capacitat econòmica dels seus arrendataris ho afavoriren. El primer estadi de la mecanització —l'ús de segadores i dalladores amb tracció animal— va actuar en sentit favorable, però a mesura que es varen estendre les màquines mogudes per fonts d'energia inorgànica l'afectació va capgirar-se. Les batedores mecàniques, que substituïen les eugassades o els bous, varen aparèixer als cortals en el darrer terç del segle XIX;¹¹ però el veritable salt va produir-se a mitjan segle XX, amb l'expansió del tractor, que va comportar una reducció molt gran de tots els equins. No només varen substituir-se com a força de treball dins els cortals, sinó que va reduir-se la demanda externa de cavalls, ases i mules criats en aquestes finques. La cria

11 El 1888 la Junta Consultiva Agronòmica deixa constància de l'existència d'una màquina de batre completa (locomòbil, batedora i elevador) a Castelló d'Empúries. Es valorava en 15.000 pessetes del moment i podia batre 90 hl de blat o 216 hl d'ordi per dia (Junta Consultiva Agronòmica, 1888: II, 27). Hem documentat algunes reticències a l'ús de la batedora mecànica en els cortals del marquès de Sant Mori, al·legant risc d'incendi (ANC, Moxó, 7348.17, Requeriment d'Idelfonso Surribas, administrador del marquès de Sant Mori a Nicolau Causa, masover del cortal Llebrer, 17 de juliol de 1894). Tot i així, sembla que durant el primer terç del segle XX la batuda a màquina ja estava molt estesa.

d'eugues paridores i de cavalls joves havia estat molt important fins als anys trenta i diversos cortals havien tingut sementals (mas d'en Cua,¹² Can Secundino, mas Nou, Can Comes vora mar, mas Banc, cortical Avinyó, cortical Llebrer...). Dues de les parades de sementals havien estat gestionades per encàrrec de l'exèrcit fins que el 1946 la Jefatura de Cria Caballar del Ministerio del Ejército va comprar la torre d'en Mornau i la va destinar a la cria de cavalls i eugues de tir.¹³ Eren els darrers moments d'esplendor abans d'entrar en una fase de forta contracció. El 1982 ja només es varen censar 18 caps equins a Castelló (13 cavalls, 3 mules i 2 ases) i 1 mula a Sant Pere Pescador.¹⁴ Posteriorment la xifra va remuntar fins als 558 (Cens agrari de 2009) i això li ha permès recuperar la imatge d'una elevada concentració cavallina (el 60% comarcal i el 3% dels equins de Catalunya).

Els canvis en la demanda també varen incidir en l'evolució de la producció ramadera dels cortals. D'entrada, la vertebració d'un mercat agrari d'àmbit català, a mesura que es construïa una nova xarxa de transport basada en el ferrocarril i, més endavant, en els vehicles a motor per carretera, va facilitar el transport de la producció als mercats emergents de les ciutats industrials i, sobretot, a Barcelona. Entre 1914 i 1936 el cortical Maig enviava vagons d'userdà a Barcelona i comprava aliments per al bestiar que arribaven també a través del ferrocarril fins a Figueres; igualment ens consta la utilització dels serveis de dues agències de transport de Figueres: l'Agència Deusedas, per transportar porcs, i l'Agència de Encargos La Ampurdanesa.¹⁵ L'existència de nodes de comunicació i transport facilitava que els cortals comercialitzessin la seva producció més enllà del mercat local i comarcal, alhora que transmetia senyals sobre les produccions

12 És conegut un epigrama que Fages de Climent dedicà al corticaler de Can Cua: *En Cua va posant greix, / compra camps i fuma purors, / el cavall es diverteix / i ell cobra vuitanta duros* (Fages de Climent, 2002: 101).

13 És probable que aquestes parades de cavalls sementals s'haguessin constituït en el segle xx, ja que l'*Avance sobre la riqueza pecuaria* de 1891 no n'esmenta l'existència (Junta Consultiva Agronómica, 1892).

14 IDESCAT: Cens agrari de 1982.

15 Arxiu particular de la família Llovet, Comptes de Vicens Llovet, 1914-1936.

amb més demanda. Els cortals hi foren sensibles. L'increment de la ramaderia porcina i de les vaques de llet en són el signe més clar. Aquesta darrera línia no va començar fins a inicis dels anys 30 en un context en què, per raons d'higiene urbana, les vaqueries anaren desapareixent de les grans ciutats (Llovet, [1932]). L'empenta més important, però, es produí a principis de la dècada de 1940, amb l'establiment a Castelló de l'empresa *Industrias Lecheras del Ampurdán SA* (ILDASA i, posteriorment, MG fins a la seva compra per part de Danone SA el 1972), dedicada a l'elaboració de mantega, nata i formatges (Garcia Moreno, 2017: 202-203). El canvi cap al vacum de llet va ser important. El 1964, el 54% dels 868 caps que varen censar-se en 33 cortals de Castelló es destinaven a la producció lletera.¹⁶ Pel que fa a la producció porcina, les dades són més fragmentàries i, sobretot, recents. El 1964 l'esmentada mostra de 33 cortals concentrava 351 caps. Alguns cortals tenien poc més que el tradicional porc per a la matança anual, però una mica més de la meitat tenien més de 10 caps, amb un màxim de 37. L'explosió porcina estava començant. Entre 1961 i 1999, quan va frenar-se, el nombre de caps porcins es va multiplicar per un factor 15.

Capítol a part es mereix la ramaderia ovina, vinculada a la transhumància. L'abundància d'herba i el sabor salobre de la userda d'aquest sector litoral, molt apreciat, permetia als ramats pasturar tot l'hivern. Un seguit de cortals, entre la Muga i el Fluvià, comptaven amb un bon nombre de caps de bestiar oví propi que es destinava a la producció de carn. D'altres disposaven d'instal·lacions i corrals preparats per encabir-hi ramats transhumants. Els ramats arribaven procedents del Ripollès (Queralbs, Pardines, Toses, Camprodon, Setcases, Vilallonga de Ter) durant el mes de setembre o principis d'octubre i s'hi estaven fins a principis de maig, per Sant Miquel o la Santa Creu. Els pastors arrendaven allotjament i pastures, i des del segle XIX, també els últims rebrots d'userda. A Sant Pere Pescador, on arribaven ramats més petits, el 1924 acolliren 790 caps i l'any següent, 839.¹⁷ A partir

16 AMCE, *Cambrà agrària*, Cens de bestiar, 1964, caps 33.

17 AMSPP, *Serveis agropecuaris*, 12.1. Certificats de circulació de bestiar, 1922-1929.

dels anys seixanta, però, la ramaderia transhumant enregistrà un retrocés molt important. La sèrie de censos agraris mostra, tanmateix, un creixement del nombre de caps ovins fins a l'any 1989 i una reculada molt ràpida durant la dècada següent. Foren una vintena d'anys en què els cortals apostaren més intensament pels ramats de xais propis i permanents.

Ja hem indicat que el sistema de cultiu que va caracteritzar els cortals en el segle xx, la trilogia blat-blat de moro-userda, es va anar articulant entre el segle xviii i finals del xix. Segons Zamora (1790: 358), a finals del xviii les principals produccions agrícoles eren el blat *de todas calidades*, la civada, l'ordi, el mill, les faves i el blat de moro. Aquest darrer feia algunes dècades que s'havia introduït en el sistema d'alternança de cultius, dins un cicle encara biennal. La conseqüència immediata de la intensificació dels cultius, a més d'una nova producció, fou l'elevació dels nivells d'extracció de nutrients i, per tant, un escenari de possibles desequilibris ambientals i de davallada dels rendiments agrícoles. Per assegurar la sostenibilitat d'aquest nou cicle en un punt d'equilibri amb rendiments acceptables, calia reintegrar d'alguna manera els nutrients extrets. El cultiu ocasional de faves —amb la seva acció nitrogenant— probablement fou insuficient i caldria investigar si la dotació ramadera i també algunes millores en la gestió dels fens foren suficients per restablir els nivells anteriors en les balances de nutrients.¹⁸ Poc o res en sabem, sobre aquesta qüestió. El paisatge agrari d'aquesta zona és un territori molt dinàmic, amb ruptures periòdiques —més o menys intenses— dels equilibris ambientals. La difusió del blat de moro va ser, en aquest sentit, un canvi important. No ho fou, en aquell moment, l'arròs, perquè en el segle xviii no va arribar-hi (Barbaza, 1988: I, 372; II, 34-35), excepte en algunes zones de Sant Pere properes a l'Escala. L'expansió arrossera fou un procés propi de mitjan del segle xx.

18 El 1846 la revista *El Bien del País* es feia ressò d'una variació practicada en una finca de la família Caramany, a Sant Pere Pescador, que consistia a cultivar simultàniament blat de moro i remolatxa. La valoració dels resultats era entusiasta: *se sembraron juntos en un mismo campo, maiz y remolacha, (...) las dos cavas necesarias se dieron a un mismo tiempo a unas y otras plantas y sin aumentar los gestos de cultivo ni disminuir en nada la buena cosecha de maiz, el producto de las remolachas fue prodigioso* (Sala, 1846: 186).

Els equilibris en el flux de nutrients varen tornar-se a alterar de forma substancial a finals del segle XIX, amb l'expansió de la userda. Segons Fulgenci Vila, el procurador del marquès de Sant Mori, l'aparició de la userda a Castelló dataria de 1826¹⁹ i s'hauria estès ràpidament. Cap a 1890 la seva producció ja era tan elevada que els excedents es comercialitzaven a altres zones de la província.²⁰ Noranta anys més tard, el 1982, quan probablement ja havia entrat en regressió, la userda ocupava 711 hectàrees a Castelló i 205 a Sant Pere. A banda de ser una planta farratgera molt productiva i de gran interès alimentari pel bestiar, que la podia consumir tant verda com seca, la userda es caracteritza per una notable capacitat fixadora de nitrogen en el sòl i, per tant, és una planta que contribueix considerablement a restaurar les extraccions del principal component de la nutrició vegetal, després de l'aigua. A la zona cortalera, a diferència d'altres àrees productores com el Pla d'Urgell, es cultivava en secà.²¹

Durant les dècades centrals del segle XX es difongueren dos conreus que, si bé només varen implicar un nombre limitat de cortals, allà on ho feren el seu impacte va ser substancial. Ens

-
- 19 Fulgenci Vila, de fet, s'arrisca considerablement quan hi posa, a més de l'any, el dia i el mes: *El 1 de marzo del año actual se cumplieron setenta y cinco años que se cultiva en esta comarca la alfalfa, planta forrajera que ha venido representando las dos quintas partes de la riqueza agrícola del país* (Vila, 1901). Vila fou un ferm propagador del cultiu de la userda (vegeu també Vila (1908)). El 1887 va elaborar un informe, probablement adreçat al marquès de Sant Mori, sobre els avantatges del cultiu de la userda a partir dels resultats obtinguts en 25 vessanes de terra durant cinc anys, per tal de recomanar l'extensió del sistema als quatre cortals que aquell posseïa a Castelló. Un dels arguments utilitzats deia: *como los colonos Llebrer, Modeguer, Roger y Moxó tienen demasiada tierra para cultivarla bien, vendrá que ocupando de alfalfa los terrenos mejores cuidaran mejor los medianos y haran producir á los malos* (ANC, Moxó, 734.8).
- 20 (...) *en pocas localidades, como sucede en Castellón de Ampurias, se exportan los forrajes verdes ó secos á otras regiones de la provincia* (Junta Consultiva Agronómica, 1892: I, 379).
- 21 A principi del segle XX, la producció va baixar considerablement com a conseqüència d'un paràsit (del gènere *rhizoctonia*), fet que va alertar el perit agrònom Fulgenci Vila, el qual va traslladar les seves preocupacions a un article de 1901, en què recomanava practicar un bon adob a la terra, utilitzar arades de fondària, molt útils per a aixecar bé el terreny i arrencar les arrels de la planta (Vila, 1901).

referim a l'arròs i als fruiters. El cultiu arrosser va iniciar-se durant la postguerra civil, en un context de dèficits greus en el proveïment alimentari de la població, i va continuar expandint-se fins a 1958, quan l'encariment dels costos de producció el feu entrar en una fase regressiva. Precisament, en aquest context de contracció, a principis dels anys 60, va deixar de funcionar la fàbrica de la Societat Arroquera del Ampurdán SL, construïda el 1947 i representada per Alfons Cusí. El cultiu de l'arròs, per bé que històricament fou molt breu, exigí una transformació territorial molt important per construir un sistema de canalitzacions que permetés la inundació dels camps i, posteriorment, el seu drenatge. L'extensió més important d'arrossars es va concentrar al sud del terme de Castelló (la Gallinera, mas d'en Túries, el Matà), a les propietats de la família Caramany a Sant Pere Pescador (cortal Gran i mas de la Devesa) i també a una petita extensió del municipi de Riumors. Des de finals dels anys noranta fins a l'actualitat, només s'ha continuat cultivant arròs al cortal de la Gallinera.

L'altre conreu que ha tingut un impacte important en els cortals ha estat la producció de fruita dolça, especialment de poma. Es tracta d'un cultiu que, si bé deuria trobar-se en els marges i vorals de molts camps, en la seva dimensió comercial és relativament recent. S'ha concentrat bàsicament a Sant Pere Pescador, mentre que a Castelló ha tingut un caràcter secundari. Les primeres tres hectàrees de pomeres, les va plantar la família Gusó al mas d'en Fages (Sant Pere Pescador) cap a 1955.²² La seva expansió fou ràpida i el 1982 ja hi havia 464 hectàrees a Sant Pere i 28 a Castelló. A més de pomeres, que és el producte principal, també es varen plantar presseguers (48 hectàrees a Sant Pere i 24 a Castelló el 1982) i perers (9 hectàrees en ambdós municipis), per bé que les dificultats per collir i comercialitzar en condicions els préssecs motivà l'arrencada de moltes de les plantacions que s'havien realitzat. Segons el Cens agrari de 2009 l'opció fructícola ha continuat expandint-se fins a arribar a 624 hectàrees a Sant Pere i 70 a Castelló.

22 Entrevista a Rossend Gusó, realitzada per Enric Saguer el 12 de març de 2010.

Taula 1. Els propietaris dels cortals en el cadastre de 1961 (Castelló d'Empúries)

Propietari	Cortal	Sup. cultiu (ha)	Sup. total (ha)
Moxó i Güell, Antoni	Llebrer	197,2	464,7
	Modeguer		
	Moxó		
	Roger		
	Vell		
Moner Reguer, Maria	Banc	3,8	146,9
Negre Pastell, Pelayo	Ribes	75,9	135,4
	Tec		
Fonalleras Salomó, Montserrat	Comes	55,5	129,2
Bach de Fontcuberta, Dolors i Carme	Cortalet	28,4	99,2
	la Gallinera		
	Peret de la Gallinera		
Moner Reguer, Josefa	Avinyó	54,8	89,5
Roger Martí, Dolors	Bellesguard	52,6	84,9
Fontcuberta Roger, Trino	Garrigoles	15,5	76,1
Sabater Cañellas, Mercè	la Rajoleria	24,6	57,9
	Sabater		
Llorens Mateu, Alfons	Torre Ribota	44,2	50,0
Mont-ròs Ayats, Maria	Maig	37,8	45,9
Brossa Portell, Josep	Brossa	15,0	42,3
Fina Coll, Concepció	Cassanyes	18,6	30,5
	Roure		
Marull Casadellà, Narcís	Nou	18,3	28,0
Portell Salleras, Miquel	Cua	19,5	27,6
	Cua Pontarrons		
Rahola Llorens, Baudili	les Arrabassades	21,1	25,4
Matabosch Serrallés, Mercè	Reixach	23,1	23,5
Gussó Gratacós, Alexandre	Gusonet	16,8	21,0
Fages de Climent, Carles	Fages	9,7	19,0
Rabassa Puig, Ricard	Ricart	16,2	18,2
Poch de Feliu, Maria Teresa	Feliu	15,4	17,5
Bech Serra, Francisco	Bech	13,3	14,6
Gratacós Pellicer, Maria	Guit	4,7	14,6
Lluch Ullastres, Joan	Hospital	13,4	13,7
Saló Bonavia, Ramon	Mare de la Font	11,3	12,0
Turias Carles, Benet	Túries	9,5	10,9
Vera Vergés, Gerard	Vera	7,3	7,6
Casas Amiel, Pere	Puputs	1,7	2,0
Bordas de la Cuesta, Dolors	Bordes	1,4	2,0
Casadevall Perpiñan, Antoni	Budó	1,2	1,5
Canet Casadevall, Felicià	Xalet	0,6	0,9
Suma		828,6	1.712,4

NOTA. Per llegir correctament aquestes dades s'ha de tenir present que la propietat, que és el que enregistra el cadastre, no és el mateix que l'explotació. Pels propietaris

que tenien més d'un cortal és molt arbitrari deduir l'extensió de cada finca a partir de les informacions cadastrals. Cal tenir en compte, a més, que les terres d'una finca no sempre s'arrendaven a un únic cortaler. Al contrari, la forta demanda de peces de terra per part de la població jornalera local i les mateixes dimensions dels cortals varen donar lloc, almenys durant el segle XX, a situacions en què alguns camps eren parcel·lats i arrendats en petits lots a tercers; o, en algunes ocasions, el mateix masover podia cedir als seus mossos o a membres de la seva família alguna parcel·la en règim de sotsarrendament (v. Llovet, 1933 i 1935). Finalment, també cal tenir present que alguns propietaris tenien, a més dels cortals, altres terres que no estaven vinculades a ells. Seria el cas, per exemple, de Pelai Negre, propietari dels cortals Ribes i Tec, però també de l'anomenada *Horta de Negre*. FONT. AHG, Hisenda, 994

La imatge dominant del cortal és la d'una finca de dimensió mitjana-gran que exigeix una força de treball que habitualment supera les capacitats de la família cortalera. Un bon nombre d'aquests cortals superava les trenta hectàrees i, certament, s'ajustava a aquest model, però també n'hi havia d'altres de mida inferior. La taula 1 és una aproximació a la diversitat en la dimensió dels cortals des de la perspectiva de 1960. Segurament, en aquell moment, que és quan disposem d'un cadastre per mesurar-ho, la situació dels cortals havia canviat de forma significativa respecte als segles anteriors: una part rellevant havia anat passant a ser propietat dels mateixos agricultors que els cultivaven i, simultàniament, s'havien produït processos de fragmentació fruit de la situació econòmica d'alguns propietaris, de la demanda de terres per part dels jornaleros locals i de la intervenció d'entitats sindicals amb l'objectiu de reduir les tensions socials. Tot i així, si exclouem la banda baixa de la taula, que es refereix a cortals que conserven la casa i el topònim però que han perdut bona part de la terra, la majoria de finques requerien una utilització extensa de mà d'obra externa a la unitat familiar per explotar-los adequadament.

L'activitat als cortals no pot entendre's sense una massa important de treballadors agraris que, en part, estaven contractats de manera contínua per períodes de temps variables —alguns mesos, alguns anys— i residien en els mateixos cortals; en altra part eren contractats de manera puntual, per jornals, en els moments del cicle agrícola en què hi havia més feina. La majoria d'aquests darrers residia a la vila, a Castelló o a Sant Pere, mentre que els primers ho feien al cortal i podien procedir d'un radi més gran, d'amplada comarcal. La població jornalera de Castelló i de Sant Pere era abundant. I també era important el volum de treballadors que residien als cortals com

a vaquers, mossos o criades. Un cens elaborat per la Guàrdia Civil el 1946 amb l'objectiu de perseguir el maquis, proporciona un retrat prou fidedigne de la densitat d'aquests treballadors. A Castelló hi havia 48 mossos i 10 criades, i a Sant Pere Pescador, 14 mossos i 10 criades.²³ No tots els cortals contractaven assalariats residents, però sí que ho feien la major part (67% a Castelló, 59% a Sant Pere), i un nombre important en contractava més d'un (19 a Castelló, 5 a Sant Pere), amb un màxim de fins a 6 treballadors en el cas dels cortals Modeguer i Llebrer.

El contingent de població que, al rodal cortaler, depenia del jornal era important i, el més destacable, excepcional dins el context català, en què el pes de la població assalariada era, en general, baix. En terres gironines, només trobem una situació comparable a l'altra banda del Montgrí, entre Bellcaire d'Empordà i Pals, en una franja litoral també caracteritzada per l'existència de grans finques amb aiguamolls i terres salobres. Aquesta concentració hauria propiciat l'aparició de problemàtiques socials específiques, en relació amb el rerepaís rural, com una forta demanda de parcel·les dels cortals per part dels jornalers. En els segles XVIII i XIX aquesta pressió hauria donat lloc al repartiment i establiment de zones humides que, anteriorment, havien estat utilitzades com a pastures comunals. El moviment s'hauria iniciat amb el repartiment de propis de Sant Pere Pescador a inicis del segle XVIII i hauria culminat el 1855 amb un gran repartiment de 331 hectàrees en 646 parcel·les dels territoris de la Rubina i el Vernar fet pel comte d'Empúries i el municipi de Castelló (Compte, 1964: 109-111; Colls, 2006). En el segle XX, la pressió jornalera hauria esdevingut més conflictiva i hauria donat lloc a l'actuació com a intermediari del sindicat agrícola local, de signe catòlic i dirigit per Pelayo Negre Pastell (Rossich, 1919; Llovet, 1933; Sagner, 2015). Els repartiments de terra entre jornalers haurien configurat un altre dels elements característics del paisatge agrari de la zona: àmplies zones planes segmentades en petites parcel·les allargades i vorejades amb tamarius.

Els canvis en els usos del sòl i en el sistema de conreu tot sovint varen tenir el seu impacte en aquest petit mercat de treball. L'expansió

23 AHG, Govern Civil, 198 i 199.

arrossera, per exemple, va anar acompanyada de l'arribada d'un contingent important de jornalers procedents de València que dominaven les tècniques d'aquest cultiu; i l'expansió frutera, coincidint amb importants canvis en l'estructura ocupacional i residencial, va ser possible per l'assentament d'una de les primeres comunitats subsaharianes de les comarques gironines que va rellevar el buit deixat pels treballadors locals. Desconeixem, per contra, si la immigració francesa dels segles XVI i XVII, que tingué en la zona de Castelló un dels seus principals punts de destinació (Barquer, 2018: 101), va estar relacionada amb canvis en el sistema de cultius, però és clar que va aportar un flux important de força de treball, de persones que majoritàriament es definien com a *treballadors* (Barquer, 2018: 115-123), just en un període de reculada de la draperia i de ruralització de l'economia local i això, en el context demogràfic del moment, hauria proveït els cortals d'una oferta addicional de força de treball.

A més de les feines en el camp i en la cura del bestiar, els cortals també generaven molta altra ocupació en tasques de manteniment dels edificis, instal·lacions i instrumental, i en el proveïment de tot tipus de serveis (d'atenció sanitària als animals, de proveïment de llavors, de transport...). Els cortals no poden entendre's sense la vila. No eren dos mons separats, sinó complementaris. I des de l'*agricolització* de la zona en el segle XVI com a conseqüència de la decadència de l'activitat drapera i artesanal que havia animat la vila en època baixmedieval (Torres, 1999), els cortals constituïen un veritable motor per a l'economia local.

Els cortals tenen també el seu paisatge humà. Els cortalers han constituït un grup social amb alguns trets comuns i distintius. Com a parcers o arrendataris de grans finques, la seva capacitat econòmica havia de ser remarcable i la condició de contractants d'un volum important de treball els situava en una posició social singular. Els riscos que assumien, però, eren molt elevats i segurament superiors als dels masos de la plana interior. Les inundacions freqüents, les *mugades*, els malmeties collites i animals, i dificultaven la vida als cortals.²⁴ També era remarcable la seva capacitat d'intervenció política

24 Les notícies sobre inundacions són freqüents. Ja en trobem, per exemple, en els dietaris de Jeroni Pujadas. El desembre de 1605, per exemple, anota: *Molts cortals de Castelló han estat dies sens poder exir ells la gent ni ser*

en l'àmbit local. No és habitual trobar viles de la mida de Castelló que hagin tingut tants alcaldes masovers: Vicenç Figueras Salleras, arrendatari de la Torre Ribota entre 1900 i 1933 i alcalde entre 1923 i 1929, durant la dictadura primorriverista; Joan Casadevall Albert, masover del cortal Llebrer i alcalde durant la darrera dècada del règim franquista (1966-1976); i Francesc Brossa Anglada, masover del cortal Avinyó i alcalde durant la transició i en els primers ajuntaments democràtics (1976-1984). Molts també constaven entre els principals contribuents de la localitat i, com a tals, gaudien de drets polítics específics (capacitat electiva en processos amb sufragi censatari, representació en comissions municipals...). Coneixem i tenim documentats, sobretot, els cortalers del segle xx, però ben poca cosa sabem dels qui ocuparen els cortals en els segles precedents: d'on procedien? Quin destí varen tenir els seus fills i filles? Quant temps varen romandre als cortals? Constituïen un grup endogàmic? Tenien alguns estudis? Només fixant-nos en els temps més recents, en les darreres generacions, veiem que d'aquesta cinquantena de cortals que constitueixen el nostre objecte d'observació, n'ha sortit un nombre significatiu de persones que, per una o altra raó, han tingut certa prominència social. No estem parlant dels propietaris que, per la seva condició, disposaven d'unes condicions i d'unes xarxes socials que els permetien projectar-se amb certa facilitat. Estem parlant de masovers. I, entre els seus fills, hi trobem des de Joan Alsina (1942-1973), fill dels cortalers de Can Cua, capellà assassinat pel règim *pinochetista* el 1973, fins a Josep Llovet i Mont-ròs (1907-1996), del cortal Maig, enginyer agrònom, professor de l'Escola d'Agricultura creada per la Generalitat republicana i director durant molts anys de l'Obra Social Agrícola de La Caixa; o Miquel Pujol Canellas (1927-2011), fill dels cortalers del mas de l'Hospital, capellà i historiador de gran erudició. L'obra i la rellevància de tots plegats és un indicatiu del capital humà que existia dins el petit món dels cortals.

socorreguts. An-se negats alguns bestiaris per los cortals y las closes, si bé glòria a Déu nos sap hy haya patit ninguna persona. Del peu del pon de Castelló se n'ha aportat mes de tres canes de paret groça. En los sembrats haurà fet grans danys (Pujades, 160: 1, 405). O el 22 de novembre de 1623 escriu: *Los cortals de Castelló tots nadavan* (Pujades, 160: III, 160).

Aquest llibre posa el focus en els cortals i en la gent que els va habitar, cultivar i, en bona mesura, construir. En el seu origen hi ha un projecte de recopilació de materials i entrevistes en profunditat coordinat per l'Ecomuseu La Farinera en el qual varen col·laborar l'Associació d'Història Rural i l'Arxiu Municipal de Castelló. El projecte, amb el títol *Paisatge latent. Closes, cortals i cortalers*, va ser finançat per l'Institut Ramon Muntaner i va donar lloc a una exposició temporal de l'ecomuseu entre desembre de 2013 i octubre de 2014, i a una jornada d'estudi sobre els cortals en perspectiva històrica (*Els cortals empordanesos. De la baixa edat mitjana al segle XXI*), realitzada el setembre de 2014. La jornada va voler retre homenatge a Albert Compte i Freixenet, l'historiador i geògraf que més ha escrit sobre els cortals, i que ens va deixar el febrer del mateix 2014. Encara avui els seus escrits són imprescindibles. El llibre actual, sense ésser-ne el resultat, va rebre el primer impuls en aquella jornada. Es tracta d'un conjunt d'assaigs que cobreixen diferents períodes històrics, des de la baixa edat mitjana, quan comencem a tenir els primers indicis documentals, fins a l'actualitat, quan han estat parcialment engolits per l'urbanització turística. Tot i abastar diferents períodes, no és la nostra intenció fer un relat sintètic sobre els cortals que cobreixi tots els aspectes rellevants i la seqüència històrica completa. La nostra mirada és més analítica, centrada en alguns aspectes encara poc coneguts i sobre els quals ara disposem de la recerca que ens permet il·luminar-los i entendre'ls una mica millor. Els buits per cobrir són, encara, molt grans, especialment pel que fa als segles inicials, fins al XVI, i també als segles XVIII i XIX. Si, amb aquest llibre, estimulem altres recerques, ens donarem per satisfets.

ELS CORTALS DE CASTELLÓ D'EMPÚRIES A FINALS DE L'EDAT MITJANA

JOSEP MARIA GIRONELLA GRANÉS

Ara fa gairebé una vintena d'anys, l'historiador castelloní Albert Compte publicava un article sobre els cortals de Castelló d'Empúries a la baixa edat mitjana, l'estudi més complet ara per ara sobre l'origen d'aquestes explotacions agropecuàries del litoral empordanès (Compte, 2002). Es preguntava algunes qüestions sobre la seva evolució al llarg dels segles medievals i analitzava diversos aspectes sobre les seves edificacions, la productivitat i les relacions contractuals en ús entre el segle XIII i les primeres dècades de l'època moderna. Ho feia tot partint de l'estudi d'un capbreu dels drets de la seu de Girona a la parròquia de Castelló i d'un cert nombre de documents notarials datats a partir de les darreries del tres-cents que, d'acord amb les seves paraules, hem de suposar que li havien estat facilitats en gran part pel seu bon amic i també historiador castelloní Mn. Miquel Pujol i Canelles.

Certament, es tracta d'un tema complex i, ateses les limitacions de la documentació que tenia a l'abast, el mateix Compte precisava que, en relació amb algunes de les qüestions analitzades, les seves paraules havien de ser preses com a consideracions i hipòtesis de treball que futurs estudis haurien de resoldre. Encara no ha arribat aquest dia; fins al moment, no s'ha realitzat cap treball que analitzi sistemàticament i exhaustiva la gran quantitat de documents que atresoren els fons empordanesos —especialment el fons notarial de

la vila de Castelló— sobre els cortals castellanins. El present capítol, doncs, té l'objectiu d'aportar noves dades que matisen i complementen algunes de les observacions d'aquest autor i ens assabenten, a la vegada, de les característiques de l'espai agrari dels cortals i del seu entorn més immediat a les darreries de l'edat mitjana, posant un èmfasi especial —pel que fa a aquestes darreres qüestions— en algunes de les intervencions dutes a terme aleshores sobre el litoral empordanès.

UN MODEL D'EXPLOTACIÓ CONSOLIDAT?

Una primera qüestió a tenir en compte és l'emplaçament dels cortals: una zona costanera ocupada fins fa un parell de mil·lennis per llacunes i zones salabroses en contacte amb el mar, i que l'acció humana i les deposicions sedimentàries dels rius Muga, Fluvià i Ter han contribuït a modificar notablement. Segons Compte, l'àmplia zona de llaunes i salats que hom pot imaginar a partir dels textos de geògrafs romans com Aviè i Estrabó es va anar reduint des de finals de l'època antiga i durant els primers segles de l'edat mitjana. I entre els segles XI i XIII es realitzaren les intervencions que, amb uns certs matisos (entre els quals hi ha l'estany de Castelló, del qual parlarem més endavant), van modelar el litoral alt-empordanès pràcticament tal com es trobava fins fa unes poques dècades. El gran creixement demogràfic experimentat arreu de l'occident europeu durant aquests tres segles va requerir noves zones de conreu i, tot i que la rompuda de noves terres es dugué a terme habitualment amb la tala de boscos, aquí s'aconseguí també dessecant una part del litoral.

Aquesta transformació de la plana litoral alt-empordanesa entre els segles XI i XIII va configurar un espai particular diferenciat de la rodalia més immediata ocupada per l'home en època antiga o altmedieval. Compte el circumscriu a la part més oriental dels termes de Castelló d'Empúries i Sant Pere Pescador, i el defineix com a rodal cortaler per la presència d'unes poques desenes d'explotacions agropecuàries anomenades *cortals* en la documentació d'època medieval i moderna. Per contra, plana endins ens trobaríem amb un poblament més antic concentrat preferentment en viles i vilars, i amb

uns masos que remuntarien el seu origen a l'ocupació i organització del territori de finals del primer mil·lenni.¹

A diferència dels masos, els cortals començarien —encara segons Compte— com a simples cabanes per als pastors i els seus ramats instal·lades en les pastures guanyades a les maresmes alt-empordaneses a finals del primer mil·lenni o inicis del segon. D'aquí el seu nom, derivat del llatí tardà *cortale*, sinònim d'*estable*, *cort* o *corral* per al bestiar. A mesura que avançava el dessecament del litoral, però, cada vegada aparegueren més cortals i, quan les possibilitats ho permetien, les seves terres s'anaven destinant de manera preferent al conreu de cereals. Això fins a arribar a mitjan segle XIV, moment a partir del qual al rodal cortaler s'hi comptarien ja una cinquantena d'explotacions assimilables als masos, si bé amb una major superfície (entre vuitanta i cent vessanes de terra campa i de pastura) i, per tant, una producció superior.

Tot i el notable canvi experimentat, però, el nom de *cortal* es perpetuaria a Castelló i Sant Pere durant uns segles, provocant una realitat curiosa. El mateix autor citava dos exemples al seu entendre representatius. Es referia a explotacions agropecuàries d'una naturalesa molt semblant —per no dir idèntica— a les que la documentació identifica amb noms diferents, *cortal* o *mas*, pel fet de trobar-se situades en parròquies diferents, Castelló o Sant Joan Sescloses, respectivament: en primer lloc, al mas Garbeller de Sant Joan Sescloses i al veí cortal castelloní de Don Àlvaro; després, al mas del Cambrer, a la mateixa parròquia de Sant Joan, que tot i estar voltat d'aigualleixos i pastures (i, per tant, dins del medi físic propi dels cortals) sempre apareix esmentat com a *mas*.

Sense posar en dubte aquesta seqüència de l'origen i evolució dels cortals i les mateixes singularitats de l'espai o rodal cortaler castelloní i

1 Com explica Víctor Farías, (...) a la regió catalana, en concret, el terme mansus pot documentar-se d'una manera puntual entre els segles IX i X sobretot per als comtats pirinencs i prepirinencs, freqüentment associat als fiscs comtals. Amb aquest terme es designava una explotació agrícola, apta per fer viure la família d'agricultors que la llaurava. A més, el terme s'emprava també per designar una unitat d'apropiació senyorial, que estava gravada amb exigències diverses i que sembla considerar-se com un conjunt de predis no divisible vinculats a una casa (Farías, 2009: 25-26).

santperenc, cal matisar, en primer lloc, que Compte obvià que la paraula *cortal* va ser usada amb molta freqüència a l'Empordà baixmedieval per definir un gran nombre de construccions i propietats, a banda de les explotacions agropecuàries del litoral. La documentació notarial ens ofereix, primerament, diversos exemples referits a altres àrees empordaneses en els quals l'ús de la paraula s'adequava totalment al significat original: el 1335, es documenta una *cabana sive cortali* al terme de Requesens, en el qual hi havia uns tres-cents ovins i caprins, alguns gossos i diversos utensilis per als pastors que els custodiaven; dotze anys més tard, trobem un *cortallum ad opus iassendi animalia* enmig d'un camp a la Vajol, i el 1380 es donava permís per *acortal* animals i construir els cortals corresponents en unes pastures de muntanya dels vescomtes de Rocabertí.²

En segon lloc, també documentem l'existència de cortals que sense perdre el seu caràcter ramader disposaven de parcel·les cultivables. Se n'observen alguns casos al massís del Montgrí (Soldevila, 1999: 98-99), però especialment al cap de Creus i a ambdós costats de la serra de Verdura, on a finals de l'edat mitjana els cortals es comptaven per desenes (Plujà i Masmartí, 2013).³ En ocasions eren edificis de residència d'una família. A la parròquia de Santa Creu de Rodes, per exemple, hi documentem un cortal en el qual a mitjan segle XIV hi feia estada el monjo cellerer del monestir de Sant Pere i el seu servei. Si més no, quan l'any 1360 el cellerer fra Arnau de Socarrats l'arrendava, juntament amb el seu hort, es precisava que l'arrendatari hauria de proporcionar hortalisses per als monjos del cenobi i aigua i llenya per a la *família* que vivia amb Socarrats al cortal (*lignam et aquam mihi et familie mee moranti nuc vel in futurum in dicto cortali*).⁴ A la mateixa parròquia,

2 AHG, notarial, Peralada, 30, 14 de maig de 1335; AHG, notarial, Peralada, 1123, f. 10, 1380; AHG, notarial, Peralada, 30, 30 de juliol de 1347.

3 S'han trobat moltes referències sobre aquests cortals en un buidatge documental sobre les parròquies de Santa Creu de Rodes i Sant Esteve de Mata als segles XIV i XV, realitzat per la Fundació Albert Tomàs i Bassols i l'Agència Catalana del Patrimoni Cultural, encara inèdit.

4 AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 243, 24 d'abril de 1360 (*solo*). El 1329 el cellerer fra Bernat de Terrades arrendava el cortal, juntament amb el seu hort i les seves vinyes i amb tots els rèdits que rebia el cellerer a Santa Creu i les altres parròquies dels voltants, pel termini de quatre anys i el preu de 1.400 sous anuals (AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 2112, 10 de febrer de 1329).

en canvi, un capbreu de la Cellereria datat el 1420 ens assabenta del fet que aleshores gairebé la totalitat dels cortals —juntament amb les seves terres— eren de persones que vivien en un dels nuclis de poblament concentrat del terme o en un capmàs més o menys isolat, i que ja disposaven d'un cert nombre de terres.⁵ El mateix capbreu ens aporta informacions que suggereixen que alguns d'aquests cortals de principis del segle xv havien estat habitats uns anys abans, però si fem cas dels preus de venda de cortals al segle xiv, podem concloure que en molts casos es tractava de tinences de poc valor i que, de manera general, els seus propietaris útils posseïen també altres finques i edificis en els quals residir.⁶

En tercer lloc, la documentació notarial empordanesa ens assabenta encara de cortals situats en poblacions de la rodalia de Castelló d'Empúries i Sant Pere Pescador, i que tant pel que fa al seu espai agrari com pel que fa als sistemes d'explotació s'aproximaven al model proposat per Compte per al rodal cortaler castelloní. A Peralada hi trobem el cortal

5 Plujà i Masmartí (2013). Pel que fa a propietaris de cortals que vivien en altres construccions o bé disposaven de més d'un cortal o masada, vegeu les capbreuacions núm. 20, 21, 29, 35, 49, 50, 54, 59, 61, 71, 72, 74, 75, 77, 80, 81, 82, 83, 87, 90, 91, 92, 94, 95, 99, 100, 105, 106, 109, 115, 116, 120, 123 i 124. En ocasions s'utilitza la paraula *casal* com a sinònim de *cortal*. La majoria dels cortals disposaven d'entre deu i cinquanta vessanes, però en casos excepcionals en podien tenir moltes més: vegeu dos cortals que sumaven un total de 600 vessanes (capbreuació 74) i dos més que en sumaven unes 500 (capbreuació 124). De la quarantena de persones que declararen posseir un o més cortals, tan sols tres no declararen cap altre edifici: Elionor, esposa d'Esteve Nata, declarava un cortal on vivia amb el seu home, que també en tenia un altre (capbreuacions 78 i 79); Nadala, dona de Pere Salom, declarava un cortal o casal (capbreuació 108). Això no vol dir, és clar, que no disposessin de cap altre edifici, en alou o bé per un altre senyor.

6 Els preus de venda i arrendament de cortals en aquest indret eren molt inferiors als preus de venda i arrendament dels cortals castellonins. Vegem, per exemple, les vendes de diversos cortals a la primera meitat de segle: a Rieres, per 500 sous (1304); al Sallent, per 160 sous (1332); al cap de Creus, per 400 sous (1336); a Rieres, per 700 sous (1342), i a Port Lligat, per 180 sous (1346) (AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 23, 22 de desembre de 1304; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 2114, 23 de gener de 1332; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 138, 9 de gener de 1336; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 217, 27 de maig de 1342; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 178, 30 de maig de 1346). L'any 1345 s'arrendava un cortal a Matella durant tres anys, per 10 sous el primer i 15 sous anuals els altres dos (AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 222, 6 d'agost de 1345). Compte identifica tres vendes de cortals a Castelló, d'entre dos mil i sis mil sous.

de Mirapigues (*cortale de Mirapigues*), ben a prop de l'estany homònim, que el mes de juny de 1324 se cedia *ad laborandum* al vilabertranenc Bernat Moner durant sis anys, amb el repartiment a mitges de la seva producció cerealística amb el propietari.⁷ Aproximadament un quart de segle més tard, documentem un cortal amb clos contigu i quatre terres a la parròquia de Fortià (*cortale cum quodam clauso eidem contiguo*), que s'arrendava pel termini de quatre anys i pel preu de vint-i-cinc mitgeres de blat anuals.⁸ I l'any 1380 s'arrendava un *cortall* a Sant Joan Sescloses, amb totes les seves terres i propietats, també per quatre anys i trenta mitgeres de forment anuals.⁹ Certament, els contractes ens assabenten de diferències amb els cortals del litoral castelloní: pel que fa als de Mirapigues i Sant Joan, disposaven d'un cert nombre de vessanes de vinya, una qüestió gens habitual a Castelló; pel que fa al mateix cortal de Sant Joan i al de Fortià, els preus dels arrendaments ens fan suposar que disposaven d'un nombre de vessanes bastant més baix que la mitjana castellanina. Però tampoc no podem obviar les semblances, començant per la denominació de les finques. D'altra banda, trobem els topònims *es Cortal* i *es Cortals*, a la parròquia de Peralada, els anys 1324 i 1429, respectivament, i *el Cortalàs* (*Cortalaç*), a Fortià, el 1356.¹⁰

Finalment, com podem veure en els quadres següents, documentem un gran nombre de cortals situats en espais urbans i periurbans de la vila de Castelló i dels nuclis de la rodalia, citats —en singular— amb el nom de *cortilium* (*cortilia*, en plural), a diferència de la denominació *cortallum* o *cortale* per a les explotacions del rodal cortaler esmentat per Compte. Sovint se'ns presenten com a construccions o espais més o menys coberts annexos a d'altres edificis presumiblement més importants, per la qual cosa pensem que es tractava de corts i patis per tancar bestiar; res a veure, doncs, amb les grans finques que són objecte del present estudi. Tanmateix, també s'observa que la utilització de les paraules *cortilium*, d'una banda, i *cortallum* o *cortale*, de l'altra, per a definir finques amb característiques ben diferents no va ser sempre tan clara, la qual cosa ens planteja alguns interrogants.

7 AHG, notarial, Peralada, 22, 17 de juny de 1324.

8 AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 265, 31 d'agost de 1350.

9 AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 337, 29 de desembre 1380 (*solo*).

10 AHG, notarial, Peralada, 9, f. 32; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 227, 12 de gener de 1356; AHG, notarial, Peralada, 219, 21 de setembre de 1429.

Quadre 1. Referències sobre cortals a la vila de Castelló (nucli urbà)

Any	Indret	Descripció
1265	Puig Mercadal	<i>Albergo cum cortilio et pati ante ipsum</i> , al costat del castell
1265	Puig Mercadal	<i>Domos meas (...) cum cortilio qui est retro eas</i>
1265		<i>Cortallum meum sive casale</i>
1290	Pont Vell	<i>Cortale, ortum et aream, clausum et rippam</i> , al costat del pont
1300	Puig Mercadal	<i>Cortallum meum et aream meam (...) et totum ius quod habeo in turri</i> (s'està referint a una torre de la muralla) <i>que ibi est</i>
1303	Puig de la Muga	<i>Hospicium nostrum cum eius cortilio</i>
1305	Puig de la Milícia	<i>Cortallum meum et aream meam</i> , al costat d'altres cortilia
1317	Puig Mercadal	<i>Cortallum et aream et patium</i> , al costat dels fossats de la vila
1332	Puig de la Muga	<i>Aream, clausum, cortallum et femoracio</i>
1336	Carrer Sant Marc	<i>Botiguam</i> al costat d'un cortilio
1339	Puig de la Milícia	<i>Domum meam cum medietate cortilii</i>
1340	Puig de la Muga	Cessió d'un cortale (...) <i>cum omnibus et singulis terris et possessionibus meis quas habeo infra parrochiam Castilionis</i>
1343	Puig Salner	<i>Cortallum</i>
1345	Calciners	<i>Casa cum cortilio sive patio (...) cum ficulnea que in dicto cortilio est plantata</i>
1346	Portal Assalit	Alberg amb <i>cortilio</i> , al costat de l'hort de Sant Domènec
1347	Puig de la Milícia	<i>Domo vocata cortale, cum cortallo et femoraciis</i>
1347	Torre d'en Font	<i>Fembracium sive cortallum</i> , al costat de la torre d'en Font
1349	Puig Mercadal	<i>Cortale</i> al costat de valls o fossats forans, venut pels marmessors del cortaler Castelló Cortada
1355	Portal Assalit	<i>Cortilium</i> fora del portal Assalit
1373	Puig Salner	<i>Cortilium</i>
1383	Calciners	<i>Cortale meum et quandam aream et ortum ipsi cortali</i>

FONTS. AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 206, 22 de febrer i 10 de juliol de 1265; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 358, f. 8v, 10 d'octubre de 1290; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 75, 28 de febrer de 1300; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 2100, 1 d'abril de 1303; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 79, 24 de novembre de 1305; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 88, 17 de gener de 1317; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 59, 17 de desembre de 1332; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 159, 19 de setembre de 1336; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 167, f. 26, 1339; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 168, 12 de juliol de 1340; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 2210, f. 7 i 106v, 1343; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 177, f. 48, 1345; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 182, 7 d'agost de 1346; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 223, 2 de març de 1347; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 183, 3 d'octubre de 1347; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 144, 7 de febrer de 1349; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 2060, 19 de gener de 1355; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 322, f. 10, 1373; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 339, 28 de gener de 1383.

Quadre 2. Referències sobre cortals en altres poblacions empordaneses

Any	Població	Descripció
1289	Vilanova	<i>Cortallum</i>
1306	Bàsacara	<i>Cortallum meum intus forciam de Baschera</i>
1309	Riumors	Dues cases (<i>domo</i>) que afronten amb dos cortals (<i>cortallo</i>) dels mateixos propietaris
1311	Roses (Tamariu)	<i>Cassallos meos cum cortilio meo eis contiguo</i>
1311	Vilanova (fora la força)	Alberg i <i>cortallo</i> et <i>femoracio</i> et <i>quintanallo</i> et <i>area</i> et <i>olivario</i>
1311	Vilacolum	Alberg que afronta in <i>cortallo meo</i> et <i>domibus</i>
1312	Sant Pere	<i>Hospicium nostrum cum cortilio nostro ei contiguo</i>
1321	Palau-saverdera	Cens sobre una <i>domo</i> et <i>super medietate cuiusdam cortilii</i>
1322	Fortià	<i>Hospicium meum cum cortilio meo ei contiguo</i>
1324	Marzà	<i>Domum meam cum quodam cortilio meo</i>
1325	Torroella de Fluvià	<i>Domum et quodam cortallum que sunt intus forciam</i> , al costat del <i>cortallo</i> de Pere Pedrer
1326	Peralada (puig l'Església)	<i>Cortale meum sive pati</i>
1327	Vilanova	<i>Hospicio et cortilio ei contiguo</i> , dins la força
1330	Pau	<i>Domorum et cortallorum</i>
1332	Fortià	<i>Domos et cortilium</i>
1333	Fortià	<i>Cortallum</i>
1336	Vilabertran	<i>Domos cum cortali eis contiguo</i>
1342	Vila-sacra	<i>Cortale meum dicto cellario contiguum (...) intus cellariam seu forciam</i>
1347	Cabanes	<i>Cortale</i> , al costat d'un alberg dins del poble
1347	Peralada	<i>Casale sive cortal</i> dins la vila
1348	Riumors	<i>Unam domum et cortallum sibi contiguum</i>
1351	Vilanova (puig d'Amunt)	<i>Cortale sive corrale</i>
1351	Fortià	<i>Cortalibus</i>
1351	Sant Pere	Masada i cortal
1352	Sant Martí d'Empúries	Cortal
1354	Fortià	<i>Cortale sive hospicium cum aream</i>
1355	Far (puig de l'Oliva)	<i>Domum nostram cum quodam patio sive cortilio</i>
1356	Cinc Claus	<i>Domum cum patio sive cortilio ei contiguo</i>
1357	Vila-sacra	Alberg dins a la força, <i>cum cortallo eum contiguo</i>
1372	Fortià	<i>Domum versus occidentem et quodam cortilium contiguum illius hospicii (...) infra forciam</i>
1392	Figueres	Alberg amb pati o cortal contigu dins la vila
1399	Vilajuïga	Alberg o cortal al costat de l'església
1405	Peralada	<i>Cortall sive pati</i>

FONTS. AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 5, f. 28v, 1289; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 24, 12 d'abril de 1306; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 81, 12 de setembre de 1309; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 84, 19 de gener, 3 de maig i

14 d'agost de 1311; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 85, 29 de desembre de 1312; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 104, 6 de juny de 1321; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 106, 26 de gener de 1322; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 112, 14 de febrer de 1324; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 119, 9 d'abril de 1325; AHG, notarial, Peralada, 23, 25 de gener de 1326; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 369, 19 de maig de 1327; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 2113, f. 9, 1330; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 2114, f. 87v, 1332; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 2040, f. 77, 1333; AHG, notarial, Peralada, 31, 18 de novembre de 1336; AHG, notarial, Peralada, 43, 13 de juliol de 1342; AHG, notarial, Peralada, 48, f. 116, 1347; AHG, notarial, Peralada, 69, f. 131v, 1347; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 190, 10 de novembre de 1348; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 22, 31 d'agost i 20 de desembre de 1351 i 30 de gener de 1352; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 2059, 11 de novembre de 1354; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 2060, 17 de febrer de 1355; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 228, 21 d'abril de 1356; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 230, 11 de març de 1357; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 396, f. 9, 26 d'octubre de 1372; AHG, notarial, Peralada, 1304, 19 de juny de 1392; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 2160, 7 d'octubre de 1399; AHG, notarial, Peralada, 149, 22 de desembre de 1405.

Pel que fa a les poblacions de la rodalia de la vila comtal, caldrà confirmar si aquests cortals eren tan sols corts o patis més o menys coberts per al bestiar. Per ara, podem dir que a excepció dels tres cortals esmentats de Peralada, Fortià i Sant Joan Sescloses, a les viles i parròquies dels voltants de la vila comtal el treball de la terra s'associa més aviat a masos o a lots de terra més o menys extensos en mans —almenys el domini útil— d'alguns vilatans.

Amb relació a Castelló, la qüestió és determinar si als dos darrers segles medievals un cortal era quelcom tan definit com ens diu Compte; és a dir, si podem parlar d'un model ben consolidat, tant pel que fa al nombre com pel que fa a les característiques i a l'emplaçament (això és, la trentena de cortals que aquest autor identifica a finals del tres-cents, amb una extensió propera a les cent vessanes i una producció cerealística i ramadera considerablement més alta que la dels masos coetanis). El fet que a partir de mitjan segle XIV a Castelló hi trobem habitualment persones a les quals s'identificava com a *cortalers* denota l'existència d'una realitat cortalera local, però no disposem encara d'informacions suficients per observar aquest fet amb prou detall. Alguns documents ens plantegen encara massa dubtes. Vegem-ne dos exemples: primerament, el cas del cortaler Castelló Cortada i el cortal del puig Mercadal que els seus marmessors venien l'any 1349 (v. el quadre 1). La pregunta és ben clara: se l'identificava com a cortaler pel fet de posseir aquest cortal periurbà i probablement

alguna peça de terra arreu del terme? O bé hem de suposar que, a banda d'aquesta finca, Cortada posseïa o explotava un dels cortals isolats de l'esmentat rodal cortaler litoral? D'altra banda, disposem de dos documents de mitjan segle xv que demostren que no tots els cortals del litoral castellaní tenien un nombre tan elevat de vessanes de terra, així com que alguns dels cortals periurbans podien tenir un valor més alt que aquests primers: l'any 1440 es documenta un cortal a Muntells, al costat de l'Estany, amb només set vessanes de terra cultivable i vint-i-quatre de terra erma, valorat en 320 sous, i un altre al puig de la Muga, a tocar dels murs de la vila, venut per 900 sous.¹¹ Almenys per ara, doncs, potser caldria parlar, més aviat, d'una gradació que aniria des de simples closos o coberts on tancar un petit nombre d'animals, d'una banda, fins a explotacions amb desenes de vessanes i de caps de bestiar, de l'altra.

PROPIETAT I EXPLOTACIÓ DELS CORTALS LITORALS

Si ens centrem en els grans cortals del litoral castellaní als quals es refereix Compte, una altra qüestió important és determinar qui foren els seus propietaris i quins van ser els sistemes contractuals utilitzats per a la seva explotació. Pel que fa al primer aspecte, l'autor destaca una major fluïdesa i complexitat respecte a la realitat més rígida del mas coetani: primerament perquè, fins a la suposada consolidació del model esmentat a finals de l'edat mitjana, els cortals *començarien com una agrupació de parcel·les d'un mateix propietari útil (encara que fossin de diferents senyors directes) en major o menor proximitat a un habitatge elemental*, amb una *constant transferència i/o agrupació de parcel·les*, i sense els mals usos als quals estaven sotmesos els emfiteutes dels masos; en segon lloc, perquè els canvis en la seva propietat útil van ser molt més freqüents i amb una notable participació de sectors vilatans benestants: petita noblesa, notaris, juristes, comerciants i certs menestrals. Quant a l'explotació, Compte esmenta la generalització dels arrendaments per períodes curts de temps, habitualment de quatre anys, un contracte que no es generalitzaria a la resta de Catalunya fins al segle xvi.

11 AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 626, f. 182 i 186.

Sense entrar altra vegada en el debat sobre l'existència d'un model definit de cortal a finals del tres-cents, ni tampoc en els detalls dels arrendaments que analitza Compte a partir d'un cert nombre de casos, la documentació notarial ens aporta encara un altre tipus de contracte a partir del qual els propietaris útils dels cortals castellanins procediren a la seva explotació, a banda, és clar, de jornalers contractats en moments més o menys puntuals com, per exemple, la sega, i de la presència d'alguns esclaus.¹² Ens referim a contractacions de persones i famílies per períodes anuals i un salari fix, en moneda o en gra. El contracte més antic localitzat fins al moment és datat el mes de març de 1311, quan el fortianenc Ramon Morató s'afermava, juntament amb els seus fills Ramon i Guilleuma, al servei del castellaní Grau Franc, per treballar com a *nunciis* al seu cortal durant tres anys i un salari de noranta mitgeres d'ordi i setanta sous anuals.¹³ Els dos homes treballarien les terres i l'hort amb una vaca de la seva propietat i el bestiar del propietari, que haurien de cuidar, mentre que Guilleuma s'ocuparia també dels animals, pastaria i couria el pa i, a més, podria filar llana en benefici propi, sens dubte, per reunir alguns diners per aportar com a dot en el moment del seu casament.¹⁴ Disposem de diversos exemples més, datats entre els segles XIV i XV, amb uns salaris cada vegada més elevats, tot i que restaria veure fins a quin punt foren habituals, així com determinar la relació entre la gestió dels cortals i la de la resta del sòl castellaní.¹⁵

12 Sabem, per exemple, que el 28 d'abril de 1449 el pagès Berenguer Moner atorgava procura al seu germà per tal de fer castigar i fer imposar la pena corresponent a un esclau negre del cortaler Francesc Vanover, Antoni, pres a la presó de Girona i acusat d'haver assassinat a Beatriu, filla del primer (AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 638, f. 31).

13 AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 420, 23 de març de 1311.

14 Els Morató, a més, podien treballar una peça seva de tres vessanes a Fortià.

15 Pel que fa a contractacions, vegeu per exemple: AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 174, f. 96, 1341; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 217, 23 de setembre de 1342; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 2210, 11 d'agost de 1343; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 183, f. 65, 1347; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 247, 1 de desembre de 1360; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 388, 2 de juny de 1361; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 478, 24 de novembre de 1392; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 626, f. 136v, 1439.

Finalment, també cal tenir present que si bé a les darreries de l'edat mitjana l'explotació dels cortals de Castelló diferia de la majoria de masos empordanesos, aquesta realitat no era exclusiva de la vila comtal. Trobem casos semblants en poblacions de la rodalia, i creiem que un estudi exhaustiu del camp empordanès baixmedieval ens n'oferiria un bon nombre de casos més.¹⁶ En aquest sentit, caldria determinar encara fins a quin punt l'augment demogràfic i de la complexitat social en alguns indrets del país va afavorir que l'explotació de la terra hi estigués cada vegada més determinada per una economia de mercat (com detecta Compte amb els cortals, quant a la seva gestió i predisposició cap a la producció de cereals) i més allunyada de models feudals.¹⁷

EL TERRITORI CORTALER, A LA BAIXA EDAT MITJANA

Pel que fa a l'espai agrari i als contorns de l'anomenat *rodal cortaler castelloní*, un dels espais més peculiars era l'estany de Castelló, al marge esquerre de la Muga. Es tractava d'un estany litoral amb grans oscil·lacions de perímetre al llarg de l'any, en funció dels episodis de pluges. Diversos mapes del segle XVIII ens permeten fer-nos una idea aproximada de les seves dimensions a finals de l'edat mitjana. Terra endins arribava fins a les parròquies de Sant Joan Sescloses i Pedret, on al segle XIV hi documentem, respectivament, els masos Albufera (*mansate (...) vocate de Albufferia*) i Llacuna als seus límits (Gironella, 2017).¹⁸

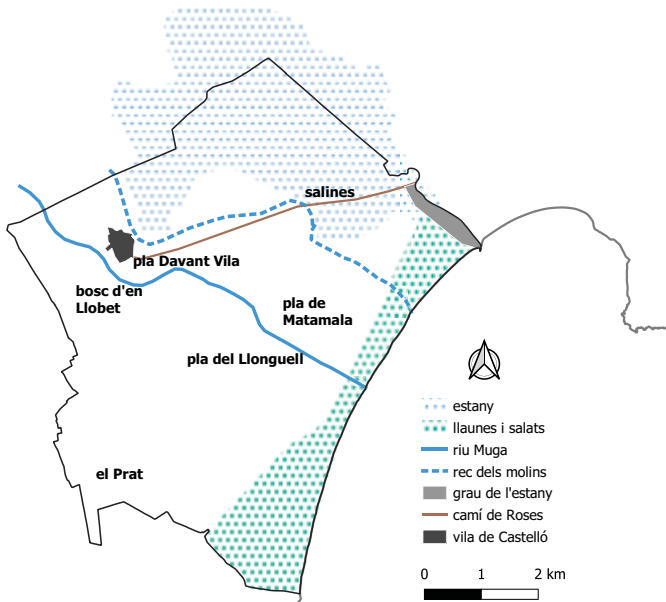
16 El febrer de 1395, per exemple, el jurisperit vilabertranenc resident a Castelló Pere Colom contractava el matrimoni format per Berenguer Bru i la seva dona, Agnès, juntament amb el seu fill Joan, per treballar les seves terres i residir a la seva casa de Vilabertran durant un any i per un salari total de 480 sous (AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 485, 4 de febrer de 1395). Suposem que també gestionava d'aquesta manera —o d'una de semblant— les seves terres de Vilabertran el comerciant de teixits vilabertranenc resident a Peralada Pere Fuser (valorades en uns 10.000 sous l'any 1380) (AHG, notarial, Peralada, 120, 13 de juny (*solo*) i 22 d'octubre de 1380).

17 Potser és en aquest context que hem de situar la documentació d'un *mansum* a Castelló l'any 1265, l'única referència al respecte localitzada en la documentació castellanina baixmedieval (AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 206, f. 67 i 89v, 1265).

18 AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 111, 13 de març de 1324.

A l'Estany s'hi pescava i també s'hi obtenia sal. Quant a la sal, fa pocs anys es va publicar un estudi sobre la seva explotació (Gironella, 2010). La salinitat de la llacuna permetia extreure sal a Vilaüt i, fins i tot, a la part baixa del terme de Palau-saverdera. Però les salines més importants eren les de Castelló, a l'actual finca del mas del Tec, al sud de l'Estany, que a mitjan segle XIV estaven integrades en una infraestructura complexa que les connectava amb l'Estany, amb el darrer tram del rec dels molins castellanins (el qual desembocava a la Rubina i molt probablement coincidiria amb el darrer tram de l'avui anomenat *rec dels Salins*) i el mar.

Figura 1. Localització dels principals elements del territori cortaler a la baixa edat mitjana

NOTA. Per a la delimitació del perímetre de l'estany s'ha utilitzat el mapa que proposa Colls (2006).

Sabem que la séquia dels molins podia dirigir les seves aigües a la llacuna, entre d'altres motius per endolcir-la i fer que els peixos de dues aigües hi entressin. L'any 1361, per exemple, se'n parla d'una intervenció al *regum qui incipit in fine regui molendinorum bladeriorum dicti domini infantis, iuxta et prope licore maris, et discurrit ac dirivatur usque ad dictum stagnum*, i també de l'obertura del *gradum per quem piçes intrent ad stagnum predictum*. L'Estany també es podia tancar amb unes comportes que hi havia en el pont del camí que anava de Castelló cap a Roses. L'any 1362, el fuster castellaní Bartomeu Illa en realitzava tres de noves (*tres januas sive portas in buquis sive gulis dicti stagni*).¹⁹

Més a prop del riu, en l'indret avui ocupat en gran part per la urbanització Empuriabrava, hi documentem alguns cortals que disposaven d'un nombre presumiblement important de prats i zones de pastura. Al pla de Matamala, l'any 1336, Perpinyà Moner en venia un al seu nebot Guillem que arribava fins al mar, tot reservant-se els drets de pastura en la zona més propera al litoral (*pasturas et ius pasturarum mearum et terras earum pertinentes dicto cortali et eius possessionibus que sunt extra dictas clausuras undique usque in licore maris et in ripperia Sambuce*).²⁰ Probablement era una zona apta per al pasturatge dels ramats d'ovelles, com el ramat d'almenys un centenar de caps que el mateix Perpinyà posseïa els anys 1330 i 1333, la llana del qual venia a diversos paraires o productors de teixits castellanins.²¹ El 1335 documentem una causa entre Bertran Pomers i la seva dona, Francesca, d'una banda, i entre el pareire Pere Lladó i la seva dona, Francesca, filla del dit Perpinyà Moner, de l'altra, amb motiu de la propietat d'unes terres salobres i unes pastures situades prop dels cortals dels esmentats Pomers i Moner, prop del mar, *versus Rozes et versus Gradels*.²² I sabem encara que uns anys abans (1318), Castelló Gifreu venia a un pareire local la llana de les seves *octuaginta et quatuor ovibus meis et viginti arietibus et triginta et uno agnis meis quas et quos habeo in cortali meo quod habeo in plano Ante*

19 AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 253 bis, 7 de desembre de 1362.

20 AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 61, 26 d'abril de 1336.

21 AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 51, 10 de gener de 1330; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 58, 9 de desembre de 1333.

22 AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 61, 26 de juny de 1335.

Villam.²³ Res estrany atès el gran creixement que va experimentar el món del tèxtil a Castelló a les darrereries del segle XIII (Pinto, 2002). A la llum de la documentació notarial, sembla que la major part de la llana procedia del Montgrí i les Alberes, o bé de zones bastant més llunyanes (fins i tot del sud de la Península o del Magrib), però la llana castellanina també era una opció.²⁴

Així doncs, d'acord amb el que s'ha dit fins ara, és obvi que al segle XIV la Muga es dirigia tan sols cap a la platja dels Graells, on desemboca avui en dia. De cap manera es podia dirigir cap a l'Estany, on passaria a desembocar en època moderna, ja que de camí s'hauria hagut de creuar amb el rec dels molins que desembocava a la Rubina. Tan sols en cas d'una gran inundació que omplís d'aigua tota la plana (com va passar, per exemple, a mitjan segle XX en desbordar-se la Muga i el Fluvià) hauria estat possible que les aigües de la Muga desemboquessin a la llacuna, tot i que a principis del tres-cents les autoritats pertinents ja preniën mesures per evitar-ho: pels volts de 1326 documentem un litigi entre diversos senyors feudals i els homes de l'Armentera amb motiu d'unes intervencions a les motes del Fluvià, des de l'Armentera fins al lloc anomenat *la Falguera*;²⁵ deu anys més tard s'intervenïa en les motes del darrer tram de la Muga (*barrarie et mote que sunt de ponte Novo, iuxta flumen Sambuce, usque ad locum vocatum Grasselos*).²⁶

La major part dels cortals castellanins estaven situats al marge dret de la Muga, en una zona amb molt poca altitud respecte al nivell del mar, en la qual es dugueren a terme almenys dues intervencions

23 AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 97, 23 de desembre de 1318.

24 Pel que fa a la llana forana: l'any 1346, el mercader castellaní Berenguer Robau, que vivia *in partibus Sibilie* (pels volts de Sevilla), es dedicava al comerç de llana i de cuir. El seu germà Francesc, ferrer, li gestionava el cobrament de l'arrendament d'una casa que posseïa al carrer de la Pairaria Nova, a Castelló, i d'alguns carregaments de llana que, descarregats en primer lloc al port de Roses, foren venuts a diverses persones de la vila comtal (AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 224, 27 de febrer de 1346). El desembre de l'any 1322 dos habitants de Peralada venien al figuerenc Castelló Garriga vuit quintars de llana del Magrib (*octo quintalia lane Barbarie*) que es trobaven en una embarcació del castellaní Pere Burgès, al port de Sant Feliu de Guíxols (AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 2038, 21 de desembre de 1322).

25 AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 119, 26 de maig de 1326.

26 AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 62, foli amb data de 23 de febrer de 1336.

relativament importants a finals del segle XIII i inicis del XIV: la primera, pels volts de 1282, quan el comte d'Empúries i l'abat de Sant Pere de Rodes firmaven un conveni per dessecar la zona del Prat. Més concretament, es tractava de fer circular una séquia que venia de Fortià per drenar la zona i fer moure diversos molins amb la seva aigua (*reguo novo quem nos fecimus feri ad desicandum Pratum*).²⁷ És de suposar que la mesura va aconseguir el seu objectiu, tot i que també documentem que la mala praxi dels moliners i propietaris d'alguns dels molins que hi eren instal·lats va provocar més d'un problema amb els propietaris de les terres del costat, ateses les pèrdues de la nova séquia, que també era la sortida al litoral d'alguns dels recs de la contrada (*reguis, videlicet de Alguema et de Villasacher et de Maneol et omnium aliorum locorum*) (Gironella, 2010: 42-43).

Pels volts de 1337 es documenta un nou projecte per dessecar aquesta zona, entre les parròquies de Castelló, Fortià, Riumors, la Guàrdia, Vilamacolum i Sant Pere. Vegem l'acta notarial del 14 de maig en la qual es recollen les opinions d'alguns experts sobre les mesures a prendre:

En presència dels honrats ffrare Ramon de Boscherós, pebordre de Furtià, en Ramon de Palau, en Guillem Formós, demanats per ells los daval escrits de la obra del prat si-s pot fer ne si-ls par que fassa a fer segons la cahuta quell dit prat ha ab mar, e segons que han vist de fet, dixeren, so és, en Pere Cocon e en Joan Carmassó e en Pons Oliveres e en Pere Caldes, de Casteylon; ítem, en Ramon sa Piyña e en Ramon Ferrer, de Furtià; ítem, en Pere Flovià e en Pere Mayloll, de Rimorts; ítem, en Bernat, sagristà de sa Gàrdia; ítem, en Pere Sopa, sagristà de Vilamocorom; ítem, en Casteylon Curtada en Pere Jacme, de Casteyló; ítem, en Guillem Vallosera e en Bernat Albaynà en Barthomeu Albaynà, maestres d'ayges e de molins, dixeren tots demanats per sacrament los dits maestres e prohòmens dels dits lochs, exceptats en Pere Cocon, Joan Carmeçó, Pons Oliveres, en Pere Caldes, en Pere Fluvià, e Pere Sopa, sagristà, qui no feren sacrament, que la obra del dit prat se podia bé fer

27 AMCE, fons Empúries, 3990, 14 d'agost de 1282.

e los rechs s'escolarien ben en aquesta forma: que-lls IIII rechs qui ia hi són estats fossen fets grans e amples e I més en mig de Peda[na] e del rech de Gatilepa, e que deius los Ponterrós el pedret de Sent Pere afrontassen a II rechs, e que aquells anassen a l'estayn de na Boxa, e d'aquí que fos obert grau el grau veyl de Salatà, e que non engras a Fluvià cor no valria res per çò cor lo rech seria tan lonch e ab tam poch de cahuta que iria fort a espan e mol e faria molta molça e rasament per què non poria escolar, e encara que-ll flum de Fluvià vendria a l'encontre al dit rech perquè no escolaria, e quan vengués gran Fluvià que montaria per lo dit rech e [afolaria] les terres e-ls rechs. E la obra demont dita seria profitosa demanats per quina rahon entenen assò, dixeren los dits prehomens que segons ço que ia han vist en temps passat que-lls dits rechs o als uns d'els engraven e entraven al dit estayn e pux al dit grau es lauraven terres moltes. E que d'aquell temps a ençà és montat lo dit prat per què par nuyls se puxa ara fer e escolar. E los dits maestres dixeren que-s podia fer per çò cor segons que III vegades havien nivelat lo prat ço és als ponterrós és pus alt que la mar de III palms e mig a IIII palms per què deu haver escolament maiorment pus tornen los rechs demont dits a I que engrau a Ssalatà e que a vegades lo dit grau sia descasat e escurat. Emperò tots los damont dits [savengren] que poschessen adobar los dits rechs segons que nuyls e pus profitós lus seria vigares esser fesedor e adobador.²⁸

Diverses persones d'aquestes poblacions, entre les quals el castelloní Castelló Cortada, potsen el cortaler al qual hem fet referència anteriorment, determinaven que s'havien de fer més grans els quatre rechs que ja hi havia; construir-ne un de nou enmig de dos d'aquests, i que, a prop dels pontarrons del Pedret de Sant Pere, les aigües fossin conduïdes a través de dos rechs cap a l'estany de na Boixa i posteriorment al grau del Salatà. Desaconsellaven, en canvi, la construcció d'un rec que desemboqués al Fluvià, ja que aquest tindria tan poc desnivell —i, per tant, poc corrent— que hi creixeria

28 AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 171, 14 de maig de 1337.

massa la vegetació aquàtica i, a més, quan el riu anés ple les seves aigües pujarien pel rec.

Tot i que fins al moment en tenim poques dades, sembla que la iniciativa va ser de la casa comtal, si bé hi van participar també alguns dels feudals de la zona. Al mateix document ara esmentat se'ns parla de l'obra del prat situat sobre els pontarrons de Sant Pere que s'havia de drenar per ordre del comte Pere I, i en un registre d'un *debito sive parte contingente nobilem Poncium de Caramanni, scilicet pro ea parte in qua est talliatus ad contribuendum in expensis que (...) pro curatione sive constructione regorum noviter factorum et faciendorum in prato Sancti Petri Piscatoris pro inclito domino Petro*.²⁹

La mesura responia evidentment a la necessitat de disposar de més terres aptes per al conreu de cereals, i pal·liar així els problemes que ja es començaven a evidenciar al país per la manca de gra. N'és un bon exemple la concessió en emfiteusi l'any 1341 a Ramon Vic, de Sant Pere, de la meitat de tres vessanes de terra erma del prat que el comte d'Empúries i els successors d'Elionor, vídua de Ponç de Caramany, tenien per indivís a Sant Pere.³⁰ Les vessanes afrontaven amb dues closes —una de les quals era del mateix Ramon Vic—, amb un rec madral, amb una resta del prat dels Empúries i els Caramany, i amb una terra de Bernat Bou i el Pedret. L'establert podria *claudere* el terreny per a fer-hi pastures, tot i que si les finques veïnes eren convertides en terres de conreu de cereals el mateix Vic o els seus hereus també ho haurien de fer en el termini de sis mesos. Per ara, fa de mal dir quin fou el grau d'èxit d'aquestes intervencions.

Finalment, la documentació notarial castellanina ens ofereix un bon nombre de dades d'una altra iniciativa habitual a la plana litoral alt-empordanesa per tal de disposar de més terres de cultiu: la rompuda de zones boscoses a les ribes de la Muga i del Fluvià. Vegem, en primer lloc, diversos exemples a Sant Pere Pescador: el 1323 Ramon de Garriga concedia a un santperenc dotze vessanes de terra erma, contigües al seu bosc i a un prat ja arrabassat, per tal que

29 AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 171, 26 de setembre de 1337, i full.

30 AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 174, 13 de novembre de 1341.

fossin destinades al cultiu de cereals.³¹ Tan sols set anys més tard, Berenguer de Fortià, hereu de Garriga, establia noves vessanes de terra del seu bosc de la Glera, prop del bosc de Ponç de Caramany, i nomenava un procurador per establir-ne més.³²

A Castelló, aquesta rompuda va augmentar entre els anys 1331 i 1336, amb motiu de la construcció de quatre nous molins comtals al costat dels murs de la vila i de les dues séquies derivades de la Muga a Vilanova que els abastien d'aigua, i del desmantellament dels molins situats fins aleshores a les ribes del mateix riu (Gironella, 2010). Cadascun d'aquests antics molins disposava d'un bosc de ribera annex en el qual es podien obtenir els materials per construir les seves rescloses i altres elements de fusta, i una vegada aquest ús es va fer innecessari —en un context de demanda creixent de sòl cultivable— aquests boscos van minvar considerablement. Disposem de molts exemples sobre la rompuda i parcel·lació en petites finques d'un dels boscos més propers al nucli urbà, el bosc d'en Llobet, dels propietaris del molí homònim, especialment per a la creació de nous horts que foren establerts al nombre creixent de menestrals que s'instal·laven a la vila.³³

31 AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 40, 22 de febrer de 1323. En primer lloc, es fa referència a dotze vessanes de terra erma contigües al bosc del mateix Garriga que s'havien de dedicar *ad laborationem panis*. Tot seguit es fa referència al fet d'arrabassar dotze vessanes de bosc (*dictas XII versanas boschi mei teneris de inde continue arrabassare*).

32 AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 126, 13 de març de 1330. Es parlava de *illo nemore quod habeo in loco vocato Glera*.

33 El molí va ser desmantellat l'any 1331, però la tala ja s'estava produint des d'almenys uns anys abans. El gran creixement demogràfic de la vila requeriria, és clar, noves terres i, especialment, horts per als seus habitants. El desembre de 1316, per exemple, els hereus de Guillem Llobet establien a Bernat Espertí, habitant de Castelló, *quandam peciam terre pro ut est terminata ex illo nemore nostro quod habemus et tenemus in parrochia Sancte Marie Castilionis*, el qual limitava: a orient, amb la Muga; a occident, amb un carrer *quam ibi de novo constituimus que est amplitudinis septem palmorum canne huius ville*, i al nord, *in residui nostro dicti nemoris*, per un cens de 5 sous i un acapte de 50. A migdia limitava amb una terra que els mateixos establien a Guillem Anguilet, la qual limitava, a la vegada, a migdia amb un hort de Joan Domènec (AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 94, 6 de desembre de 1316). Els anys 1323 i 1324 Guillem de Rabós, un dels hereus de Llobet, establia noves terres: *quondam quartonum meum terre pro ut est fitatus et signatus ex illa clausa mea quam habeo et teneo infra parrochiam Sancte Marie*

CONCLUSIONS

A finals de l'edat mitjana, els cortals castellanins estaven situats en una zona que havia estat profundament modificada per la mà de l'home durant els segles anteriors. L'àmplia zona d'aiguamolls i zones salabroses que hom pot imaginar a partir dels textos dels geògrafs de l'antiguitat, havia quedat reduïda a una estreta franja de llaunes i salats litorals comparables als de l'actualitat, i els camps de cultiu de cereals i les closes i els prats per a la pastura del bestiar ocupaven una part molt important del terme. Tan sols l'estany de Castelló, amb fortes oscil·lacions del seu perímetre en funció del règim de pluges anual, constituïa una realitat peculiar. Entre altres activitats, s'hi pescava i s'hi obtenia sal, especialment a les grans salines de Castelló, situades a l'actual finca del mas del Tec, tot i que la documentació ens assabenta també de l'existència d'instal·lacions salineres modestes en punts més allunyats de la costa, com per exemple a les parròquies de Pau i Palau.

La Muga desembocava a la platja dels Graells, aproximadament al mateix indret on ho fa avui en dia, i la corporació municipal castellanina i els comtes d'Empúries duïen a terme, regularment, certes mesures per pal·liar els efectes més devastadors de les seves periòdiques i violentes crescudes: la construcció de motes i, abans de 1331, la regulació de l'alçada de les rescloses dels set molins situats a les seves ribes. Al marge esquerre del riu, entre els anys 1331 i 1336 s'hi construïren dues séquies que abastien quatre casals de molins comtals de Castelló construïts pel comte Pere I. Una i altra derivaven

Castilionis iuxta nemus vocatum d'en Lobet (1323) i una terra *iuxta nemus vocatum d'en Lobet* (1324). En ambdós casos les terres limitaven amb alguns horts i nous carrers (*carraria per me noviter ibi constructa*) (AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 110, 11 d'abril de 1323; AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 111, 18 de juny de 1324). L'any 1335, els hereus de Llobet establien a Pere Ramon Bataller de Castelló *quandam quantitate terre pro ut est signata ex illo nemore et solo ipsius quod fuit Guillelmi Luppeti*, que afrontava a occident amb *dicti nemoris et soli ipsius quam intendimus stabilire*, per un cens de 5 sous i un acapte de 40. Tot seguit establien terres a almenys tretze persones més (AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 136, 22 de juliol de 1335). L'any 1346 apareix citat un hort *in loco ubi antiquitus erat nemus vocatum d'en Lobet* (AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 182, full, any 1346). Un document dels anys seixanta parla de l'horta Nova, on abans hi havia hagut el bosc dit *d'en Llobet* (AHG, notarial, Castelló d'Empúries, 252, 9 de febrer).

de la Muga a la veïna parròquia de Vilanova, comunicaven prop del convent de Sant Francesc i des d'allí es dirigien cap a la Rubina, on desembocaven al mar. També abastien un gran nombre d'hortos situats al costat dels murs de la vila i podien dirigir les seves aigües cap a l'estany i els recs de les salines amb la intenció de beneficiar les activitats que s'hi duïen a terme.

Al marge dret hi havia nombrosos recs d'escòrrec que eixugaven les terres baixes situades entre les parròquies de Castelló, Sant Pere Pescador, Vilamacolum, Riumors i Fortià. A finals del segle XIII convergien en una gran séquia que també recollia les aigües de l'Alguema i de diversos recs que transitaven per les parròquies del Far i Vila-sacra i les dirigia cap a mar. A la dècada dels anys trenta del segle XIV, s'hi planificaren noves obres amb la intenció de disposar de més terres per al cultiu de cereals. Es plantejà la possibilitat d'ampliar alguns recs, construir-ne de nous i dirigir-los a la desembocadura del Fluvià —una possibilitat que es descartà, però que ens assabenta del fet que l'actual rec Sirvent encara no existia— o bé al grau del Salatà. Per ara no sabem quines mesures es dugueren a terme ni quin èxit tingueren, però sí que diversos *mestres d'aigües i de molins* n'havien comprovat la viabilitat: determinaren que la zona era uns tres pams i mig o quatre pams més elevada que el mar, la qual cosa ens assabenta de l'alt grau de coneixement i de comprensió de l'entorn de què ja disposaven alguns aleshores.

Aquest mateix marge del riu era l'indret en el qual es trobaven situats la major part dels grans cortals castellanins, unes explotacions amb un nombre important de vessanes de terra i una gran producció cerealística i ramadera. La seva gestió i explotació va generar el registre d'un gran volum de documentació a les notaries de la vila. Fins al moment s'han destacat especialment els recurrents arrendaments atorgats pels seus propietaris útils per períodes anuals d'entre un i quatre anys. En el present article s'han aportat algunes dades sobre altres contractes, els afermaments de persones i famílies per terminis anuals i un salari fix en moneda o gra, tot i que manca encara un estudi sistemàtic que ens permeti conèixer en major mesura la realitat cortalera castellanina baixmedieval. Mossos, esclaus i jornalers de tot tipus encara queden massa a l'ombra dels treballs realitzats.

De fet, tot i que l'article publicat per Albert Compte l'any 2002 presenta els cortals castellanins i santperencs com un model ben consolidat i estable ja a finals del segle XIV, amb unes característiques que els diferenciaven en gran mesura dels masos coetanis més enretirats del litoral, els fons notariais empordanesos ens assabenten del fet que aleshores la paraula *cortal* servia per a definir finques molt diverses, així com de l'ús de models d'explotació de la terra semblants als dels cortals castellanins estudiats per Compte en diverses poblacions de la plana interior. Així doncs, a l'hora d'aproximar-nos als cortals castellanins i santperencs baixmedievals, potser hauríem d'apartar una mica la mirada de les particularitats de la seva franja litoral i fixar-nos més en la progressiva superació dels models feudals de tinença i gestió del sòl que es va produir en certs indrets a partir dels segles XIII i XIV, entre altres motius pel gran augment demogràfic i de la complexitat de la societat empordanesa.

**ELS CORTALERS, PAGESOS ORGANITZATS.
MASOVERIA, GAZALLA, PASTURA
I LA CONFRARIA DE SANT ANTONI
(1600-1720)**

PERE GIFRE RIBAS

El sistema cortaler es troba plenament assentat en començar el segle XVII. Tot sistema agrari passa per mantenir el sistema ecològic en el qual se sustenta, si no vol posar en perill la seva reproducció. El sistema ecològic del litoral de Castelló i Sant Pere Pescador és el resultat del dessecament dels aiguamolls i aiguadeixos que amb molt de treball i sistemes de drenatge acaben per deixar una superfície apta per al conreu, tot i que una bona part queda inundable alguns mesos de l'any. Mentre que la part seca i fèrtil és dedicada al cereal, la part de closa es dedica a la pastura de bestiar gros i de llana dels cortals, però també del que, en tornar de muntanya, hiverna a la plana. Un bestiar que, al seu torn, també pastura les terres de guaret. La cria del bestiar esdevé el mal necessari de la closa. Aquest sistema agrari s'estructura entorn dels cortals. Espai de producció i de vida dels cortalers i dels treballadors, mossos, jornalers i pastors del cortal. La cessió de l'explotació adapta les clàusules habituals del contracte de masoveria al terç, amb la inclusió del bestiar a mitges, que representa la renda diferencial dels cortals. Uns cortals que es troben immersos en un actiu mercat de la terra, que fa que el nom amb el qual són coneguts variï, ja que no sempre adopten el del senyor útil i propietari, sinó el del cortaler.

Sigui com sigui, i això és el que es vol mostrar en aquest treball, la fortalesa del sistema de cortals i dels cortalers, organitzats entorn de la confraria de sant Antoni dels cortalers de Castelló, els permetrà superar el cicle bèl·lic i la fiscalitat de guerra que comença el 1640, si no abans, i acaba el 1719. Alguns cortals patiran el saqueig i la destrucció; tots, la fiscalitat de guerra, i alguns canviaran de propietaris; però el sistema mantindrà la força per aprofitar les noves oportunitats quan es presentin.

A fi d'acostar-nos a la realitat dels cortals en aquest període, s'ha utilitzat informació de procedència diversa: en primer lloc, els protocols notariais de Castelló dels trenta primers anys del segle XVII i la documentació patrimonial del fons Roca de Parlavà com a exemple de canvis en la propietat dels cortals; alhora que, pel que fa a l'evolució de la renda agrària, s'ha treballat la sèrie de pabordies de la catedral de Girona i, pels primers anys del segle XVIII, les conclusions del Consell General de Castelló, que permeten fer el seguiment de la fiscalitat de guerra.

HERETATS, MASOS I CORTALS. EL NOM I L'ESPAI

En el segle XVII, la unitat d'explotació pagesa a Castelló d'Empúries i Sant Pere Pescador rep noms diversos: *heretat*, *mas* i *cortal*. De fet, a Castelló trobem heretats a prop dels murs de la vila, com la de Jaume Pastell, el 1617, al barri de Santa Magdalena, o la del notari Miquel Moner, el 1619, davant el Portal Nou, o a Sant Joan Sescloses el mas Barrera, i cortals des de la vila fins al mar. I en un mateix patrimoni, com el de Josep de Caramany, el 1671, a Sant Pere Pescador, trobem els cortals Caramany i el Vell o Ascot, a més de l'heretat Martina i el mas Roig; i a Castelló: el corral de la Torre o de la Muga, el corral de l'Estanyol i el corral d'en Ribes o de la Garriga.

El corral és una explotació que, almenys des de la baixa edat mitjana, per la importància de les closes, prats i pastures, havia estat un important agent ramader (Pinto, 2005). El fet que de manera dispersa aquestes explotacions s'anessin escampant per la plana d'aiguamolls, dessecats i convertits en prats i closes, havia donat nom, també, a l'espai on s'ubicaven. Molts cortalers, en els protocols notariais, són citats com a *habitants als cortals de Castelló*. I, el 1620,

en un procés, llegim que *el terme de Sant Joan* [Sescloses], *lo qual és molt gran y espaciós y arriba fins als cortals de Castelló envers ahont vuy arriba y passa lo riu de la Muga*.¹ Unitat d'exploració, doncs, i topònim, també.

CORTALS EN TEMPS DEL DIETARI DE JERONI PUJADES (1600-1630)

Durant els primers anys del segle XVII, en època de la crònica de Jeroni Pujades, Josep Capdeferro (2017: 129-167) localitza processos judicials en què es troben afectats diferents habitants de Castelló i del comtat d'Empúries davant la ciutat de Barcelona, que aplica la represàlia o dret de marca per defensar interessos de mercaders, forners i altres ciutadans de Barcelona, als quals la vila i el comtat han aplicat el dret de treta amb el qual grava la sortida de mercaderies del comtat. La ciutat de Barcelona, basant-se en els seus privilegis, segons els quals els seus habitants estaven eximits del pagament d'aquest dret, segrestava qualsevol veí del comtat i no el deslliurava fins al retorn del que s'havia pagat com a dret de treta.

És només una informació indirecta, però pels ports del comtat emporità —els Graells, Roses o l'Armentera— diferents quantitats de cereals, civada i forment, però també de faves i ordi, sortien cap a Barcelona. En algunes ocasions són quantitats significatives les que s'embarquen als Graells, el port de Castelló: el 1622, dues-centes quarteres de blat són embarcades; el 1623, quatre-centes vuitanta-tres quarteres de civada i tres-centes quarteres i mitja de blat; el 1622, Pere Domènech de Roses, agent del barceloní Joan Pau Cànovas, embarca mil cent vint-i-tres quarteres d'ordi al port de Roses i el mateix any, s'embarquen cent quaranta-una quarteres de faves, cent quarteres d'ordi i vint-i-cinc de civada, entre d'altres. És evident que són notícies esparses, però demostren una producció excedentària de cereals i de llegums en les produccions del comtat. Per altra banda, també de manera puntual, sabem de paraires barcelonins que compraven llana per la mateixa època a diferents *agricola* —no sabem, amb aquest

1 ADG, Processos moderns, 2810.

terme, si es tracta del propietari o del masover— de Roses, Sant Pere Pescador, Castelló (aquí apareix el cortaler J. Garriga), Vila-sacra i el Far (Gifre, 2009: 453; Gifre, 2012: 369). De tot plegat, en podem deduir que les explotacions agràries empordaneses dedicaven parts de les terres a aquestes produccions de cereals i llegums (en els contractes de masoveria es limita a dos o tres vessanes la sembra de llegums de les quals no s'ha de pagar terç), i dedicaven la pastura a ramats d'ovins i, amb l'excepció de l'oli, aquestes eren també les condicions dels cortals de Castelló.

L'advocat i dietarista Jeroni Pujades (IV, 97) assenyala que hi havia trenta cortals el juliol de 1627, quan davant la presència d'una esquadra de moros, i el perill de cremar els cortals, la confraria de sant Antoni dels cortalers, en la qual s'aplegaven, va establir tres torns, a deu cortalers per nit, per vigilar els Graells. La notícia en si mateixa és significativa: apunta el nombre de cortals —i coneixem la seva exactitud i meticulositat en altres coses en el seu dietari (Amelang, 2001: 283)—, que coincideixen amb els que apareixen en els registres de baptismes de la població (Colls, 2002: 201; Compte, 2005), i també assenyala que estan organitzats entorn de la confraria de sant Antoni dels cortalers. Malauradament, però, no deixa més notícies, i això que, pel seu matrimoni, havia entrat en possessió del cortal Vanover. La confraria dels cortalers ens apareix com una organització a tenir en compte a l'hora de distribuir la defensa del terme; més endavant veurem com pressiona la Universitat en la defensa dels interessos dels cortalers a l'hora de distribuir la contribució fiscal.

SENYORIA DIRECTA I SENYORS ÚTILS DELS CORTALS

A Castelló, hi ha una gran divisió del domini directe. En un treball sobre les denúnciacions del domini útil de 1545, Josep Colls ha pogut detectar fins a setanta-un senyors directes pel terme de Castelló (Colls, 2008: 157). Són molts els senyors directes que exerceixen drets sobre el domini útil, la qual cosa fa impossible disposar de tots els capbreus fets al senyor directe; i, en cas que els tinguéssim, que en tenim, demostrin un gran esmicolament del domini directe. Probablement, a banda d'aquestes denúnciacions, la manera d'il·lustrar aquesta profusió de senyors directes serà posar-nos en el lloc dels senyors

útils. Així, en la venda dels terços del cortal Gran de Castelló que fa Antoni Rubies i Maig, mercader de Castelló, a Bertran Celleres, negociant de Castelló, el qual s'ha d'encarregar de pagar els censos que fa el cortal, trobem la relació de senyors directes. Els censos s'han de pagar del *modaló*, abans de partir, a raó de 2/3 l'arrendatari i 1/3 l'arrendador.² En aquesta relació de censos es fa referència a nou senyors directes diferents que, ordenats segons el pagament, són els següents: censos d'ordi a mesura censal: a la Comanda: 37 mitgeres; a la Caritat del Pa del Cortó: 8 mitgeres; a l'hospital de la vila: 5 mitgeres; al benefici de sant Cristòfol: 1 mitgera; al benefici de santa Creu de l'església de Castelló: 5 mitgeres; al benefici de l'òrgan: 5 mitgeres. Censos de blat a mesura censal: al convent de Santa Clara de Castelló: 9 mitgeres; a la Pabordia de la seu de Girona: 4 mitgeres. I en diners: a la comunitat de preveres de Castelló: 2 lliures i 10 sous, i a la Pabordia: 4 sous.

I no hem vist cap pagament per al comte d'Empúries, sens dubte el senyor directe més important de la contrada. Si prenem els cortals que aplega, en començar el segle XVII, el donzell Pere Roca de Parlavà, trobarem altres senyors directes, com el monestir de Sant Daniel de Girona, com a obtentor del priorat del monestir de Santa Margarida de Roses, al qual confessa la possessió de dos cortals, el Matahabou i Mercer, prop del grau de Roses, el 1598, amb una gran extensió *de terras, entre cultivas, arenosas, saladas o salabrosas*. Alguns anys abans, el 1584, trobem una època de censos que signa el convent de Sant Domènec de Castelló a Baldiri Roger, cortaler de Castelló. I el 1574, en la venda dels cortals Albert i Brujó que fan els marmessors de Pau Modaguer a favor d'Elisabet Roger i el seu fill Baldiri, es reconeix a l'Hospital Major dels Pobres de Castelló un cens de 30 mitgeres de forment i 4 d'ordi, a mesura censal, *y en quant al restant, per lo senyor o senyors se demostraran*. La ignorància dels senyors directes podia ser una simple fórmula, però també podia ser una realitat. En els establiments o precaris, sovint per grans extensions de terra, trobem el comte d'Empúries. El 1417, estableix un gran prat, prop de les Salines de Castelló, a Joan Albert, cortaler de Castelló (72v). Aquest mateix Joan Albert, el 1413, havia obtingut establiment de 73

2 AHG, Ca 1172, 19 de novembre de 1618.

vessanes d'un gran prat al pla de Matamala de la priora del monestir de Santa Margarida de Roses (73v). En una data més tardana, en nom del comte d'Empúries es fa l'establiment —o la renovació d'un d'anterior— de diferents peces de terra, i també l'empru de fer forn al cortal i la servitud d'aigua per regar dos horts, a favor de Pere Llebrer, cortaler.³

En el segle XVI i primers anys del segle XVII, el domini útil dels cortals, amb poques excepcions, ha passat a mans d'institucions i particulars que, encara que estiguin domiciliats a Castelló, no viuen del treball sinó de la renda de la terra. La figura del cortaler, propietari i alhora treballador del cortal, amb treball assalariat —mossos i pastors, i jornalers en els moments de punta de feina— ha pràcticament desaparegut. L'excepció la trobem en el cortal Grimal. Els cortalers de començaments del segle XVII, aquells que viuen en els cortals, són els masovers. Els senyors útils i propietaris dels cortals són petita noblesa, donzells, institucions com la comunitat de preveres o el benefici de santa Llúcia de l'Hospital dels Pobres de Castelló, algun mercader i algun ciutadà de Girona, a banda d'algun advocat.

Pere Roca, donzell de Parlavà, amb domicili també a Castelló, és l'exemple del senyor útil i propietari de cortals que ha heretat de Baldiri Roger, cortaler de Castelló. Al seu torn, Baldiri Roger havia rebut l'herència de la seva mare el 31 de maig de 1574, després que aquesta entrés en l'herència del seu altre fill i germà de l'anterior, Joan Roger, senyor útil i propietari del cortal Roger (30 de setembre de 1563). En la segona meitat del segle XVI, els Roger, família de cortalers propietaris i habitants del cortal, acumularan, mitjançant compra o establiment, altres terres i cortals; i Baldiri Roger els llegarà, en testament, al seu fill Joan Jeroni; i, si aquest no vivia en el moment de la seva mort, el successor seria Pere Roca, cosí germà (10 de juliol de 1582).⁴ I aquest succeirà l'anterior a partir de 1592, quan actua com a hereu de Baldiri Roger i entra en possessió dels cortals Modeguer (comprat per Baldiri Roger el 1574 a un apotecari de la Bisbal, *venut ab càrrech de molts censals*), Pons (a partir de llavors anomenat Roger) i Llebrer (Baldiri Roger, el 1584, posseïa els béns de Pere Llebrer,

3 ANC, Castelldosrius, Moxó, 731.1, caps 82, 45r, 46v, 48v, 72v, 73v, 77v-78v.

4 Els testaments dels Roger a ANC, Castelldosrius, Moxó, 72.8, caps 81.

que havia estat mercader de Barcelona). Res no hi podrà fer la seva vídua, la qual recorrerà a l'Audiència, que sentenciarà a favor de Pere Roca el 1595.

A més dels cortals anteriors, el 1598 Pere Roca confessa tenir a domini directe del monestir de Santa Margarida de Roses, que era regit pel de Sant Daniel de Girona, els cortals Mathabou i Marcer, *amb les cases vora el mar*, les terres dels quals afronten amb el cortical Llebrer i el cortical Modeguer. En la primera meitat del segle XVII, les terres dels cortals derruïts havien passat als cortals contigus i eren explotades pels corticalers respectius.

La possibilitat de disposar d'un llibre mestre del patrimoni Roca de Parlavà, elaborat el 1731 a instància de Francisco Anglasell, que, en fer-se càrrec de l'herència, obtindrà els títols i drets de propietat, permet conèixer el passat d'aquests tres cortals que li arribaran en herència. I el que es pot deduir dels títols de drets acumulats és que darrere de cada cortical hi ha un historial llarg d'establiments, compravendes i heretaments, amb la qual cosa es posa de manifest el gran dinamisme del mercat de la terra entre els segles XIV-XVI. Fixem-nos en el cortical Modeguer, òlim [abans fou] *d'en Albert*, comprat pel corticaler Baldiri Roger als marmessors de Pau Modaguer, mercader o apotecari de la Bisbal, el 1574, per 600 lliures: *venut ab càrrech de molts censals*. Aquest cortical era el resultat d'uns altres dos cortals: el cortical Albert, que havia estat establert a Pere Albert el 1413, i ratificat de nou l'establiment, és a dir, el precari, el 1459; i el cortical Brujó, al pla de Matamala, el qual havia estat venut per Joan Brujó, paraire de Castelló, a Joan Bordas, àlies Albert. El nom s'havia mantingut des de 1413 i encara amb aquest òlim es recordava el 1574.⁵ La referència al nom antic és freqüent en la història dels cortals i dels masos catalans (Serra, 1988: 316).

Pere Roca i el seu fill del mateix nom estaran en possessió dels cortals Modeguer, Roger i Llebrer fins a la seva defunció, quan Pere Roca, donzell, amb domicili a Parlavà i Girona, llegarà els seus béns al seu nebot Narcís Anglasell Roca, doctor a l'Audiència de Barcelona. El testament va ser publicat el 1654.⁶ Els Anglasell

5 ANC, Castellodosrius, Moxó, 731.1, capsa 82.

6 ANC, Castellodosrius, Moxó, 7312.1, capsa 83.

posseiran aquests cortals durant més d'un segle quan, també després de succeir-los Francisco Anglasell Cortada i Roca i, a la seva mort, el seu germà Ignasi, passaran al seu nebot Francisco de Graell i d'Orís.⁷ En l'inventari dels béns que pren Ignasi d'Anglasell, el 1741, es fa menció de la casa, el corral, la *jassa* i el cortal Roger, Llebrer i Modeguer; i de la gran peça de terra erma, part joncar i part salats, situada a la Rubina, de més de mil vessanes; i també de la casa i heretat *anomenada la torre d'en Anglasell a Marzà*; i de la casa, heretat i mas anomenat *la Rovallosa* a Roses, a més del mas de Parlavà i una torre a Badalona.⁸ Cortals, heretats, mas i torres. Noms diferents. Una mateixa realitat.

ELS CORTALS

El sistema agrari de cortals que arriba a començament del segle XVII ja està ben definit. I manté l'equilibri entre la superfície de terra destinada a cereals, sovint fèrtil o molt fèrtil, i una gran superfície de *saltus*, terres de prats i closes, destinada a la pastura del bestiar. En alguns inventaris, per ús exclusiu dels que hi viuen, hi apareixen referències a botes i a vi. Dificilment podem trobar vinyes en els cortals, però els propietaris de cortals sí que tenen la propietat de vinyes en els aspres. Així, és habitual que trobem compres de vinyes a Palau-saverdera: el 1457, el 1520 i el 1572; o a Sant Joan Sescloses: el 1498.⁹

En els primers trenta o quaranta anys del segle XVII, el cortal arriba a la superfície òptima: com a molt té la superfície de terra campa que poden treballar de tres a quatre parells de bous. El 1667 trobem unes cent vessanes (vint-i-una hectàrees) de sembradura a l'any al Castell, cent setze al cortal Fuster el 1673, en el que són les superfícies màximes. A més, hem de tenir en compte que l'altra meitat de les terres, deixades en guaret, podien beneficiar-se de les dejeccions del bestiar que hi pasturava; però també hem de tenir present que el cortal

7 ANC, CastellDOSRIUS, Moxó, 711, capsa 81.

8 ANC, CastellDOSRIUS, Moxó, 7312.3, capsa 83.

9 ANC, CastellDOSRIUS, Moxó, 731.1, capsa 82, f. 37, 54r, 58, 73.

havia de tenir la capacitat suficient per fer les llaurades requerides per preparar la terra per a la propera collita. La superfície de closa es fa difícil de precisar amb la documentació existent per al segle XVII, però era de summa importància. Talment ho deduïm quan el 1547, en pactar els nupcials entre Baldiri Roger, fill de cortaler, i Antiga Pons, filla del cortaler Joan Pons, aquell aporta un dot de 150 lliures, una peça de terra de sis o set vessanes i *lo empriu de fer pasturar son bestiar al Pla de Matamala*.¹⁰

Taula 1. Superfície de terra campà i bestiar segons els inventaris

Cortals	Superfície (vessanes)		Bous	Bestiar de cria			Referència
	Sembrades	Guaret		Ovelles	Vaques	Eugues	
Avinyó (1593)							AHG, Ca 1118
Castell, el (1667)	98	50	8	51			AHG, Ca 1431
Fuster (1596)			6				AHG, Ca 1118
Fuster (1599)			2	289	27		AHG, Ca 1118
Fuster (1673)	116		7+2	150	3		AHG, Ca 1431
Grimall (1634)			8		27	12	AHG, Ca 2069
Raset (1637)	43		5	51	7		AHG, Ca 1375
Savarrés (1627)	87	90	4+2				AHG, Ca 1300

Els contractes d'arrendament dels cortals: terços de grans, comandes de bestiar

Mentre que les clàusules dels contractes de cessió en arrendament dels cortals no difereixen de les dels masos en tot el que fa referència a les pràctiques relacionades amb la terra campà, és a dir, contractes de quatre o cinc anys, cessió del terç de tot gra d'aresta, limitació dels llegums a dues o tres vessanes, obligació de conrear a ús i costum de bon pagès, això és, de les sements que requeriran les terres, i la

10 ANC, Castellodosius, Moxó, 731.1, capsa 82, f. 59v.

rotació biennal, a banda de fer foc i llum en el cortal, amb reserva en algunes ocasions de dependències per part del senyor útil, ja sigui per guardar el gra, o obligacions de portar el gra a les sitges de Castelló o a les platges dels Graells, tot plegat no s'escapa del que coneixem pel conjunt de les terres de la vegueria i bisbat de Girona (Congost, Gifre, Sagner i Torres, 1999: 279-291). L'especificitat ve marcada per les terres de pastura, sovint grans extensions, com les de la Rubina, que impliquen una casuística relacionada amb l'aprofitament de les herbes per a cria de bestiar, la qual sol passar, a banda del que pugui tenir el cortaler, per la cessió a comanda o *gazalla* del bestiar.

En un procés a la cúria del Bisbat, en què la Pabordia de Castelló reclamava la part del delme de mill de dues parcel·les del cortal Grimal, situat, segons el monestir de Sant Pere de Roda, dins el terme de Sant Joan Sescloses —d'aquí la disputa—, apareix un aclariment a la closa: *closa o prat de dall*.¹¹ Són freqüents les clàusules dels contractes en què es fa referència al fet de tenir tancades les closes i les motes, ben conduïdes. Les herbes del cortal són la menja habitual de ramats de llana, bovins i equins. Així també apareixen referències a les plantades d'arbres. La reposició de la infraestructura del mas és bàsica en les terres ermes i humides. I és que aquesta terra era destinada a pastura i d'aquí que en els contractes d'arrendament dels cortals hi hagi clàusules ben específiques, com la de tenir un nombre determinat de caps: de seixanta a cent bèsties de llana o el seu equivalent en vint vaques, disposa la comunitat de preveres en l'arrendament del cortal d'en Roura.¹² I també s'estableix la possibilitat de tenir més bestiar en el mas. En alguns casos són els senyors útils i propietaris els que hi posen el seu bestiar, que el cortaler ha de conduir, i estableixen que només puguin tenir el bestiar del senyor útil i propietari, excepte els bous, com passa en l'arrendament del cortal d'en Fuster, on s'especifica *que hajau de tenir las mias vacas a mijes conforme és de costum y també les fedes a mija llana y mig anyell (...) y ab lo present me atur empriu de tenir la bessiva en lo corral de dit cortal tant que quant les fedes staran a montanya*.¹³ Més explícita

11 ADG, Processos moderns, 2810 (1620).

12 AHG, Ca 1168, 24 d'abril de 1617.

13 AHG, Ca 1166, 30 d'agost de 1616.

és encara la clàusula del cortal Coll que fa l'obtentor del benefici de santa Llúcia a l'Hospital de Castelló:

*Ítem, que no pugau tenir bestiar de altri en dit cortal volent-n'i tenir jo de meu, y jo no tenint-n'i, ne pugau en aquell tenir del vostro o altri, y tenint-ne de meu, hajau de fer la despesa al pastor fins que ab lo bestiar puje a montanya, y en davallar, pendre'l en comte y fer la despesa a dit pastor.*¹⁴

Altres vegades, el senyor útil, en establir els pactes amb el cortaler, limita la possibilitat que aquest pugui fer tractes amb tercers, amb reserva expressa de la fatiga o possibilitat de posar-hi bestiar el senyor útil del cortal.¹⁵ Mentre que pot aparèixer la clàusula de la prohibició de rearrendar terres, sí que hi ha la possibilitat que un altre hi pugui tenir bestiar. Aquest bestiar suposarà una aportació de fems o de dejeccions que podran ser aprofitades al cortal. Com també apareix la clàusula que la palla o l'herba hagi de ser aplegada en palleres i la palla, destinada al bestiar estabulat, si més no el de tir.

Tota cessió de bestiar acostuma a anar a mitges en els guanyos. En acabar el període de temps fixat, es retorna el capital inicial, la rabassa, i es parteixen cada any els fruits. Pel que fa al capital inicial, la rabassa, sol ser bestiar de cria i els corresponents sementals; sol ser bestiar de llana, ovelles, sobretot, i bestiar gros: bovins i equins, especialment per a la cria de mules. En alguna ocasió, s'estipula que s'hagi de fer inventari del bestiar cedit en l'inici del contracte. Però no hem trobat cap inventari, en tot cas la firma d'un debitori. El més habitual és que la rabassa torni a l'arrendador. Pel que fa a la venda del fruit, es compon de bestiar jove, els mascles, o el bestiar vell, en alguna ocasió s'especifica que s'hagi de portar a la fira de Monells o de Peratallada. Una clàusula del contracte del cortal dit *de l'Horta*, que fa Jeroni de Lluch, donzell de Castelló, a Pere Arnau Cusí, habitant dels cortals, per quatre anys, pot servir d'exemple:

14 AHG, Ca 1166, 23 d'octubre de 1616.

15 Així ho estableix Marianna de Santdionís en el contracte del cortal Gran (AHG, Ca 1180, 6 d'agost de 1623).

Ítem, que a vostres propis gestos haiau de tenir a partir de mitges totes las vacas mias que io tinch en dit cortal, y lo procehit de aquellas nos haiam de partir d'esta manera, ço és, que los mascles procehiran de ditas vaques quiscun any haiau de aportar a les fires de Monells o Peratallada, y aquells allí vendre, y lo que procehirà de aquelles, nos haiam de partir per yguals parts, y les femelles que procehiran les haiau de guardar, y al cap del temps de dits quatre anys, haiam de partir aquelles, y vós, a gastos vostres, haiau de tenir pastor per dites vaques y procehidor de aquelles, y que en tant en dit cortal hajau de fer descriptió de les vaques se trobaran en dit cortal, y si algunes de aquellas o lo procehit de aquelles se perde, me haiau de donar senyal, y la rabassa sempre mia franca.¹⁶

També s'estipula, en el cas de les eguassades, que puguin anar a batre a les eres, amb la qual cosa es cobra el dret de cussures, habitualment estipulat en una vintena part de la batuda. En aquesta clàusula, correspon a l'arrendatari establir els tractes amb el tocador. Com que es parteix a mitges, també ha d'anar a mitges el dret de batuda.¹⁷

La plana litoral empordanesa era pastura habitual del bestiar de llana que hivernava abans de pujar a muntanya (*amuntanyar*). Sovint, als cortals hi feien estada ramats transhumants. A la plana, s'esquilava el bestiar. I d'aquí es venia la llana.

Cortalers que prosperen

Ja cap al final de la vida del cortaler Germà Castany, veiem que la trajectòria de cortaler, i sobretot el negoci del bestiar, li havia anat bé. El 24 de març de 1612, fa testament al cortal Perpinyà, on, a banda de nomenar marmessors i disposar cent lliures per a misses al convent de Sant Francesc, reconeix que ha rebut de la seva muller Elionor 150 lliures de dot, de les quals podrà recuperar dels seus béns cent lliures. Estableix hereu universal el seu fill Pere, i el substitueix, si ell premor, pel seu germà Joan, hortalà a Barcelona. Figuren com a testimonis un clergue i dos cortalers. En el moment de testar reconeix

¹⁶ AHG, Ca 1168, 21 de maig de 1617.

¹⁷ AHG, Ca 1173, 3 de setembre de 1619.

tenir deutes contrets amb el mosso Pere, al qual deu la soldada de dos anys, que puja a vint-i-quatre ducats; però apunta també que ha de rebre, de deixes gracioses, fins a 32 quarteres de blat deixades a cortalers i masovers i també a mossèn Pastell.¹⁸

Germà Castany, pagès, habitant dels cortals de Castelló, fa una capitulació o concòrdia, el gener de 1618, amb dos pagesos. A Joan Moner, pagès de Marzà, li deixa per sis anys, a començar per Sant Miquel de setembre, deu vaques i tres de ventre, valorades en 43 lliures, amb el pacte que les hagi de fer pasturar i que la venda dels esplets es partirà a mitges; la rabassa queda per a Germà Castany. A Antoni Vilaür, pagès de Garriguella, li deixa, també per sis anys, onze bèsties grosses, tres de les quals ja són vaques, també a mitges, i amb els mateixos tractes. Al cap d'uns mesos, Antoni Vilaür fa reconeixement de debitori a Germà Castany de 22 lliures i 12 sous per la venda de deu quarteres de forment i una quartera de faves, a pagar per la Mare de Déu d'agost. El mes d'octubre de 1618, trobem una altra comanda de bestiar; aquest cop Germà Castany cedeix també deu vaques a Antic Mallol Campolier, pagès de Garriguella. En aquest contracte s'estableix que les vaques puguin servir per treballar.¹⁹

Del cortical Perpinyà passarà al mas de Sant Miquel de Sant Joan Sescloses, el qual li és arrendat pel camarer de Sant Pere de Roda l'agost de 1619, per quatre anys, pel qual ha de pagar terç i delme.²⁰ És en aquest mas on farà un altre testament, l'abril de 1621, en què disposa que sigui restituit el dot de 150 lliures a la seva muller. I fa hereu universal el seu fill Pere Castany. Serà enterrat el 27 d'abril de 1621.²¹ L'hereu, Pere Castany, contracta matrimoni amb Antiga Albert, donzella, filla de Pere Albert dels Fumats, pagès de Roses, la qual aporta un dot de 220 lliures.²² Aquest Pere Castany figura, com a testimoni en un testament, com a masover del mas de Sant Miquel encara el 1628.²³

18 AHG, Ca 2016, 24 de març de 1612.

19 AHG, Ca 1172, 14 de gener de 1618 i 9 d'octubre de 1618.

20 AHG, Ca 1173, 13 d'agost de 1619.

21 AHG, Ca 1178, 26 d'abril de 1621.

22 AHG, Ca 1178, 12 de setembre de 1621.

23 AHG, Ca 2016, 1 de gener de 1628.

A aquest cortaler, no li havien anat malament les coses: d'un dot rebut de 150 lliures va passar que el seu hereu en rebés un altre de 220 lliures. En una altra banda (Gifre, 2012: 170), hem fet notar el tall que representen les 150 lliures, quantitat a partir de la qual, en el primer quart del segle XVII, doten els senyors útils i propietaris de mas. La trajectòria dels Castany, cortalers i masovers, els equipara als senyors útils de mas, com devia ser la filla de Pere Albert dels Fumats de Roses.

Dos inventaris de cortalers, els béns dels quals van ser venuts, ens apropen a la situació de Salvador Llorens, cortaler al cortal Savarrés (1627), i de Joan Bertran, que morí al mas Barrera de Sant Joan Sescloses (1638), però que amb anterioritat havia estat al cortal Alsina.

En l'inventari dels béns de Salvador Llorens es comptabilitzen vuit bous i dos braus de quatre anys; dos nodrissos, una mula, una burra, 14 gallines i una cabrida; 87 vessanes sembrades i 75 vessanes de guaret llaurades dues vegades, 23 de les quals estaven femades, i 15 vessanes més d'una sola llaurada. En el graner hi té, l'agost de 1627, 131 quarteres de forment, 155 quarteres de civada, 42 quarteres de sègol i 4 quarteres d'ordi. De la venda de 150 quarteres de civada i 131 de forment, se n'obtenen 356 lliures, 12 sous i 6 diners; de la venda del bestiar, 221 lliures i 2 sous.²⁴ És cert que no sabem les despeses, i que només coneixem el valor de la venda del gra, ja que del bestiar és sols una estima, però la realitat s'imposa.

Els béns de Joan Bertran, que morí al mas Barrera de Sant Joan Sescloses, també són diversos i variats. D'entrada, és un cortaler amb una casa a Castelló i una vinya; el 20 de març, quan es fa l'inventari, té 72 vessanes sembrades: 60 de blat, 8 d'ordi i 4 de faves. Pel que fa al bestiar de tir: 8 bous arecs, 1 vedell de dos anys, 6 eugues i dos poltres, un burro i dos porcs nodrissos. I, s'afegeix, cinquanta anyells, que s'han de partir del bestiar que tenia a mitges amb mossèn Domènech de Roses i, encara, d'aquest bestiar a mitges: dos quintars de llana. Només tenim l'encant de cinc eugues i el poltre, que es venen el 6 de juny per un total de 150 lliures i 16 sous.²⁵

24 AHG, Ca 1300, 12 de maig de 1627.

25 AHG, Ca 2069, 20 de març de 1638.

Mossos, pastors i treballadors

La cambra dels mossos apareix sovint referenciada en els inventaris *post mortem* dels cortals. A banda que l'extensió de la terra a conrear ho feia precís, i que els inventaris recullen la presència de quatre jous, tres o quatre arades guarnides i de sis a vuit bous per llaurar, la presència de bestiar en el mas els feia necessaris. Hem trobat algunes referències de 1612 a la soldada dels mossos: dotze ducats i mig l'any o, el que és l'equivalent: catorze lliures i vuit sous. O tretze rals al mes. Ja és sabut que la soldada del mosso implicava que el mas li feia la vida i li donava llit i estada, i que, per tant, la soldada no es pot explicar només per la seva quantitat monetària. Aquest ducat al mes devia ser la soldada habitual (Barquer, 2018).

Per altra banda, la presència de pastors també és freqüent. En els testaments, que es feien en els cortals, sovint trobem referències a pastors de procedència francesa, com a testadors o com a testimonis en els testaments dels cortalers. Però el que és més interessant és la referència als deutes i la *riquesa* acumulada. És significatiu i excepcional que un pastor deixi 108 lliures per a misses, però no que les deixi al convent de Sant Francesc, com també ho ha fet el cortaler Castany.

INCIDÈNCIA DE LES GUERRES EN ELS CORTALS (1660-1720)

Una aproximació a la renda (1660-1700)

L'arrendament de delmes és un indicador, indirecte, de l'evolució de la renda agrària (Serra, 1988: 279-282), que també pot ser considerat de la producció. Entre les rendes que percebia la Pabordia de febrer, març i abril, dita *de Castelló*, de la seu de Girona, hi havia una part del delme de Castelló, que era arrendat en pública subhasta cada tres anys. En alguna ocasió, com les collites de 1664-1665 i 1665-1666, no s'arrenda i es col·lecta directament, i trobem el valor real de la venda. Aquest fet ens permet veure la composició del delme, en el qual predomina el forment per damunt de la resta de cereals: dues tercers parts de la collita corresponen a forment.

Taula 2. Composició del delme de Castelló, en quarteres

	Forment	Mestall	Ordi	Civada	Faves
1664-1665	428,00	80,75	36,00	14,00	10,75
1665-1666	383,00	70,50	49,00	46,00	6,00

FONT. ACG, Llibre de comptes de pabordies.

Això concorda amb les existències als graners dels cortals en el moment d'inventariar-los.

Taula 3. Existències als graners dels cortals, en quarteres

	Forment	Mestall	Civada	Sègol	Ordi	Mill	Llegums
Avinyó (desembre 1593)	30		20				1
Castell, el (març 1667)	220	80					
Fuster (febrer 1596)	140					5	
Fuster, cortal gran (maig 1599)	250		100	80			
Savarrés (agost 1627)	131		155	42	4		

FONT. AHG, notarial, Ca 1118; Ca 1300; Ca 1376; Ca 1431; Ca 2069.

Els arrendaments del delme de Castelló experimenten un augment real durant els quaranta anys de la sèrie. A partir d'un inici molt baix, que correspon als anys de recuperació de la Guerra de Secessió i les guerres posteriors fins a la Pau dels Pirineus, en què la plana empordanesa va patir la presència de soldats del rei de França i del rei d'Espanya, fortificats a Roses, que obligaven a fer pagaments continuats a les tropes, la recuperació és més que real, fins que dobla el punt de partida inicial. Malauradament, però, el creixement no es manté, ja que la guerra tornarà a fer la seva presència, raó per la qual, en cinc anyades, la collita, i el delme també, han de ser lliurats directament a les tropes franceses. Especialment difícils seran els anys 1676-1679, quan el delme només pot recaptar el mill i les

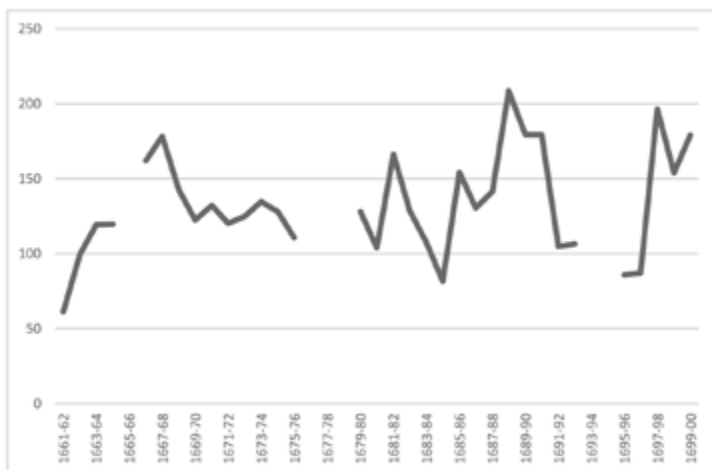
Taula 4. Evolució de la renda de Castelló (1661-1700)

	Delme	Menuderies	Mill	Anyells
1661-1662	800,00			
1662-1663	800,00	81,00		
1663-1664	800,00	65,00		
1664-1665	960,35			
1665-1666				col·lectat en espècies
1666-1667	1193,50	97,50		
1667-1668	1193,50	97,50		
1668-1669	1193,50	97,50		
1669-1670	1127,50	65,00		
1670-1671	1127,50	65,00		
1671-1672	1127,50	65,00		
1672-1673	1170,00			
1673-1674	1171,50	75,00		
1674-1675	1071,50	65,00		
1675-1676	963,30			
1676-1677			64,25	lliurament de la collita als francesos
1677-1678			241,30	l'armada francesa devasta els fruits
1678-1679			226,80	96,60 no s'arrenda
1679-1680	1113,00			
1681-1681	1113,00	70,00		
1681-1682	1113,00	88,80		
1682-1683	1400,00	94,00		
1683-1684	1400,00	94,00		
1684-1685	1009,90	80,00		
1685-1686	1421,50			
1686-1687	1421,50			
1687-1688	1421,50			
1688-1689	1501,00	60,30		
1689-1690	1501,00			
1690-1691	1501,00			
1691-1692	1300,00			
1692-1693	1300,00	73,50		
1693-1694			66,00	ocupació francesa
1694-1695				ocupació francesa
1695-1696	1365,00	40,00		
1696-1697	1601,00	60,00		
1697-1698	2300,00	125,00		
1698-1699	1650,00	140,00		
1699-1700	1650,00	93,30		

FONT. ACG, Llibre de comptes de pabordies.

menuderies, que corresponen a collites tardanes. Les de la primavera i l'estiu han anat als cavalls del rei de França. A partir de 1680, les expectatives dels arrendataris del delme de Castelló els porten a augmentar el preu de la subhasta, fet que denota la fortalesa de la producció agrària i la seva recuperació; però cobrar de cada cortal i de cada pagès ja no depenia exclusivament de la collita, depenia de la guerra. I aquesta guerra tornaria a fer acta de presència, en forma d'ocupació militar, a partir de 1694.

Figura 1. Evolució de la renda real (1661-1665 = 100)

FONT. ACG, Llibre de comptes de pabordies.

Allotjaments, bagatges i contribució de guerra

Que els exèrcits viuen sobre el terreny és cosa sabuda. Com també ho és que la plana empordanesa era cobejada per la cavalleria. Un testimoni exposa com, el mes de setembre de 1676, quan l'exèrcit francès acampà a Castelló, s'emportà tot el gra que trobà: *per la isglésias de la present vila, y després descobriren totas las demás sitjas de molts habitants de dita vila, y tot lo gra que y havia lo prengueren*

o robaren.²⁶ Un jove ferrer de Fortià, Pere Puig, ho especifica per l'any 1677; en aquesta ocasió, era al mes de juny:

(...) com en lo any mil sis-cents setanta-set, estant la armada de Fransa acampada eo acortalada dins la vila, terme y parròquia de Castelló de Empúries y en lo mes de juny, després que se hagueren menjat y devastat tot lo dit terme de Castelló, lo endemà de sant Joan del mes de juny, que comptàvem als vint-i-cinch de dit mes y any, la major part de dita armada francesa, ab sos vagatges, vingueren en dit lloch de Fortià, que estaven casi tots los blats segats, se n'aportaren totas las garbas, y los que no estaven segats los dellaren, ab que no quedà, ni restà, garba alguna (...) y no se pogué aprofitar cosa, sinó lo que la pobra gent espigolave del que ells havien dexat, ab que restà dit lloch y habitants molt pobres.²⁷

No els havien deixat res. Altres vegades, i encara pot ser pitjor, les obligacions d'anar a bagatge i carretatge solien acabar malament pels cortalers. Jo, en companyia de molts altres pagesos —especifica el cortaler Abdon Comas, en un testimonial de 1676— havia estat comminat a anar a carretatge a Vilabertran, a Cabanes, a Figueres o a la Jonquera, y sempre continuant en dita armada lo carruatge, y lo dit Abdon Comas perdé los bous y carreta. Semblant és el testimoni d'un altre cortaler, Joan Peya, que també va perdre bou i carreta.²⁸

La situació devia ser prou exigent quan, el 1689, per salvar els grans, que volien segrestar els soldats de França, i que amenaçaven la vila de prendre'ls per la força, el Consell General va decidir de contribuir a l'armada que es trobava acampada en lo present Empurdà y molt serca la present vila y terme, per salvar los grans que eran en dita vila y terme, i va lliurar cent setanta-cinc vaques.²⁹ Vaques per blat, sembla haver estat la torna. És evident que els afectats eren els cortalers. El 1693, ho sabem per la conclusió de la Universitat de Fortià, el governador de la plaça de Roses imposava un repartiment

26 AHG, Ca 1467, 16 de novembre de 1678.

27 AHG, Ca 1417, 23 d'octubre de 1678, f. 244r i v.

28 AHG, Ca 1413, 8, 12 i 18 d'abril de 1676.

29 AHG, Ca 1483 bis, 10 de gener de 1690.

per subvenir les necessitats de l'armada de França acampada a Sant Pere Pescador; Fortià havia de contribuir a aquest repartiment en noranta quarteres de civada i set vaques.³⁰ Altra vegada les vaques. L'enginyer Ambrosio Borsano, que escrivia durant aquests anys, anota que de Sant Pere Pescador a Roses, pel camí de mar, troba camps fàcilment inundables aptes per a pastures de bestiar boví: *que no todas las vezes se puede este [el camí] pasar a carroza de los rados de los boxerones que hay del estaño de Rosas por enondarse todos aquellos campos de pastos de ganados vacunos* (Martí i Espino, 2013: 254).

Durant la Guerra de Successió les demandes dels exèrcits sovintejaran sobre la població castellanina: el juliol de 1707 els francesos demanen quaranta bous o vaques i cent vint moltons o ovelles, i l'agost, dues mil cinc-cents quarteres de blat.³¹ El 1708, Gregori Matas i Pujol, ministre de justícia i política de Sa Magestat Catòlica, els demanava vint-i-quatre bous i vaques portades a Cervià i sis bous o vuit vaques i deu moltons, a Roses, i si volien *escusar lo venir a farratjar ab farratja general las tropes*, havien de contribuir en mil cinc-cents quarteres de blat.³² Tota demanda es feia amb l'amenaça o pena *de passar per tots los rigors de la guerra*. És clar, el resultat de tanta demanda de bestiar afectava fins i tot la carnisseria de la vila, i feia que el 1709 no hi hagués ningú que la volgués arrendar. El Consell decideix crear un censal per proveir la carnisseria.³³ A partir de 1712, les possibles negociacions deixen pas a les impositcions: primer les *estansillas*, a raó de catorze francs diaris, el pagament de les quals dilataven fins que les tropes de Berwick entraren per la Jonquera el desembre de 1712; tot plegat porta a un seguit d'obligacions que els vintens i les talles no podien afrontar. Així, el 3 de juny de 1713, a banda d'imposar un vintè dels grans, i una talla, es devien dues mil lliures del consolat anterior: per pagar l'*estansilla* i compres de bestiar per les carnisseries, es resol fer un tall de cent lliures cada

30 AHG, Ca 1490, 30 d'octubre de 1693.

31 AMCE, Llibre de conclusions (1695-1715), 22 de juliol i 3 d'agost de 1707.

32 AMCE, Llibre de conclusions (1695-1715), 31 de maig de 1708 i 4 de juny de 1708.

33 AMCE, Llibre de conclusions (1695-1715), 23 de març de 1709.

mes.³⁴ I encara havien d'arribar les quinzenades abans que s'imposés el cadastre.

Els exèrcits vivien del territori. Les terres estaven fortament disminuïdes, sovint quedaven abandonades i els cortalers, sense bestiar per treballar-les. Així, quan el 1674 Gabriel Molins, de Sant Pere Pescador, arrenda el cortal que té a Castelló, no en diu el nom, però devia ser el cortal d'en Ribes, que havia comprat l'any 1673 a Francesc de Çacirera i de Llupià, procurador d'Elisabet de Lanuça, anteriorment d'en Massot i que havia estat d'Antic Avinyó i Feliu, al pla de Llonguell;³⁵ a banda de les clàusules freqüents, Molins disposa que *si algun any vós no teniau poder per a sembrar tota dita heretat, prometo sembrar-vos a mijas lo que vós no poreu sembrar*.³⁶ Els propietaris de cortals havien de buscar les maneres de facilitar els contractes d'arrendament i millorar les clàusules si volien que els cortals fossin treballats; talment es dedueix de la clàusula del contracte d'arrendament que Narcís Ferrer —cavaller del comte d'Empúries, pagès i propietari de Fortià, del cortal Gran o de la Gallinera— fa a Jaume Peya, per quatre anys, el 1696:

Ítem, ab pacte que si per ocasió de la ocurrent guerra, la qual causa excessius treballs y carroatges, no puguéssau complidament complir a la cultura del dit cortal com teniu obligació, en eix cas, constant de ditas causes, no tingau obligació de fer més del que faran y conrroharan los de vostron tall y bras en lo terme de la present vila, y axí mateix en cas vos devastessin alguna anyada.

El propietari, a més, s'avenia a contribuir en el pagament de la tercera part de les talles, *reservat dels allotjaments, carroatges y somatents*,³⁷ els quals corresponien al masover.

34 AMCE, Llibre de conclusions (1695-1715), 3 de juny de 1713.

35 El capbrega al comanador del convent de Sant Bartomeu de Castelló i a la Comanda del Temple, pels quals el té per indivís (AHG, Ca 1417, 20 de juny de 1678).

36 AHG, Ca 1458, 29 de novembre de 1674.

37 AHG, Ca 1543, 12 de juny de 1696.

Aquest mateix argument de la situació i la devastació a què era subjecte el cortical de l'Estanyol, a Sant Joan Sescloses, és esgrimit en la concòrdia pels censos i tasques, entre Joan Nouvilas, pagès de Sant Quirze de Colera, i el monestir de Sant Pere de Roda que s'avenen a reduir les tasques de cinc, una, per trobar-se *en partida de terra molt veyna a la jurisdicció del rey de Fransa, y en paratga ahont los exèrcits francesos en haver-hi guerra acostuman campejar, destruhint y arroynant las ditas propietats y terras del dit mas o cortical del Estanyol*, terres en què si havien de pagar-se talles al costum i ús del país *las hauria dit Joan Nouvilas y altre qualsevol que las possehís de renunciar y quedarian ermas*, per la qual cosa queden reduïdes a sis quarteres i mitja de forment i divuit d'ordi.³⁸

Endeutament i impositcions

Les universitats han de fer front a les guerres i endeutar-se amb la creació de censals. Les guerres, acaben per pagar-les els que treballen el domini útil de les terres. Hem vist que els propietaris podien contribuir-hi en una tercera part, però no pas en els bagatges, carretatges ni allotjaments. Amb el fet agreujant que durant bona part dels anys que van de 1640 a 1719 hi ha guerra i fiscalitat de guerra, fet que provoca l'abandonament dels masos que se situen a la plana: lloc d'entrada de les tropes franceses i també, sempre, amb guarnició militar a Roses.

La situació de Fortià, que segurament es pugui extrapolar a la de Castelló, l'exposen tres veïns el 1662, just en començar aquest cicle maleït de guerres i més guerres:

(...) antes de las guerras passadas, que comensaren en lo Empurdà en lo any mil sis cents sinquanta tres, en lo lloch de Fortià, del comptat de Empúrias, bisbat de Gerona, y havia vint-y-una heretat de pagesos y alguns trenta de menestars, y ara de present totas estan reduhidas en setse casas, entre pagesos y menestars, que per causa de la guerra, y assenyalamment en lo dit any mil sis-cents sinquanta y tres, quant la armada

38 AHG, Ca 1426, 13 de setembre de 1682.

francesa vingué a posar siti en la vila de Castelló, tot lo gros de la armada francesa estava allotjada en lo lloch y terme de Fortià, aleshores comensaren de cremar y spallar moltes casas, y las millors de pagesos, (...) y encara en lo discurs de dit temps, alguna vegada no y ha hagut sinó sis casas de habitants y molta part del temps estavan en la iglésia parrochial retirats.³⁹

La disminució del poblament és un fet recurrent en els memorials de les universitats d'aquests anys. La guerra afecta masos i també menestrals. I l'església, com a refugi de la comunitat, també és constantment amenaçada. Tornem a trobar un altre testimoni de la mateixa Universitat, vint anys més tard, quan, en plet amb els creditors censalistes de la Universitat, als quals pressionen per arribar a una concòrdia, el 1681, exposen quina era la seva situació: *se deshabità molt lo lloch de Fortià, axís per temor dels enemichs que casi per aquellas parts contínuament estava, com també per los exorbitants gastos y vexacions que los habitants en dit lloch de Fortià havien de suportar. Gastos i vexacions: la fiscalitat de guerra implicava imposicions, menys terres treballades i, encara el pitjor, de aquelles los demás anys los enemichs se manjaven los esplets.⁴⁰*

La Universitat de Castelló va tenir més sort en la negociació amb els seus creditors i el 1668 va signar una concòrdia per pagar els censalistes: un any es pagaven pensions i l'altre, es lluien censals. Quan, al cap d'un any, alguns creditors censalistes no s'avenien a firmar la concòrdia, s'acudia a l'Audiència, amb lletra citatòria perquè fos aquesta institució la que comminés els reticents a signar-la. És clar, es podia recórrer a l'opció de l'alta instància judicial perquè la causa de l'endeutament s'originava per la proximitat a Roses: *la vila de Castelló de Empúries, per estar situada prop la fortalesa de la vila de Rosas, [i] ésser la primera que feya oposició al francès quant entrava ab exèrcit a las pars de l'Empurdà.⁴¹* No sols no devien fer-ne cas els creditors, sinó que l'any següent els còsols insistien que signessin la concòrdia, i *que en lo entre tant no fessan exequcions contra dita*

39 AHG, Ca 1386, 25 de març de 1667, testimonial d'Antoni Gràcia, moliner, Joan Ros i Francesc Soler, pagesos de Fortià.

40 AHG, Ca 1432.

41 AHG, Ca 1444, 31 d'agost de 1669.

*universitat y sos particulars.*⁴² I encara el 1675, en aquesta ocasió en un altre memorial presentat a l'Audiència, la Universitat de Castelló sol·licita que s'obligui la comunitat de preveres de la vila que signi la concòrdia de creditors, que deixi de molestar la Universitat i que despatxi lletres citatòries de *nihil innovando* contra la comunitat.⁴³ En algunes ocasions, els particulars censalistes instaran plet contra els còsols o síndics que havien creat el censal, als quals es requerirà personalment el pagament del capital creat.⁴⁴ Tot i la concòrdia, la Universitat no sempre podia acudir als pagaments compromesos, les noves campanyes militars ho feien inviable. Així responen els còsols a la demanda d'un particular, Jaume Nespla, notari de Girona, sobre l'impagament de quatre pensions de censal caigudes, ja que, després de la concòrdia

*per lo accident de guerra que després ha sobrevingut, al qual no-s pogué prevenir, no pot complir puntualment a aquella y que dit Nespla en dit nom rebé la pensió cessa en lo any mil sis-cents setanta-dos y la pensió de mil sis-cents setanta-quatre dels censals referits en dita requesta, y que al thenor de la dita concòrdia tant solament tindria acció cobrar las pensions cessas en los anys mil sis-cents setanta-sis y mil sis-cents setanta-vuyt.*⁴⁵

La Guerra dels Nou Anys i l'ocupació de 1694-1697 va ser especialment nociva per les finances castellanines. L'octubre de 1694, en diferents actes, la Universitat crea censals per set-cents lliures, a fi d'atendre les necessitats de la guarnició de cavalls allotjada a la vila a raó de deu quarteres diàries de blat i civada.⁴⁶ I la Guerra de Successió servirà de cloenda del cicle bèl·lic.

42 AHG, Ca 1435, 1 de setembre de 1670.

43 AHG, Ca 1444, 17 d'octubre de 1675.

44 Això és el que farà Miquel Ramis, pagès del Far, contra la Universitat de Ventalló (ACA, Audiència, Plets civils, 3477). Finalment, s'arribarà a una concòrdia amb la Universitat, el 31 de desembre de 1679 (AHG, Ca 1467, 31 de desembre de 1679).

45 AHG, Ca 1444, 22 de setembre de 1679.

46 AHG, Ca 1492, 6, 11 i 17 d'octubre de 1694.

Afectació de la renda, destrossa d'edificis i venda de cortals

Els efectes de les tropes sobre el territori, els podem intuir. L'inventari de 1679 dels béns d'Iu Ornós, donzell domiciliat a Castelló, és ben significatiu. El cortal Castellar, vulgarment dit *el cortal Gros d'Ornós*, es troba amb els corrals *descoberts y espatllats per causa de la guerra* i, pel que fa als béns mobles, que havia inventariat el 1667, *no se continuan en lo present inventari per ser-se perduts part de aquells per causa de la guerra*.⁴⁷ En alguna ocasió, podem trobar èpoques d'obres, com les que fa Pere Feliu, ciutadà honorat de Barcelona, amb domicili a Camallera, per obres en els seus cortals el 1680: primer, per adobar el corral del cortal de la Torre Ribota *que per causa de las guerras prop-passadas fou tot demolit*, i també pel cortal Raset. Pel primer, paga 126 lliures i 15 sous; pel segon, 555 lliures i 10 sous, només al mestre de cases. Al fuster: 700 lliures.⁴⁸

Si a la destrucció hi afegim la impossibilitat de percebre les rendes en anys d'ocupació militar, entenem que, en no poques ocasions, els senyors útils i propietaris de terres i cortals acabin per vendre'ls, primer a carta de gràcia, a l'espera que la situació millori. Aquest és el cas de la venda del cortal Gorgot, feta el 20 de setembre de 1667 per Josep Gorgot, domiciliat a Barcelona, a Joan Maragall, botiguer de Figueres, *home de negoci*.⁴⁹ El més significatiu de tot, però, és la disminució del valor dels cortals, que constata un home avesat a comprar i vendre, pel fet que l'Empordà ha esdevingut frontera:

*les propietats y terras de Castelló de Empúrias y vehins de dit terme, de des que esdevenen guerras entre Spanya y Fransa, y de des que és terra de frontera, se estiman comunament y acostúman véndrer a més de la meitat menos preu que en altre temps de paus se foren venudas.*⁵⁰

47 AHG, Ca 1431, 25 de setembre de 1679.

48 AHG, Ca 1421, 21 de febrer i 5 d'abril de 1680.

49 *Viu de negociar ab arrendaments de tersos, delmas, tavernas y altras, compra y ven de tot gènere de mercaderias, té part en botigas y ne té a son compte, porta administracions, ven blat, vi y oli y altras diferents grans.*

50 AHG, Ca 1632-3.

El cas del cortal Ribes, al pla de Llonguell, és un exemple de la dificultat per la qual passaven. El 13 de juny de 1673, Gabriel Molins, pagès de Sant Pere Pescador, negociant, el compra a Francesc Çacirera i de Llupià, en qualitat de procurador de la seva muller, Elisabet de Lanuça. Tot i posar-lo en arrendament, com hem vist, l'any següent, el 2 de febrer de 1679, el torna a vendre al notari Miquel Pastell pel mateix preu. Sens dubte, no devia ser una bona compra.⁵¹

L'antic cortal Vanover, de Salvadora Vanover, muller de Jeroni Pujades, acaba sent el cortal Pujades. L'efecte de les guerres en provocarà la venda el 1687. Disposem del testimoni de Joan Peya, cortaler; Pere Enric, hortala, i Pere Gallinat, bracer, tots habitants de Castelló, els quals, el 7 de febrer de 1685, exposen la trajectòria del cortal, les destruccions i les reconstruccions, una situació que no deu ser gaire diferent d'altres:

En lo any mil sis-cents sexanta, després que fonch publicada la pau entre las armas de Espanya y França en lo present Principat de Cathalunya, trobant-se la casa del cortal que lo magnífich Joseph Pujadas, en la ciutat de Gerona populat, té y posseheix, situat en lo terme y parròquia de la vila de Castelló de Empúrias, anomenat lo cortal Pujadas, del tot dirruïda y espatllada, y las terras del dit cortal hermas y mitg perdudas per ocasió de las guerras, a las horas proppassades, que foren duradoras molts anys, redificà lo dit doctor Joseph Pujadas y tornà en son estat y forma la dita casa del dit cortal, y axí bé feu reduir a nova cultura las ditas terras de aquell, la qual casa, axí com és dit redificada, y ditas terras tornadas a sa cultura, après, per los nous accidents de la guerra dels anys mil sis-cents setanta-sis y mil sis-cents setanta-set a ocasió de las entradas de las armadas francesas en lo present Empurdà y del habitatge que feren en la present vila de Castelló, tornaren espatllar dita casa del dit cortal, y devastaren los fruyts, que no se aprofità cosa de ells, y après de passada dita última guerra y publicada la pau, que nos apar fonch en lo any mil sis-cents setanta-nou, feu tornar a adobar y redificar la casa de dit

51 AHG, Ca 1418, 2 de febrer de 1679.

*cortal lo dit doctor Joseph Pujadas, fent aquella altra vegada habitable, y després, ab lo nou moviment de la guerra del any passat de mil sis-cents vuytanta-quatre, essent tornada a entrar la armada francesa en lo present Empurdà, y essent vinguda a acampar en la present vila de Castelló, tornaren a espatllar dits francesos la casa del dit cortal, com són: sostres, portes y finestres, dexant tant solament los taulats en ella, la qual casa fins vuy està encara del mateix modo espatllada.*⁵²

És una bona síntesi de les guerres i les reconstruccions que, a més, podem seguir amb dos contractes d'arrendament, prototípics, dels cortals de Castelló, que va fer Josep Pujades: un, del 26 de juliol de 1665,⁵³ en què cedeix el cortal a Antoni Tilleu, pagès de Castelló, al terç, que haurà de portar a la platja dels Graells, havent de pagar els censos del *modaló* i amb reserva expressa de la torre per al doctor Pujades i la seva família. El segon contracte és del 23 de juny de 1682,⁵⁴ en aquesta ocasió el cedeix a Joan Bosch i Xunclà, amb les mateixes condicions, però ja no fa reserva expressa de la torre. O ja no hi era o no interessava fer la reserva de l'habitació. El desenllaç era la venda, que s'escripturà el 18 de juliol de 1687, a Narcís Camps, notari de Castelló; altra vegada trobem un notari que compra un cortal, per 3.000 lliures, 2.345 de les quals amb encarregament de censals.⁵⁵

La confraria de sant Antoni dels cortalers

En la segona meitat del segle XVII, trobem, en diferents ocasions, la confraria de sant Antoni dels cortalers que actua en defensa dels interessos dels seus confreres, els cortalers de Castelló. Estava organitzada: es reunia al claustre de Sant Francesc com de costum, es diu, el 1688, tenia tres sobreposats que la representaven, i en el Consell hi havia, en aquesta ocasió, la presència de catorze *prohòmens* i consellers.⁵⁶

52 AHG, Ca 1476, 7 de febrer de 1685.

53 AHG, Ca 1393, 26 de juliol de 1665.

54 AHG, Ca 1426, 23 de juny de 1682.

55 AHG, Ca 1480, 18 de juliol de 1687.

56 AHG, Ca 1481, 22 d'agost de 1688.

La confraria actua com a instrument de defensa d'interessos davant el Consell de la Universitat, sobretot, en temes de repartiment fiscal. La defensa del privilegi obtingut de l'Audiència el 1650 de no contribuir a les imposicions de la vila és invocat, encara el 1666, davant la pretensió del Consell que participin en el pagament dels trentens imposats. El problema queda ben plantejat: davant la contribució universal que pretén la Universitat, la confraria de sant Antoni invoca l'argument de l'exempció, del privilegi de no pagar. De no pagar cap dels confreres o de no pagar els masovers de privilegiats, com es requereix al Consell de Castelló el 13 d'agost de 1666, quan a *Martí Rocha, cortaler y arrendador del senyor Joan de Cellés, doctor del real consell*, li prenen la part del trentè que li corresponia. Els cònsols responen, mentre la causa no sigui sentenciada a l'Audiència, que ells volen mantenir-se en la possessió d'exigir trentens i redelmes, més encara quan no els exigeixen als militars:

(...) en la exacció de dit trentè no ha, ni deu ésser turbada ni molestada dita universitat per los pabordres de dita confraria, particulars de aquella, ni altrás alguns, de las decisions de dita universitat, màxime com de present dita universitat no exigisca dit trentè de personas militars, ni gaudints de privilegi militar, ni de majordoms de aquells, sinó sols dels colonos partiarii súbdits a las decisions de dita universitat y de las pars dels fruyts a ells tocans y de altres particulars propietaris...⁵⁷

La Universitat delimita el paper dels pabordres de la confraria: el redelme no afecta els exempts, afecta els masovers dels que no ho són i la part de collita dels masovers. La diferència és substancial. Els propietaris poden ser privilegiats, la part de collita que correspon pagar als cortalers no gaudeix de privilegi i, per tant, se'ls pot exigir el pagament. Al cap d'un any, la via de la concòrdia s'obre camí quan la Universitat al·lega que l'origen de l'endeutament arrenca de la pesta, que va afectar tota la població. La confraria de sant Antoni dels cortalers, els terratinents i privilegiats s'avenen a contribuir-hi, sols, però, per quatre anys, i només per aquest motiu. Els termes queden ben explicitats, com també hi queda el *permís* donat pels militars i

57 AHG, Ca 1444, 24 de juliol de 1666, 2 d'agost de 1666 i 13 d'agost de 1666.

altres exempts, i per aquest motiu la destinació del redelme havia de servir per quitar censals creats en temps de pesta i dipositar el seu valor a la taula de canvis de Girona:

Primerament, és pactat, avingut y concordat entre ditas parts que, atès que dita universitat ha imposat un trentè als desanou juny pròxim passat en los grans que-s colliran en lo terme, parròchia y decimar de dita vila, durador per temps de quatre anys, que comensaran en lo corrent any ha efecte de quitar dits censals, que dita universitat ha manllevats en lo temps que en dita vila y hagué pesta y mal contagiós y per causa de dita pesta, que dits terratinents, militars y confreres de Sant Antoni dels cortalers de dita vila, voluntàriament, y de llur grat y beneplàcit, y sens que puga ésser tret en conseqüència, ni judici, acte de poció, atesa la pobresa y necessitat de dita vila, prometan pagar, y dits senyors militars permetran, com de present permetan y encarregant, a sos johers ho cortalers, pagar sens emperò perjudici de sos drets y privilegis, y poció, en què pretenen uns y altres estar en dits quatre anys, trentè de tots los grans que acostuman de pagar delma, que en dits quatre anys colliran en lo dit terme, parròchia y decimar, consentint, per est efecte y per esta vegada, y per estos quatre anys tant solament y (...) per efecte de quitar dits censals y no altrament.⁵⁸

Que no ha de servir de precedent, queda ben clar. Per altra banda, també hi queda que la confraria de sant Antoni dels cortalers havia de ser tinguda en compte quan s'hagués de subvenir als mals i càrrecs de la Universitat de Castelló. Perquè molts cortals eren de persones exemptes, això segur, però també perquè en els redelmes en espècie, sens dubte, eren dels que més hi contribuïen. Per aquesta raó, també, en la concòrdia a què s'arriba amb la Universitat, queda explicitat que els que no tinguin terres hauran de ser taxats pel seu treball. Si entenem la Universitat com una unitat de contribuents, implicava el concurs de tots. I els cortalers se sabien dels primers contribuents.

En una altra ocasió, el 1684, la confraria de sant Antoni dels cortalers defensa l'accés a les closes de les Cues, davant el que

58 AHG, Ca 1447, 19 de juliol de 1667.

demanava Josep Vehí, pagès dels cortals.⁵⁹ L'argument és que les closas han de ser de pastura oberta, pel fet que no estan *motades*, és a dir, que l'accés ha de ser per a tots, no pas privatiu d'un particular. I també en la línia de defensar els interessos de la pastura i del bestiar, un consell tingut per la confraria el 22 d'agost de 1688 decideix optar per la via del plet, a la cúria baronial, per aturar la pretensió de la Universitat d'imposar pena de ban excessiva, a parer seu, al bestiar gros i a tota mena de bestiar, fet que contravenia els seus privilegis, obtinguts dels comtes d'Empúries, pels quals havien de pagar, només, quatre diners per bèstia grossa, i els sobreposats de la confraria eren els que havien d'estimar els danys comesos. *No obstant dits privilegis y actes, los ministros de sas excel·lèncias, tots los dies molestan a dita confraria y confreres de aquella, pretenint fer pagar per quiscú dels dits bans trenta reals, per ocasió del que se aporta ja causa en la cort de la Audiència de la present vila y comptat.* La resolució de defensar els seus interessos era ferma, fins, si calia, amb la imposició de talls als confreres per seguir endavant amb la demanda.⁶⁰ El privilegi de la imposició de pena de ban data de 1514, en què els bans eren de deu lliures i van passar a ser de tres diners per bèstia petita i de sis, per la grossa; de nits, es duplicava la pena de ban (Botet i Sisó, 1883: 284).

És sobretot, però, davant la contribució dels cortalers al pagament dels redelmes quan la confraria de sant Antoni mostra la seva fortalesa. Després de la Guerra dels Nou Anys, havent augmentat el pes dels censals sobre la Universitat castellonina, el 22 de juny de 1698, el Consell imposa un vintè sobre els grans que es cullin en el terme a fi de quitar censals. Això no era cap novetat. Sí que ho era que els sobreposats, en representació de la confraria, fessin arribar als còsols que si no augmentava el tall imposat en diners als que no tinguessin ni treballassin terres, ells no pagarien. L'arrendatari del vintè comunica als còsols que tres cortalers s'han negat a pagar y *que molts altres pagesos se jacten de no voler-los pagar y que ningú lo avisa per partir.* Darrere la negativa de la confraria hi ha el deute de les diferents partides de grans i de diners *que prestaren per subvenció*

59 AHG, Ca 1435, 22 de març de 1684.

60 AHG, Ca 1481, 22 d'agost de 1688.

*de la present universitat.*⁶¹ Amb tot això es posa de manifest que els cortalers eren la *banca* i el *graner* de Castelló i que demanaven igualar la contribució. No sabem si havia canviat la composició del Consell, però anys a venir, a banda del vintè sobre els grans, també s'imposava un tall en diner *per aquells que no tindran quatre vessanes pròpies de sembrat sie fet un tall ab diner a la proporció segons los avers de cada hu.*⁶² Vet aquí la demanda de la igualtat contributiva, que veurem com apareix en cada ocasió que s'imposa nova contribució. Tal com passarà el juny de 1709, aquest cop la demanda d'una nova contribució en farratge per la cavalleria la va fer Josep Puig, de la Reial Audiència de Carles III: als cortalers se'ls imposa un vintè; als altres, un tall en diner. El Consell *és estat determinat que-s fasse un repartiment de dit farratge entre los parells dels cortals y heretats de la present vila a la cota de allò que-ls tocarà.* Hi ha un vot disconforme, *que ha anyadit se allargàs lo dit repartiment també entre tots los que tenen sembrats en lo terme de la present vila ratta per quantitat:*⁶³ no sols els masos i cortals, també els petits pagesos havien de contribuir a farratjar la cavalleria. I és que en els cortals hi havia allotjats fusellers. Entre uns i altres, el 28 d'agost, el Consell de la Universitat de Castelló arribava a la conclusió que ja havia acabat les existències de grans del Vernar, dels molins i del vintè i els havia de comprar, *que-s mire qui tinga ordi, civada o baleigs per a fornir a la cavalleria, y que un poch de hu y un poch de altre se manlleven dits grans en nom de la universitat, firmant-se a cada qual un paper en nom de la universitat, a pagar tot y hora y quant la universitat tinga avers.*⁶⁴ Davant la insistència, encara el setembre es decidia fer un repartiment per poder acudir a la demanda de Noailles, i que el bestiar havia de ser estimat pels sobreposats de la confraria dels cortalers. A pagar quan hi haguessin existències, *atès que la causa és comuna y del interès de tothom.*⁶⁵

61 AMCE, Llibre de conclusions (1695-1715), 22 de juny de 1698 i 15 de juliol de 1698.

62 AMCE, Llibre de conclusions (1695-1715), 22 de maig de 1708.

63 AMCE, Llibre de conclusions (1695-1715), 11 de juny de 1709.

64 AMCE, Llibre de conclusions (1695-1715), 28 d'agost de 1709.

65 AMCE, Llibre de conclusions (1695-1715), 21 de setembre de 1709.

Les pastures dels Salats i el Vernar: comunals o privatitzades per ús exclusiu de la talla de carns de la Universitat?

En diferents moments, les universitats, a fi de millorar els seus ingressos, com podia ser en el cas de l'arrendament de la carnisseria, establien amb els arrendataris drets exclusius de pastura en terres del terme.

Aquest sembla haver estat el cas dels Salats a Castelló d'Empúries. La prohibició que hi portessin a pasturar el bestiar dels cortals havia estat feta, prèvia crida i amb pena de ban. El 24 de setembre de 1670, Narcisa de Camprodon i Santdionís, amb domicili a Perpinyà, protesta al batlle del comte per haver-li penyorat *un agnos, clauer y culleras de plata y dos doblas de or en spècie y altres cosas* del seu cortal, situat al pla de Roses, per haver trobat bestiar que pasturava als Salats; així mateix, protesta de l'empresonament del seu masover i de la presa de bestiar. L'argument es basa en el costum i la memòria d'haver anat sempre a pasturar als Salats: *que ara li volen dir los comuns. Sempre y en tot temps, ells y sos predecessors en los dits cortals [diuen ser propietaris de dos] àn entrat ab llur bestiar en la dita partida de terra a pasturar y erbejar.*

La Universitat utilitza l'argument que no són terres d'ús comunitari, sinó que els cònsols i la Universitat tenen el dret de vedar l'accés a qui considerin oportú en ser *terras pròpias de dita universitat, destinades per llur bestiar y dels qui tenen arrendades las carnicerías de dita vila en cas se arrendan aquellas*.⁶⁶ Estem davant d'un cas de *patrimonialització* per part de la Universitat? És possible. Sorpren, però, que sigui un fet recent, que podem acceptar en la mesura que el costum no és invocat pel Consell de la Universitat, sinó pel particular.

En una altra ocasió, uns anys més tard, la demanda posada per Pere Feliu, ciutadà honrat de Barcelona, i domiciliat a Camallera, sembla apuntar que la Universitat de Castelló, o el seu Consell, pretenia posar en conreu terres al Vernar que havien estat establertes pel comte d'Empúries per ser destinades a pastures. Si fem cas

66 AHG, Ca 1435 (1660-1683), 24 de setembre de 1670, 20 de novembre de 1670 i 30 d'abril de 1671.

d'aquest terratinent, l'objecte inicial de l'establiment, *mols anys ha*, datat de 1605 (Colls, 2006: 49), era *per a què los bestiaris de las carnicerías de dita vila y dels habitants y terratinents de aquella puguessen pasturar o fer pasturar en dita terra, y ab condició que no poguessen arrebossar eo reduir a cultura en ningun temps, ni establir-la a ningun particular*. No obstant l'objectiu inicial, diu que els còsols han fet posar en conreu dues-centes vessanes per convertir-les en una o dues heretats. Amb la qual cosa, diu, en surten perjudicats els *habitants y terratinents de dita vila*.⁶⁷ És a dir, els ramats perden espai de pastura.

El 1685, un altre plet, en aquesta ocasió entre la Universitat i l'arrendatari de la carnisseria del *cortó* de la comunitat de preveres de Castelló, torna a posar en conflicte els drets de pastura dels veïns de Castelló i la privatització de les terres dels Salats i Vernar per part de la Universitat, la qual es presenta *com a verdaders amos y senyors de las herbas dels comuns anomenats Vernar y Salats*, raó per la qual *hajen estat y vuy estígan en quieta y pacífica [possessió] de prohibir lo péixer los bestiaris en dits comuns y de penyorar als contrafahents y axí mateix estígan en pcessió, seu quasi, de prohibir las pasturas de totas las demás herbas de las demás terras de son terme a totas y qualsevols personas que no tían terras en aquell*; i, afegeixen, que la comunitat de preveres pot fer ús de les pastures, sempre que ho facin ells mateixos, no pas, però, que arrendin la carnisseria. Per la seva part, Francesc Bofill, ciutadà honorat de Barcelona, i arrendatari de la carnisseria, diu tenir-hi dret i ho fonamenta amb la referència del jurista Ripoll. La Universitat contraresta aquesta cita d'autoritat amb la de Fontanella en les *Decisions*, 510, 511 i 512. Els arguments de la comunitat de preveres neguen la propietat de la Universitat, tot fent ús de l'establiment primitiu de les terres, i pel fet que Bofill no s'ha de considerar arrendatari sinó proveïdor de carn a la carnisseria de la comunitat, com passa en altres ciutats en què són laics els que proveeixen les carns necessàries.⁶⁸ Mentre que la Universitat porta la causa a l'Audiència, la comunitat de preveres la porta a la

67 AHG, Ca 1444, 23 d'agost de 1680.

68 AHG, Ca 1444, 20 i 27 de setembre, 10 d'octubre i 16 de novembre de 1685.

cúria eclesiàstica de Girona. No sabem com acaba el plet. El que posa de manifest aquest i altres conflictes, a Sant Pere Pescador⁶⁹ també, és el procés de privatització dels espais comunitaris. La pressió fiscal, probablement, hi tenia alguna cosa a veure.

Hi ha diferents fórmules de fer front a la pressió dels creditors. A Castelló, i en general a bona part de Catalunya, es va arribar a concòrdies amb els creditors. I, sobretot, a acords amb els veïns dels llocs per imposar-se redelmes sobre les collites, que requeien, sobretot, sobre els cortals, i la gent d'ofici era taxada en diner. A Castelló, a més, la Universitat va aconseguir terres dessecades (els Salats) que va convertir en nous cortals regits per la Universitat, que en tenia la senyoria útil per establiment emfitèutic. En altres moments, caldrà cedir en forma de subestabliment a treballadors en petits lots. L'organització de l'espai rural en cortals i masos havia estat adoptada també per la Universitat de Castelló per explotar les terres guanyades a l'estany. A la Provença, pels mateixos anys, el procés va ser ben diferent. La pressió dels creditors davant les comunitats pageses va fer que aquestes, a partir de 1640, cedissin terres d'usos comunitaris als creditors, els quals les posaven al mercat per ser treballades. L'avidesa de terra va forçar a posar en conreu roquissars i terres marginals, i també a artigar boscos, per sembrar-hi cereals, fins llavors exclusivament d'ús comunitari i destinats a pastures; a la llarga, va provocar un veritable col·lapse del sistema, en forma d'erosió i pèrdua de sòls, cosa que provocava que les terres esdevinguessin infructíferes, a més, és clar, d'una caiguda en el nombre de caps de bestiar. Tot plegat acaba en una catàstrofe ecològica el 1709 (Pichard, 2001). A un mateix problema, solucions diferents. A Castelló, en el segle XVII, la via va ser la de mantenir l'equilibri entre les terres agrícoles, fèrtils i molt fèrtils, i el *saltus* destinat a pastura i engreix del bestiar. El sistema agrari de cortals i els cortalers com a grup ho havien fet possible, ja que sobre ells havia recaigut, en forma d'imposicions i redelmes, atendre la fiscalitat de guerra i l'endeutament comunitari.

69 El 1688, els còsols de Sant Pere Pescador arrenden una closa als Salats, per quatre anys, a fi d'arrabassar-la, és a dir, fer motes i recs, amb la condició de pagar tasca i novals a qui pertoqui, en petits lots de terra diferents (AHG, Ca 1481 (1688), 8 de febrer de 1688).

CONCLUSIONS

El sistema agrari dels cortals es troba ben consolidat en el segle XVII. La producció agrària —que hem pogut avaluar a partir de l'arrendament del delme de la Pabordia—, sobretot de cereals, i especialment de blat, com a conreu molt majoritari, no parava de créixer. Només les campanyes militars, que sovintejaven, l'aturaven. La tendència és significativa. No obstant això, no hem pogut avaluar, més enllà d'alguns pocs casos, la importància del bestiar. Hem pogut veure, també, com alguns cortalers prosperaven al front dels cortals. I com aquests mateixos cortalers, que podien tenir bestiar a mitges amb l'amo, podien tenir-ne a mitges amb altres treballadors i petits propietaris de terres de Castelló o de les poblacions veïnes. I aquests mateixos cortalers llogaven treballadors i jornalers en els pics de feina. Com també era habitual que tinguessin més d'un pastor en el cortal. Els cortals eren focus d'atracció de treballadors, una part significativa dels quals, en els primers quaranta anys del segle, eren d'origen francès, com ha assenyalat Arnau Barquer (2018).

Aquest sistema ben estructurat i consolidat ha pogut fer front a un cicle bèl·lic que per altres contrades podria haver estat nefast. A Castelló, i en la mateixa mesura devia passar a Sant Pere Pescador, o a Torroella de Montgrí, la fortalesa dels cortals i dels masos, i l'organització interna dels mateixos cortalers de Castelló entorn de la confraria de sant Antoni dels cortalers, hauria pogut superar aquest període de dificultats. La conjuntura és adversa, però amb una tendència al creixement de la renda, cosa que explica que l'endeutament comunitari i la forta fiscalitat de guerra no provoquessin unes conseqüències pitjors en l'equilibrat sistema dels cortals. Hi haurà, i ho hem assenyalat, cortals que canviaran de senyors útils. El mercat de la terra seguia sent molt actiu. Com ho havia estat abans i ho seria després. Però de cortals que es venguin per tres mil lliures, tot i ser desensostrats, sense portes ni finestres, com es ven el cortal Pujades, antic Vanover, no n'hi devia haver gaires. I una conseqüència, probablement no menor, si atenem al paral·lelisme de l'Alsàcia estudiada per Jean Michel Boehler (2002), seria la disminució significativa de caps de bestiar. No tenim possibilitats estadístiques de confirmar-ho. Però sembla evident davant la demanda que en feien les tropes. Queda com a hipòtesi per comprovar.

ANNEX 1. CORTALS, SENYORS ÚTILS I CORTALERS DE CASTELLÓ D'EMPÚRIES (1600-1630)

Cortal	Senyor útil i propietari	Cortaler	Referència documental
Alsina, pla de Roses (també cortal Gran)	Marianna Alsina, vídua de Bernat Alsina, donzell, Dr. en medicina, ciutadà de Girona, casada amb Emanuel de Santdionís, donzell	Gabriel Piferrer, agrícola, de Castelló Joan Bertran, habitant als cortals Joan Bertran, habitant als cortals	AHG, Ca 1158: 31/10/1611 AHG, Ca 1168: 29/05/1617 AHG, Ca 1232: 08/02/1622 AHG, Ca 1180: 06/08/1623
Avinyó	Iu Ornós, donzell de Castelló	Vicenç Berenguer, cortaler	AHG, Ca 1118: 12/12/1593
Bahurt	Maria Bahurt i Ferrer, vídua de Francesc Ferrer, CHG	Antoni Domènech, habitant als cortals	AHG, Ca 1180: 17/09/1623
Castellar (cortal Gros d'Ornós)	Iu Ornós, donzell de Castelló		Pujol (1985), p. 127. AHG, Ca 1431: 25/09/1679
Coll	Benefici de santa Lúcia de l'Hospital de Castelló	Joan Pau Hortal de Castelló Baldiri Lorens, pagès de Castelló Esteve Lladó i el fill Llorenç Esteve Cugulanya, <i>cultor</i> de Castelló Esteve Cugulanya, pagès dels cortals Esteve Cugulanya, agricultor	AHG, Ca 1158: 23/01/1611 AHG, Ca 1166: 23/10/1616 AHG, Ca 1168: 23/05/1617 AHG, Ca 1172: 01/07/1618 AHG, Ca 1178: 04/06/1621 AHG, Ca 1178: 14/07/1621
De don Álvaro (Gorgot)	1610, Pere de Madrigal el ven a Pere de Montagut i de Vallgornera	Baldiri Garriga (1598) Bernat Faura, cortaler	ADG, Processos moderns 2224. AHG, Ca 1180: 12/11/1623
De don Lluís de Cardona	Comunitat de preveres de Castelló (?)	Joan Ferrer (1598) Francesc Simon, habitant als cortals	ADG, Processos moderns 2224. AHG, Ca: 1180: 25/07/1622

Cortal	Senyor útil i propietari	Cortaler	Referència documental
Fuster, cortal gran d'en (als Graells)	Francesc Fuster, mercader de Castelló; hereva: Esperança Fuster; muller de Rafel de Lluch, donzell de Castelló	Montserratada, vídua de Joan Amat, cortaler Anna Avinyó, vídua, i el seu fill Galceran Avinyó Rafel Vidal, cirurgià, i Pere Perich, agricultor	AHG, Ca 1118: 14/02/1596 AHG, Ca 1118: 23/05/1599 AHG, Ca 1166: 30/08/1616 AHG, Ca 1176: 29/11/1620
Fuster, cortal petit d'en			AHG, Ca 1118: 23/05/1599
Gifreu	Emanuel de Santdionís	Esteve Piferrer, agrícola	AHG, Ca 1180: 06/08/1623
Grimal (abans Gostar)	Bartomeu Grimal, pagès cortaler, comprat per 2.000 lliures a Bernat Gostar		AHG, Ca 1165: 24/06/1615 ADG, Processos moderns. 2810
Horta, de l'	Jeroni de Lluch, donzell de Castelló	Pere Arnau Cusi, habitant als cortals	AHG, 1168: 21/05/1617
Llebrer	Pere Roca, donzell, de Parlavà	Miquel Soler, agrícola	AHG, Ca: 1180: 26/04/1622
Lluch	Anna de Lluch	Bertran Badia	AHG, Ca 1178: 29/09/1621
Maig (cortal Gros de Rubies)	Antoni Rubies de Maig, mercader de Castelló Jerònima Ferrera de Busquets (MPC)	Pere Cueula, treballador de Castelló Francesc Rimaló	AHG, Ca 1158: 08/03/1611 AHG, Ca 1223: 25/04/1622
Massot, d'en	Anna Oliveras	Pere Clerch, habitant als cortals	AHG, Ca 1182: 24/04/1623
Modeguer	Pere Roca, donzell de Parlavà	Joan Francesc Berenguer	AHG, Ca: 1180: 24/04/1622
Perpinyà, cortal gros		Germà Castany, cortaler	AHG, Ca 2016: 24/03/1612
Perpinyà, cortal petit			AHG, Ca 1118: 15/06/1599
Santdionís, cortal gros de	Emanuel de Santdionís, donzell domiciliat a Bordiis	Joan Bertran, cortaler	AHG, Ca 1178: 06/12/1621 AHG, Ca 1180: 06/08/1623
Santdionís, cortal petit de	Emanuel de Santdionís, donzell domiciliat a Bordiis	Jaume Guardies i Bertran Inart, agricultor de Castelló	AHG, Ca 1173: 13/10/1619

Cortal	Senyor útil i propietari	Cortaler	Referència documental
Raset		Joan Gorgot	AHG, Ca 1375: 07/01/1637
Ribes, d'en		Pere Perich, cortaler de Castelló	AHG, Ca 1300: 23/04/1627
Ribota, torre		Gabriel Piferrer, cortaler	AHG, Ca 1178: 26/11/1621
Ricart	Anna Càncer (MPC, 124)	Joan Pons Arnau, cortaler	AHG, Ca 2069: 14/11/1635
Roger	Pere Roca, donzell de Parlavà		ANC, Moixó. 72.8. Test. B. Roger: 10/07/1582
Roura	Comunitat de preveres de Castelló	Pere Sastre, pagès habitant als cortals	AHG, Ca 1168: 24/04/1617
Rubies, cortal petit		Galceran Avinyó	AHG, Ca 1213: 07/06/1616
Sastre	Magdalena Sastre, muller de Joan Dumas, cortaler	Rafel Vidal, cirurgià de Castelló, l'arrenda a Joan Francesc Berenguer	AHG, Ca 1213: 05/03/1617; 07/03/1617
Savarrés	Joan Agustí Savarrés, ciutadà homrat de Girona	Pere Llorens, àlies Roca, habitant als cortals Salvador Llorens, agrícola	AHG, 1168: 26/09/1617 AHG, 1300: 12/05/1627
Torre, de la	Jeroni Lluch, donzell de Castelló	Joan Berenguer, cortaler Pere Llorens, pagès de Pontós Pere Marquès	AHG, Ca 1158: 08/01/1611 AHG, Ca 1161: 24/10/1613 AHG, Ca: 1180: 17/04/1622
Vanover	Salvadora Vanover, Jeroni Pujadas	Baldri Llorens Salvador Llorens	AHG, Ca 1220: 20/08/1619 Inv. 1627
Vingut	Úrsula Vingut i Pere Portas, de Fortià	Nicolau Roca de Mollet	AHG, Ca 1158: 15/11/1611

ANNEX 2: CONTRACTES D'ARRENDAMENT DE CORTALS I DE CESSIÓ DE BESTIAR

Contracte d'arrendament a masoveria del cortal Modeguer
(ANC, Castellodosrius, Moxó, 7348.1. Capsa 85. 7 de gener de 1612)

Petrus Rocha, domicellus, in loco de Parlavano, et Castilione Emporiae domiciliati, Gratis. A die sive festo natalis 1611 ad quinque annorum et quinque collectas arrendo vobis Petro Marquès, agricole etc. totum illud cortale meum dictum d'en Modaguer, scitum in parrochia ville Castilionis, scilicet, domum et omnes et singulas terras etc. Hoc facio etc., cum pactis sequentibus:

Que durant dit arrendament aiau de estar y fer contínua habitació, foch y llum en la casa de dit cortal Modaguer y que aiau de conroar les terres de conrou que se acostuman de conrear, ço és, allí hont aurà mester blat, sembrar-hi blat, y allí hont aurà mester seguel, sembrar-hi seguel, y axí de civada, ordi, allí hont serà mester, y sempre que ho dexareu de fer, vull que siau obligat pagar-me lo que serà estimat aver-me de pagar per los danys que seran donats per no aver conroat; y que me aiau a respondre y lliurar los terços de tots los grans se culliran en las ditas terras de dita heretat en lo temps de batre a la era y cridar-me a mi o algú jo us diré en Castelló per a rebre dits tersos com se acostuma. Lo qual terços me aiau de aportar ancar a la vila de Castelló, si los hi volré, reservant per a vós que pugau fer tres vessanas de favas eo altres cuynats, sens pagar-ne cosa alguna.

Ítem, que no pugau vendre, ni donar palla, sinó que aiau de distribuir aquella en dit cortal entre lo vostro bestiar per a què se convertesca en fems y que los aiau de llansar quiscun any en les terres de dit cortal.

Ítem, los censos de grans fan dits cortals eo terres de aquel se aian de pagar quiscun any del modaló, ço és, del comú, y si acàs se n'i trobarà més d'ells que ordinàriament, se paguen també, se aian de pagar del modaló eo comú, entès, emeperò que vós no siau obligat en pagar res dels dereriatjes.

Ítem, no pugau tallar, ni fer tallar, ningun arbre, ni planta de peu, ans bé aiau de assocar los assocadissos y sporgar eo podar los

sporgadissos per vostron ampriu y expressament me reservo no pugau tallar, ni sbrancar ninguna de les alsines.

Ítem, que tenint tossinos, me'n aiau de nodrir un, comprant-los jo, com acostuman los altres arrendadors meus.

Ítem, que no pugau tenir ningun gènere de bestiar en dit cortal, sinó los que jo vos dexaré a mitjes y que pugau tenir vostra part dels anyells, ço és, del maig fins per los tot lo mes de agost.

Ítem, lo darrer any no pugau fer pasturar les herbes de dit cortal de sant Miquel de setembre en avant, sinó per lo bestiar de la arada eo de llaurar.

Ítem, que lo any acabarà lo arrendament tingau a dexar les palles ben conduhides, com és de costum y pratiga.

Ítem, me reservo que si jo vull tenir bestiar gros ni restar en dit cortal, que los puga tenir, pagant-me jo los pastors, si ja los dos no nos ne avenim que los tingau a mitjes, y sempre que jo no vos ne donàs, ne pugau pendre del qui vos darà gust.

Ítem, me reservo lo foch y llum en dit cortal y la cambra eo graner tinch acostumat de aturar-me per tenir los grans.

Ítem, me reservo que jo no sia obligat en pagar res de cossura si acàs nau a batre serca, ni manco si las doneu a batre ab dinés.

Ítem, està pactat que durant dit arrendament si apparrà a ninguna de les parts penedir, se puga pendre comiat eo dar-lo se puga fer y dexar dit arrendament, sols aver la una part a baltra per lo die de sant Joan de juny eo anbans.

Ítem, està pactat que no pugau fer rearrendament de dit cortal sens voluntat mia.

Et dictus Marquès pro suis acceptat, fiat, etc. juxta stylum.

Actum Castilione Empuriae, die 7 januarii 1612. Testes Matheus Xeregay, laborator, et Gabriel Clotas, agricola, cortalerius Castilione.

Contracte d'arrendament a masoveria del cortal del benefici de santa Llúcia per dos anys i dues collites, que començaran el Nadal vinent, fet per Francesc de Billella i Quadras, canonge de la seu de Girona, obtentor del benefici de santa Llúcia a l'Hospital Major de Castelló, a Esteve Cogulanya, pagès de Castelló, amb un seguit de

clàusules, bàsicament, cessió del terç d'esplets, excepte de llegums, dels quals podrà fer fins a tres vessanes, l'arrendatari es reserva la possibilitat de tenir bestiar al cortal en exclusiva, el cortaler ha de pagar la tercera part dels censos (AHG, Ca 1178, 14 de juliol de 1621).

Franciscus de Billella y Quadras, cononicus ecclessie sedis Gerunde, obtinens beficcium sub invocatione sanctae Lucie in hospitali majori ville Castilionis Emporiarum, per manumissores ultimi testamentus D. Michaelis Coll, quondam, nottarius publici dicte ville Castilionis institutus et fundatus etc. gratis, etc., a die Natalis domini proximeveniderum ad duos annos proximos et ad duas collectas, loco, sive arrendo, vobis Stephano Cogulanya, agricultori dicte ville, presenti etam tanque ut infra totum illud cortale dicti mei benefici situs in parrochia dicte ville Castilionis quod sicut dominus d. Michaelis Coll, domus ut et omnes et singulas terras, honores et possessiones, tam cultas, quam incultas, heremas, prativas et boscoses, ubimis sitas in quibusuis designationibus et confrontationibus comprensis. Hanc facio, pro ut melius, et cum pactis infrascriptis et sequentibus:

Et primo, que vós dit Steva Cogulanya durant lo temps de dit arrendament tingau de estar en la casa de dit cortal fent en aquella foch y llum.

Ítem, que tingau de conroar les terres de aquell en sos deguts temps, y sembrar aquelles de bones sements, conforme les terres o poran portar, y conforme pertany a bon pagès y pare de família.

Ítem, que me tingau de pagar ters de tots los splets se colliran en dites terres, exeptats de llegums, de les quals no-n pugau fer sinó fins tres vessanes, y aquelles tingau de cavar, lo qual ters me tingau de aportar en la present vila o en la plaja dels Graells.

Ítem, que no pugau fer retorns, ni mills, ni amenar terres de altres sens ma licència demanada y obtinguda.

Ítem, que si per cars vós ne voldreu anar y jo vos volré tràurer de dit cortal, me tingau de avisar, y jo a vós, per lo dia de sanct Joan de juny, altrament no vos ne pugau anar, ni jo vo-s ne pugau tràurer.

Ítem, que no no pugau tallar a peu ninguns abres de les terres de dit cortal, sinó podar los podadissos per fer llenya per vostron empiriu.

Ítem, que no pugau vendre, ni donar palla, ni herba a persona alguna, antes bé aquella tingau de fer menjar per vostron bestiar

perquè se convertesca en fems, los quals tingau de llansar per dites terres conforme o tindran més menester.

Ítem, que no pugau tenir bestiar de altri en dit cortal volent-n'í jo tenir, y no tenint-n'í jo, n'í pugau tenir de vostro o altri, y tenint-ne de meu hajau de fer la despesa al pastor fins que al bestiar puja a amontanya, y en davallar pendrell en compte y fer la despesa a dit pastor.

Ítem, que quiscun any tingau de fer en les terres de dit cortal trenta plansons de soca, y no fent-las, jo las hi pugau fer a despeses vostres.

Ítem, que quiscun any tingau de pagar en lo stiu la terça part dels censos fa dit cortal, so és, dotsa mesures de ordi, quatra migeres, y de tres de blat, un a mi dit de Villella.

Ítem, que tingau obligació de dexar quiscun any a la senyora Boquet una vessana de terra per a fer llegums.

(...) *Actum Castilioni Empuriarum die XIIIII juliiii MDCXXI. Testes, D. Joannes Graner, nottarius et Joannes Garriga, agricultor loci de Mersiano.*

Contracte de cessió de bestiar entre Anna de Lluc i Bertran Badia, masover al cortal Lluc, de cent vint ovelles i dos marrans, per quatre anys: s'ha de partir la llana i també els anyells mascles que procediran del ramat (AHG, Ca 1178: 29 de setembre de 1621).

De et super rebus infrascriptis per et inter dictam dominam Anna de Lluch ex una et dictum Bertrandi Badia ex altera partibus fuit facta capitulatio sequentis:

E primerament, és pactat y concordat per y entre dites pars, que dita senyora Anna de Lluch haje de donar eo dexar axí com en virtut del present pacte y capítol dexa dit Bertran Badia cent y vint fedes de ventre y dos marrans a fi y efecte que aquellas, aquell tinga en lo cortal té dit Badia arrendat de dita senyora Lluch, y aquellas li dexa a parceria per temps de quatra anys pròxims, comensant lo dia present, les quals tinga de fer guardar y pasturar y amontanyar dit Badia a cost y despeses suas durant dits quatre anys.

Ítem, és pactat que quiscun any en lo temps del toriscar se haje de partir la llana procehirà de dites fedes y del procehit de elles entre les dites pars per iguals pars y axí bé per sanct Miquel de setembre quiscun

any se tinga de partir igualment entre dites pars los anyells mascles procehiran de dites fedes, y axí bé en son cas y lloch les pells si alguna bestia se muria, lo que Déu no vulla, se hajan de partir igualment, y axí bé si dins dits quatra anys se tenen de vendre algunes fedes velles lo procehit de elles se haje de partir igualment entre dites pars.

Ítem, és pactat que finits dits quatra anys totes les dites cent y vint fedes y dos marrans y les femelles procehides de elles se hajan de partir per y entre dites pars igualment.

Contracte de cessió de bestiar. Pere Bonet i Massot, pagès de Roses, deixa en comanda a Gabriel Piferrer, cortaler a la Torre Ribota de Castelló, 22 eugues de ventre, sis pollines anyals i un rossí, sis pollines lletones, setze vaques de ventre, tres vedells lletons i un brau, per quatre anys, dels quals podrà servir-se per llaurar (AHG, Ca 1178: 26 de novembre de 1621). Pactes:

Salvo que lo procehidor, tant de ditas eugas, com vacas, Déu volent, y la ganància faran, se haje de partir igualment entre nosaltros, restant sempre a mi dit Bonet la rabassa.

Ítem, que vós dit Pifarrer tingau obligació en lo temps de las firas, a vostros gastos, de anar los llatons y altres se tindran de vendre en ditas firas

Ítem, que vós dit Pifarrer hajau de tenir a vostros gastos propis un pastor per a guardar ditas eugas y vacas.

Ítem, que jo dit Bonet y Massot pugua cercar tocador per ditas eugas, lo que a mi me aparexerà y que lo tocador no pugue pendre garbes algunas que vós dit Pifarrer no y siau, donant-me'n rahó a mi dit Bonet y Massot, y que no pugau pendre ninguna batuda que no sia ab preu cert.

Ítem, que en cas faltassen herbas a las ditas eugas y vacas per llur sustento, en tal cas vós dit Pifarrer a vostros propis gastos y no meus de dit Massot, los en hajau de comprar.

Ítem, que en lo temps de procurar ditas ditas eugas, jo dit Massot y Bonet los tres anys tinga de tenir un burro y vós dit Pifarer rossí y en lo temps de procurar ditas eugas vós dit Pifarrer tingau de donar a menjar a dit burro.

Ítem, que les garbes, tant de hu com de altre de nosaltres, se tingan de batre de franc.

Ítem, que sempre y quant vós dit Pifarrer vos en anau star en altra part fora de la torra Ribota, ahont vuy estau, en tal cas jo dit Bonet y Massot me puga pendrer ditas eugas y vacas, encara que no sian finits dits quatra anys.

LES LLARS CORTALERES.
COMPOSICIÓ, MOBILITAT I SOCIALITZACIÓ
(1877-1949)

MARISA ROIG SIMON

Durant la segona meitat del segle XIX es va produir un important relleu en les famílies cortaleres. N'arribaren de noves, emigrades de diferents punts de la geografia empordanesa i d'altres comarques, que s'establiren i ocuparen alguns cortals de Castelló i Sant Pere. Una part significativa d'elles va perdurar en els cortals fins a mitjan segle XX, o més enllà. Per assegurar-se la continuïtat a la mateixa explotació i per col·locar la descendència en els millors cortals, aquestes famílies utilitzaren diversos mecanismes encaminats a maridar les filles amb hereus d'altres cortals i a garantir la transmissió de les masoveries a través de la figura de l'hereu o, en cas de no haver-n'hi, de la pubilla. Després de llargues estades, algunes famílies acabarien comprant els cortals; d'altres els haurien d'abandonar quan els propietaris els van vendre a bancs i promotores per a urbanitzar els terrenys.

En aquest capítol analitzarem alguns aspectes referits a les condicions de vida i als mecanismes de reproducció d'aquest col·lectiu de famílies cortaleres que es consolidaren durant la segona meitat del segle XIX i, en molts casos, pervisqueren fins a la segona meitat del segle XX. D'una banda, ens preguntarem com era un casal com a habitatge i ens fixarem en l'hàbitat, la tipologia i volumetria dels edificis i l'organització dels espais interiors, amb àrees domèstiques destinades a la família i zones per a resguardar-hi els productes

agrícoles i el bestiar. D'altra banda, examinarem la mida i composició de les llars, la seva dinàmica demogràfica i les pautes de mobilitat dels cortalers. Tot plegat ens ajudarà a entendre i interpretar la relativa continuïtat d'aquest grup humà que habitava els cortals i també els lligams que els entreteixien. En el darrer apartat, les pràctiques endogàmiques deixaran pas a la sociabilitat marcadament cortalera que s'articulava entorn d'algunes festes religioses.

Quant a la metodologia, el punt de partida de l'estudi ha estat el projecte de recerca i difusió *Paisatge latent. Closes, cortals i cortalers*¹ i el testimoni oral de vint-i-tres informadors vinculats als cortals de Castelló d'Empúries i Sant Pere Pescador. Al llarg de l'article intentarem contrastar la informació aportada pels entrevistats i la que hem obtingut a partir de les fonts documentals conservades. Amb aquesta finalitat s'ha dut a terme un exhaustiu buidatge del registre civil de Castelló d'Empúries i de les sèries d'estadística i població dels arxius municipals de Sant Pere Pescador i Castelló d'Empúries.

L'elecció d'iniciar l'estudi entorn de les famílies cortaleres l'any 1877 ha vingut, en certa manera, imposada per la disponibilitat de les dades del registre civil de Castelló d'Empúries. Aquest organisme es creà el 1870² amb l'objectiu de deixar constància i enregistrar tots els naixements, defuncions i matrimonis d'un municipi. El jutge de pau i el secretari del jutjat tenien l'obligació de vetllar pel seu bon funcionament que, entre altres coses, consistia en l'elaboració dels llibres corresponents. A Castelló, però, els primers toms del registre no s'han conservat. Les primeres dades recollides corresponen al mes de juny de 1877 pel que fa a defuncions i a matrimonis, i al juliol del mateix any pels naixements. La utilització d'aquesta font ens ha

1 En el marc del projecte de recerca *Paisatge latent. Closes, cortals i cortalers* (2009-2011) es realitzaren vint-i-tres entrevistes a propietaris, masovers i un mossò lligats als cortals dels termes municipals de Castelló d'Empúries i Sant Pere Pescador. El projecte culminà amb l'organització d'una exposició i del catàleg *Paisatge latent. Closes, cortals i cortalers* (2013) editat per l'Ecomuseu-Farinera de Castelló d'Empúries.

2 Els registres civils es creen amb la Ley provisional del Registro Civil el 1870. S'assignava als jutjats municipals la confecció d'un registre civil en què obligava a inscriure-hi tots els naixements, les defuncions i els matrimonis d'una demarcació (Ajuntament de Castelló d'Empúries, Registre civil; Ajuntament de Sant Pere Pescador, Registre civil).

plantejat dos problemes: els buits documentals i la deixadesa dels secretaris del jutjat. El primer està molt relacionat amb la pèrdua de documentació, que mai no és homogènia i, per tant, no afecta de manera igual els llibres de naixements que els de defuncions o matrimonis. El segon té a veure amb la professionalitat i la dedicació del funcionari assignat al registre. Com a exemple, entre 1936 i 1939 el secretari no havia omplert les dades sobre la procedència dels pares i del cònjuge, ni l'adreça del declarant. Sovint la informació ens ha arribat fragmentada.

La identificació dels habitants dels masos o cortals s'ha dut a terme a partir de l'adreça del naixement o defunció de cada individu, i en concret quan aquesta apareix com a *despoblado*. Si bé és cert que la defunció, en alguns casos, es podia produir en un centre hospitalari o assistencial com l'Asil Toribi Duran de Castelló, aquesta opció no s'ha contemplat. Tot i això, la complexitat per relacionar unortal amb un individu i la seva família ha estat enorme. Durant el procés de buidatge s'han trobat diferents contrarietats. En el 53,8% dels registres de defuncions només hi constava *despoblado*. En el 26,6% el secretari del jutjat havia anotat únicament el número de despoblat; en el 7,6% dels casos el número apareixia acompanyat del nom delortal, i només en el 12% es mostrava la denominació delortal o mas.

El recull, bolcat en una base de dades, ha reconegut prop de 500 individus vinculats per naixement o defunció a un *despoblado* —mas oortal— castellaní entre els anys 1877 i 1949. S'ha identificat el nombre de fills, l'edat i la causa de la mort, el nom dels progenitors, la procedència i altres informacions col·laterals, com ara el nom del declarant.

També ens hem servit de les sèries de censos i població per a comptabilitzar el nombre d'edificis disseminats, els seus usos i les famílies que hi residien. Majoritàriament, les dades s'han obtingut del Censo de viviendas³ de 1930. Hem de destacar que el que correspon a Castelló d'Empúries ens ha arribat molt fragmentat, la sèrie completa

3 AMCE, fons municipal, J114, Censos i estadístiques generals, Censo de viviendas, 21 d'abril de 1930. AMSPP, fons municipal, 05. Població, 5.2. Censos i estadístiques, Estadística de edificios y albergues, 1 d'abril de 1930

la trobem a partir de la segona meitat del segle xx.⁴ El cas de Sant Pere Pescador és diferent ja que s'ha conservat documentació des de les darreries del segle XIX.

EL CORTAL, LA CASA DELS CORTALERS

Diverses fonts documentals ens han permès seguir l'evolució del mot genèric *cortal*⁵ com a introductor de l'antropònim del propietari o masover de la unitat d'explotació. Aquesta terminologia, que ja s'usava en època medieval, s'anà substituint progressivament per l'entrada *mas*. En els nomèclators de finals del segle XIX, especialment en el de 1860,⁶ dels trenta-dos hàbitats dispersos classificats com a *masias (casas de labranza)*, inscrits a l'apartat de Castelló d'Empúries, vint-i-set apareixen introduïts per *cortal*. A Sant Pere Pescador, de les onze *masias* enregistrades, en trobem set. En altres fonts de la mateixa època es detecta una tendència a castellanitzar el mot, utilitzant l'entrada *cortales*,⁷ que més endavant es regularitza de

-
- 4 La documentació municipal de Castelló va patir diversos episodis de destrucció durant els segles XIX i XX. A les acaballes de la Guerra Civil, la vila fou bombardejada per les tropes franquistes, i una de les bombes va caure a l'Ajuntament, travessant el terra del despatx de secretaria (Compte, 1987: 179). Durant la Tercera Guerra Carlina (1872-1876), tingué lloc la batalla coneguda com el *Foc de Castelló* (novembre de 1874), que va enfrontar les tropes de Savalls contra les del brigadier Moya. Una part de la vila fou cremada i saquejada, igual que gran part de l'arxiu municipal (Roig, 2017: 32).
 - 5 L'existència de cortals a tota la franja litoral alt-empordanesa, especialment als termes de Castelló d'Empúries i Sant Pere Pescador, està confirmada pels fons públics i els arxius patrimonials que s'han conservat, i també per alguns documents cartogràfics dels segles XVII i XVIII preservats a l'Arxiu Capítular de Girona i a la Biblioteca Nacional de Madrid (Ribas Torres, 2000).
 - 6 *Nomenclátor que comprende las poblaciones, grupos, edificios, viviendas, albergues, etc., de las cuarenta y nueve provincias de España: dispuesto por riguroso orden alfabético entre las provincias, partidos judiciales, ayuntamientos y entidades de población, Madrid, 1864* (<http://bdh.bne.es/bnearch/>).
 - 7 AMSPP, fons municipal, 04. Eleccions, 4.7. Cens electoral, 1890. A l'adreça dels electors hi apareixen vuit *cortales*.

manera sistemàtica amb el genèric *cortijo*,⁸ una denominació forana que en determinats documents s'enregistra simultàniament amb *casa de campo*.⁹ Per a distingir una explotació d'una altra, sovint també s'usava un motiu que solia ser l'antropònim del masover o del propietari de la masoveria, introduït per *can* (Tort, 2006: 95; Compte, 1964: 183). En aquest mateix sentit es pronuncia Elvis Mallorquí (2011: 12), en un article sobre els masos medievals, quan apunta que *cada família vivia en una casa independent i ambdues formaven una unitat tan indissoluble que compartien el mateix nom propi*. Un exemple clarificador és el testimoni d'una propietària de Sant Pere Pescador: *Con els meus rebesavis el varen comprar se'n deia el cortal Seras. I després hi varen posar com a nom mas Rocas. I de motiu, a Can Joan Foraster*.¹⁰

Actualment resten poques explotacions que hagin mantingut la denominació original, el cortal Gran, el Cortalot o el cortal de la Vila a Sant Pere Pescador, i el cortal Avinyó o el Cortalet —antigament Cortalet d'en Perpinyà— a Castelló d'Empúries. Fins i tot la plana situada entre el marge esquerre de l'antic curs del Fluvià i el mar era coneguda, fins a les darreries del vuit-cents, com el *pla de Cortals*. A l'indret s'estenia la pràctica totalitat dels cortals de Sant Pere Pescador, una zona amb predomini de terres humides i closes. El topònim perdurà fins ben bé a principi del segle xx (Roig, 2002: 32).

Deixant de banda les consideracions sobre l'ús i l'abandonament del genèric *cortal*, procedirem a enumerar i descriure les característiques dels edificis dispersos —cortals, masos o altres construccions disseminades— a partir del Censo de viviendas de

8 És un genèric recurrent en molts documents de la segona meitat del segle XIX (AMCE, col·lecció Grup Cultural comtat d'Empúries, Contracte d'arrendament del cortal Roger de Diego de Moxó a favor de Francesc Sala pel període de 5 anys, 1887-1892: *El arrendatario Sala tendrá la obligación de habitar el cortijo Roger con toda su familia y ganado*).

9 AMSPP, fons municipal, 05. Població, 5.3. Cèdules de veïnatge, Llibre Registre de cèdules personals de veïnatge, 1874-1878.

10 Entrevista a Maria Rocas Costal de Sant Pere Pescador, realitzada per Josep M. Gironella el 3 de maig de 2010.

1930.¹¹ En ambdós termes els edificis s'agrupaven en tres categories: el nucli i dos disseminats,¹² un situat a menys de mig quilòmetre de distància de la principal entitat de població —Sant Pere o Castelló—, i l'altre, a més de mig quilòmetre. Per a l'estudi que estem realitzant ens interessa especialment l'última categoria, és a dir, tots els edificis que es trobaven repartits pel territori a més de mig quilòmetre del nucli principal. El cens identifica per a cada terme el nombre d'edificis aïllats, la tipologia, els usos i les famílies que hi habitaven. També hi reconeix les construccions menors (albergs) com casetes d'horts, barraques, coberts, bordes o abeuradors. Les xifres bàsiques sobre localització i tipus d'edificis obtingudes del Cens de 1930 es poden trobar a la taula 1. Les dades permeten comparar, en cada població, el percentatge d'edificacions disseminades sobre el global.

Taula 1. Nombre d'edificis dispersos a més de mig quilòmetre de distància del centre i percentatge sobre el total d'edificis del terme

	Castelló d'Empúries			Sant Pere Pescador		
	Total terme	Disseminats >500 m	%	Total terme	Disseminats >500 m	%
Edificis destinats a habitatge	699	45	6,4	283	18	6,4
Edificis destinats a altres usos	253	14	5,5	105	0	0
Edificis menors. Albergs*	86	4	4,6	1	1	100

NOTA (*). L'alberg era una construcció coberta: *Se diferencia del edificio por su endeblez y escasa resistencia, pudiéndose comprender en este concepto las barracas, las chozas, casetas, silos, etc. (...) y los corrales de ganado que estén cubiertos en todo o en parte* (BOPG, 37, 27 de març de 1930). FONT. AMCE, fons municipal, J114, Censos i estadístiques generals, Censo de viviendas, 21 d'abril de 1930. AMSP, fons municipal, 05. Població, 5.2. Censos i estadístiques, Estadística de edificios y albergues, 1 d'abril de 1930.

- 11 L'execució del cens, la realitzaven agents censals a partir de les llistes d'entitats de població que prèviament proporcionaven els ajuntaments a l'Institut d'Estadística.
- 12 Els edificis aïllats que no arribaven al nombre exigít formaven el disseminat. En els nomenclàtors elaborats entre 1900 i 1930, i per a constituir una entitat de població, aquests havien de tenir un mínim de deu edificis (Esteve, 2003: 87).

Taula 2. Nombre d'edificis dispersos destinats a habitatge i els seus usos (Castelló d'Empúries i Sant Pere Pescador, 1930)

	Castelló d'Empúries	Sant Pere Pescador
Edifici mixt d'habitatge i d'ús agroramader	34	18
Alberg destinat a habitatge	-	1
Habitatge amb edificis independents d'ús agroramader	11	-
TOTAL	45	19

FONT. Vegeu la taula 1.

La taula 2 indica el nombre d'edificis mixtos, aquells que combinen l'habitatge dels masovers a la primera planta i l'estabulació del bestiar a la planta baixa. També es comptabilitzen els nuclis d'habitació formats per un cortal/habitatge i diversos edificis aïllats destinats a emmagatzemar la collita o a resguardar els animals (pallers, coberts, porxos, corrals o quadres). A la taula 2 se n'identifiquen onze d'aquesta tipologia, que preferentment es donaven en explotacions més grans com la Torre de Bellesguard, el Cortalet, el cortal Sabarrés, el cortal Avinyó, la Gallinera, el cortal Ribes (Cal Patxeco) o el cortal Roger (Can Viure).

En termes absoluts, el nombre de cortals de Sant Pere Pescador és molt inferior al de Castelló d'Empúries. Si ho expressem en termes de densitat per quilòmetre quadrat,¹³ però, els valors resultants són pràcticament idèntics: 1,03 masos/km² a Sant Pere Pescador i 1,06 masos/km² a Castelló. Retrocedint més de mig segle, i prenent com a font el nomenclàtor de 1860,¹⁴ la densitat dels cortals per quilòmetre quadrat era, presumiblement, més baixa: 0,59 a Sant Pere i 0,82 a Castelló, uns valors que es trobaven molt per sota de la mitjana de Catalunya, que aleshores era d'1,05 (Esteve, 2010: 106).

13 Castelló d'Empúries té un terme de 42,3 km² i Sant Pere Pescador, de 18,45 km².

14 El Cens de 1860 és, segons Albert Esteve Palós (2010), el recompte de les entitats de poblament més exhaustiu que s'ha dut a terme en tota la història estadística espanyola.

Entre els segles XIX i XX es produí un augment de la colonització de nous espais agrícoles i, consegüentment, els cortals que hi havia assentats des d'època moderna es van adaptar o ampliar, i n'aparegueren de nous. Un exemple és el mas del Tec, establert pel duc de Medinaceli el 1848 en dues parts, adquirides el 1867 per Salvador Negre Vancells, que hi va fer construir una casa de nova planta. Entre les ampliacions dels cortals ja establerts hi havia les de l'Avinyó. En aquesta explotació s'hi feu construir un cos adjunt a l'edifici per la banda est, que formà una planta en forma de U amb un pati semitancat, i s'alçà una nova estructura annexa possiblement destinada a corral o a corts. Les obres van ser realitzades en l'interval de cinquanta anys, entre 1838 i 1893, tal com es percep en dos plànols¹⁵ de l'època. D'altra banda, a la Torre de Bellesguard, comprada en subhasta pública el 1881 per Tomàs Roger Larosa, hi construïren un gran edifici aïllat destinat a paller i situat enfront del conjunt del cortical. Va ser edificat per la usufructuària, Demètria Martí, vídua de Tomàs Roger, entre 1912 i 1924.¹⁶ En el cortical Cassanyes, engrandit en ampliacions successives, hi construïren un graner, un cobert i dos assecadors de blat. Els diferents cossos formarien un conjunt compacte amb el vell cortical (Barbazà, 1966: 124).

Entre les peculiaritats constructives dels cortals o *masos ramaders* (Compte, 1964: 182), destaca l'existència de dependències i espais annexos, moltes vegades construïts al voltant d'un pati central. En aquesta línia també es pronuncien altres estudis (Pujol, 1985: 126-128; Serra, 2015: 173-174) i Jaume Causa (1955), veterinari titular de Castelló. Aquest darrer elaborà un estudi sobre la tipologia constructiva dels cortals segons el qual, en el seu origen, disposaven d'una jaça per estabular el bestiar boví que restava unida al cortical formant una planta amb dos cossos i un pati semitancat, resguardat de la tramuntana. El perímetre d'aquest espai obert estaria format per grans arcades. Exemples

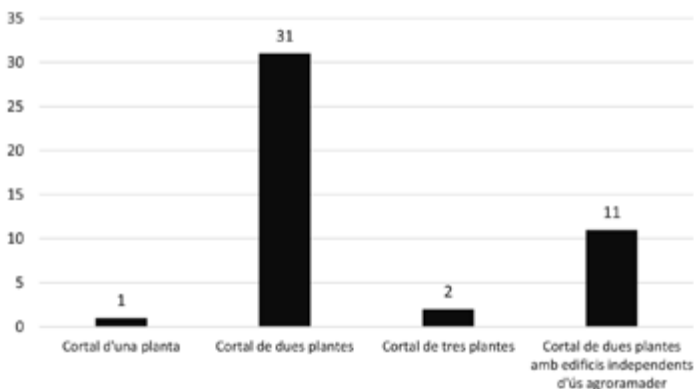
15 ACAE, notarial, Figueres, 29, any 1838. I arxiu particular família Barraquer, Plano topogràfic del cortical Avinyó de D. Jose Perramon, 1893.

16 Informació aportada pel besnet Francesc Xavier Viñamata. Demètria Martí, en el seu testament redactat el 1924, dedueix de la llegítima de la seva filla Dolors les despeses de les obres que havia fet en el mas.

d'aquesta tipologia són el cortal Avinyó, la Torre de Bellesguard o el cortal Ribes. Generalment, l'entrada principal es trobava situada a orient. Així ho corrobora també un testimoni: *normalment els cortals s'orienten a sol ixent*.¹⁷

Pel que fa al volum dels edificis, i segons es desprèn de la figura 1, un 93% dels cortals del terme de Castelló tenia dues plantes. No succeeix el mateix a Sant Pere Pescador, on la proporció era de 72% pels cortals de dues plantes i de 28% pels de tres.

Figura 1. Edificis disseminats destinats a habitatge segons el seu volum arquitectònic (Castelló d'Empúries, 1930)

FONT. AMCE, fons municipal, J114, Censos i estadístiques generals, Censo de viviendas, 21 d'abril de 1930.

La figura 1 també permet constatar la grandària dels cortals castellanins i, per extensió, de tota l'explotació agroramadera. El 75% correspon a cortals simples, és a dir, aquells que combinaven la llar dels masovers amb els espais destinats al bestiar o a la collita, i el 25% corresponia a cortals complexos, que tenien edificis i espais independents, que es destinaven o bé a usos agroramaders o bé a habitatge.

17 Informació oral aportada per Vicenç Llovet, propietari del cortal Maig, el 10 de juny de 2010.

La planta baixa es destinava a estabular el bestiar —corts, quadres, corral—, una característica amb què coincideixen tots els informadors. Només a Can Cua —cortal Peya— (Castelló d'Empúries) es compartia aquest espai amb el graner i el celler. El primer pis es reservava a la cuina i la sala, on es distribuïen les habitacions per la família i per als treballadors —mossos, criada o pastor. La major part dels testimonis concreta que els cortals tenien cinc estances-dormitori. Generalment es guardava una habitació pel propietari. En el contracte d'arrendament del cortal Castellar (Castelló d'Empúries) s'assegura que: *Debera el arrendatario y su familia habitar constantemente en la casa-manso, teniendo el debido cuidado en la conservación de la misma y muy especialmente en la limpieza de la chimenea (...) reservandose el propietario para si una habitación que destinará a los usos que tenga por conveniente.*¹⁸ En els cortals més grans es reservava tota una ala o una planta de l'edifici per a ús esporàdic de la família del propietari; un exemple seria el mas Moxó (Castelló d'Empúries): *Tot lo del marquès era encarat a mar, tot aquella terrassa de cares a mar, i era maquíssim. (...) Per si un dia ell volia venir, hi tenia 2 habitacions, una sala d'estar molt maca, el rebost, la cuina, i això era més ben conservat (...).*¹⁹

En algunes explotacions grans també es projectaren importants ampliacions de l'habitatge. A tall d'exemple, el 1906 els propietaris del cortal Avinyó van fer construir un xalet aïllat al costat del vell cortal. Va ser edificat seguint l'estil modernista per l'arquitecte figuerenc Josep Azemar.

En els documents contractuals signats entre propietari i masover, hi podem trobar diverses clàusules relacionades amb l'edifici i el seu manteniment. En termes generals, el masover i la seva família tenien l'obligació de viure al cortal, i també de tenir-ne cura i conservar-lo en condicions. El contracte d'arrendament del cortal Castellar diu: *deberá el arrendatario y su familia habitar*

18 AMCE, col·lecció família Agustí, Contracte d'arrendament del cortal Castellar entre Manuel de Salamó Viladesau i Josep Agustí Ferran, la Bisbal, 26 de febrer de 1926.

19 Entrevista a Secundino Bramon Figueres, realitzada per Marisa Roig el 6 de juny de 2011.

*constantemente en la casa-manso, teniendo el debido cuidado en la conservación de la misma y muy especialmente en la limpieza de la chimenea.*²⁰ Les ampliacions i rehabilitacions importants de l'habitatge quedaven a càrrec del propietari; el masover havia de contribuir en les despeses de tragar el material de l'obra i la manutenció dels obrers i dels paletes que intervinguessin en la reforma. El contracte de *parcería* del mas Llebrer ho concreta: *el aparcerero contribuirá con los acarreos de los materiales, manutención de operarios, y prestación de trabajos como peón albañil. La limpia y blanqueo de paredes ira a cargo del aparcerero.*²¹

Un dels informadors relata les males condicions d'habitabilitat que tenia el cortical. El propietari no volia fer-se càrrec del seu manteniment i el masover es veié obligat a contractar una brigada de paletes i assumir les despeses de la rehabilitació:

*La vivienda, era un desastre. Si alguna vegada es va pintar ho havíem de pintar nosaltres. El meu pare li va dir a l'amo: escolti, no ens he remataria pas aquesta cuina perquè bueno, cabia la calçobre i tot eren sants. (...) Ah, que costa molts cèntims, que no puc pas, va dir l'amo. Bueno, doncs si m'ho deixa fer a mi... Me'n recordo que va venir una brigada de gent allà, i amb un dia varen fer-ho. Ho varen repicar tot i remolinat i va quedar bé. (...) el meu pare ho va pagar.*²²

Manllevem unes estrofes escrites per Joan Baptista Burguet, un pagès benestant de València que arribà al cortical Vell de Castelló d'Empúries el 1875 per fer-hi una estada (Barquero, 2007: 66-67). Es tracta del fragment d'unes cartes versades escrites a un amic en què, amb un to satíric i caricaturesc, descrivia el cortical i el seu entorn.

20 AMCE, col·lecció família Agustí, Contracte d'arrendament del cortical Castellar entre Manuel de Salamó Viladesau i Josep Agusti Ferran, la Bisbal, 26 de febrer de 1926.

21 AMCE, fons de la família Casadevall, *Contrato de aparcería. Manso Llebrer*, 1946

22 Entrevista a Pere Canet, realitzada per Marisa Roig el 10 de juny de 2011.

*Figúrat una gran casa
chirá de culá la entrá,
sinse frontera ó fachá,
situá en lo mich d'una basa.*

*Cuadra (que allí diuen clòsa),
ahon está l'era, el paller,
la lleña, el pòu, el femer
y lo restant ple de bròsa.*

*Te el sitat mas ó cortal
tres pòrtes ó portalaes,
dos de corral y porchaes;
aném á la prinsipal.*

*De seller, bodega, trull
y almásera, no ni há;
calcúla quin mas será
que ni òli ni vi se cull.*

Figura 2. Mas Sopa (cortal Sanan) de Sant Pere Pescador

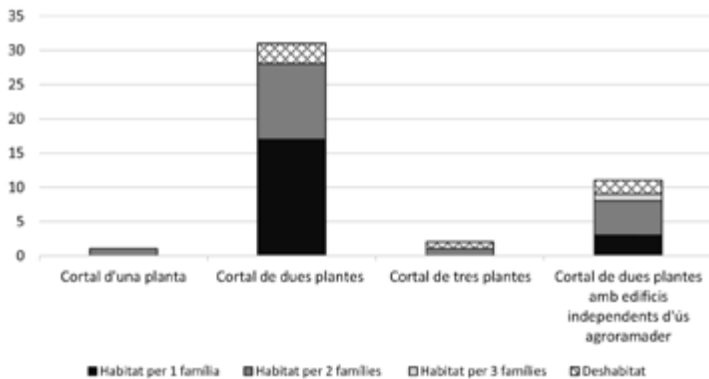
NOTA. Els darrers masovers van ser la família Pujolàs Canadell de Siurana. Actualment les terres i el mas estan integrades dins la urbanització mas Sopes. El conjunt aplega el paller, les quadres de les vaques i dels cavalls i l'habitatge, tots els espais tenien accés a l'exterior. A sota les arcades de l'eixida hi havia el joc de les gallines. L'entrada se situava a l'est on hi havia la Coromina de davant; el pati i l'hort es trobaven al sud, i el pou i l'era, al nord. Informació oral aportada per Claudio Pujolàs Canadell. Fotografia de Marisa Roig.

LES LLARS CORTALERES

El Cens d'habitatges de 1930 ens permet una primera aproximació a les llars de l'hàbitat dispers i a les famílies que hi residien. Aquesta font, però, utilitza un concepte de família que no és usual i convé explicar. Segons la instrucció encarregada pel Servei General d'Estadística²³ es considerava una família el *matrimonio sólo o con hijos y sus sirvientes. O el viudo o viuda sólo o con sus hijos y sirvientes*. Les llars amb estructures més complexes, multiplicaven el còmput de *famílies*. Es considerava com a famílies diferents, que cohabitaven en el mateix habitatge, les que es trobaven en els supòsits següents:

(...) 3) *Si en un mismo cuarto, esto es, vivienda u hogar, viven dos matrimonios, sean o no parientes, constituyen dos familias.* 4) *Los viudos y solteros de ambos sexos, emancipados con arreglo a derecho y sin depender unos de otros que vivan en común para atender a su subsistencia, se anotarán como familias independientes.*

Figura 3. Nombre de famílies censals segons el volum arquitectònic del cortical (Castelló d'Empúries, 1930)

FONT. Vegeu la figura 1.

23 BOPG, 37, 27 de març de 1930.

A la figura 3 veiem representats els diferents tipus d'edifici d'acord amb la seva volumetria i el nombre de famílies²⁴ que hi vivien, segons el criteri amb el qual es va elaborar el Cens de 1930. Segons mostra el gràfic, un 13% es trobaven deshabitats en el moment de l'elaboració del cens, ja sigui perquè estaven abandonats, perquè estaven accidentalment deshabitats o bé perquè es trobaven en procés de construcció.²⁵ Aquests supòsits, els presentava el Servei General d'Estadística en cas que en el cortical no hi visqués ningú. Considerant que la documentació no aporta informació detallada, ara per ara es desconeix en quina de les tres hipòtesis abans esmentades es trobaven els masos classificats com a buits. D'altra banda, constatem que un 8,3% de les famílies castellonines i un 6,4% de les santperenques vivien en cortals. En valors absoluts corresponia a 59 famílies a Castelló i 18 a Sant Pere. Malauradament, el cens no aporta informació desagregada sobre la composició i l'estructura de cada llar cortalera ni tampoc la identificació del cortical amb el nom del propietari o masover, però ens permet comparar els valors amb el global del terme. Per a obtenir respostes a aquestes incògnites caldrà examinar altres fonts.

L'estructura i la dimensió de les llars

La figura 3 ens permet observar que una part important de les llars cortaleres estava integrada per més d'un nucli familiar — bàsicament, 2; i un percentatge petit, 3 nuclis— en el sentit que ho defineix el Cens de 1930. Per avançar en la descripció de l'estructura i les relacions de parentiu dels membres que cohabitaven a les llars cortaleres, però, les categories del Cens de 1930 són poc útils i no permeten cap tipus de comparació. Per això utilitzarem la metodologia proposada per Peter Laslett (1972) i que classifica les llars en sis categories: la primera (1) és la llar formada per persones

24 BOPG, 37, 27 de març de 1930. La instrucció donada pel Servei General d'Estadística per efectuar el cens d'edificis i albergs, en el capítol 1, article 5è, manà que *al hacer el recuento de edificios y albergues se anotará también el número de familias que habitan en cada uno de ellos*.

25 *Los edificios en construcción se considerarán como si estuvieran terminados* (BOPG, 37, 27 de març de 1930, capítol 1, article 3r).

soles; la segona (2), la llar sense estructura familiar on conviuen germans solters o altres tipus de persones sense lligams aparents; la tercera (3) correspon a la llar simple, integrada per una família nuclear amb quatre subcategories: matrimoni sense fills (3a); matrimoni amb fills (3b); vidu amb fills (3c), i vídua amb fills (3d); la quarta (4) és la llar extensa, integrada per una família nuclear amb diversos parents, i en funció d'aquests lligams està subdividida en: ascendent (quan hi ha la presència d'algun dels predecessors que sigui vidu o vídua) (4a); descendent (matrimoni, fills i net) (4b), i col·lateral (quan es produeix la incorporació de germans solters) (4c); la cinquena llar (5) correspon a la família múltiple on conviuen dos o més nuclis familiars, i també té diverses subcategories: nucli secundari ascendent (5a); descendent (5b), i col·lateral (5c, 5d), i finalment la llar amb una estructura indeterminada (6).

Per estudiar l'organització de les famílies cortaleres hem recorregut, en primer lloc, al Cens de població de Sant Pere Pescador de l'any 1901.²⁶ En el document s'enregistren onze masos amb els seus habitants. El poblament dispers constava de 62 persones 30 homes i 32 dones—, quatre dels quals eren treballadors assalariats: una criada, dos mossos i un pastor. La mà d'obra es contractava en funció de les dimensions de la finca i del nombre de membres que integraven la llar; generalment aquests assalariats cohabitaven amb la família (taula 3). L'estructura de les llars cortaleres era ben diversa.

Seguint la classificació de Laslett, el 64% de les llars corresponia a famílies nuclears, és a dir, una parella amb fills (3b); només n'hi havia una sense fills (3a). La resta, i amb el mateix percentatge, es repartia entre dues llars extenses (4a) formades per una parella casada amb fills i la mare vídua, i dues llars múltiples. La primera d'aquestes últimes estava constituïda per dues parelles casades, els progenitors, la filla amb el cònjuge i els nets (5a). I la segona, per dues unitats maritals, els progenitors i la filla amb el cònjuge, nets i una germana soltera cohabitant (5b). Es calcula que a cada llar hi cohabitaven, de terme mitjà, 5,6 persones.

26 AMSPP, fons municipal, 05. Població, 5.2. Censos i estadístiques, Cens de població, Padró general d'habitants, 1 de gener de 1901, caps 1.

Taula 3. Estructura de les llars cortaleres (Sant Pere Pescador, 1901)

Nom del cortal	Llar simple	Llar extensa	Llar múltiple	Cohabitants sense vincle familiar	Total residents
<i>Manso</i> 1	3b			2	6
<i>Manso</i> 2	3b				3
cortal Lllanera (Mas)			5a	1	9
cortal Massana (Fages)			5b		9
<i>Manso</i> 5	3b				6
cortal Vivet (Cristià)		4a		1	6
cortal Seras (Rocas)	3b				5
cortal Sanan (Sopa)	3b				6
<i>Manso</i> 9		4a			6
Cortalot	3b				4
les Pastelles	3a				2
Total				4	62

FONT. AMSP, fons municipal, 05. Població, 5.2. Censos i estadístiques, Cens de població, Padró general d'habitants, 1 de gener de 1901, capsa 1.

Pel que fa a les dues llars múltiples, un aspecte a tenir en compte és el lloc de residència del nou nucli familiar després del casament. En ambdós casos, el cònjuge s'integra a la masoveria de la dona, donant lloc a un tipus de família matrilocal.

Per obtenir informació sobre l'estructura de les llars castellanines ens valdrem del recompte de masos elaborat per la Guàrdia Civil²⁷ l'any 1946. Es tracta d'una relació dels edificis dispersos de la província de Girona on s'inclou el nom del propietari, de la família masovera que l'habitava i dels assalariats que hi residien, amb els seus antecedents polítics.

27 AHG, Govern Civil, Comunicats i informes dels cossos i forces de seguretat, caps 198 i 199, *Relación numérica y nominal de las diferentes casas de campo enclavadas en el término municipal del pueblo indicado. Tercio de la Guardia Civil. Puesto de Castello de Ampurias. Puesto de San Pedro Pescador, 1946*. Cal dir que 33 dels 38 masos que existien a Castelló el 1946 es trobaven enregistrats dins la línia de Castelló y puesto de Castelló, mentre que els 5 restants estaven dins la línia de la Escala y puesto de San Pedro.

Taula 4. Estructura de les llars cortaleres (Castelló d'Empúries, 1946)

Cortal	Llar simple	Llar extensa	Llar múltiple	Indeterminat	Total residents
Banc	3a				4
Castellar		4b			10
Modeguer	3a				8
Moxó			5b		4
Roger	3a				3
Cortalet		4a			8
Avinyó		4a			6
la Gallinera	3b				5
Torre de Bellesguard			5a		8
Ribes		4a			9
Llebrer			5b		9
Brossa	3b				6
Torre Ribota		4b			4
Vell		4a			5
Custoja (Peret de la Gallinera)			5b		8
Cassanyes		4c			10
Nou		4a			4
Arrabassades	3b				8
Santa Llúcia	3b				4
Cua (Portell)	3b				9
Climent	3b				4
Ricart	3a				3
Gusonet		4a			7
de l'Hospital		4a			5
Sabarrés (Garrigoles)		4c			6
Gorgot	3b				3
Maig		4a			7
Feliu				6	5
Bech	3a				2
Roura			5a		5
Sabater	3b				5
Vera			5a		5
Túries	3a				2
Puputs				6	3
Tec				6	5
la Rajoleria	3b				4
Cua	3a				2
Mare de la Font	3a				3
Total					209

FONT. AHG, Govern Civil, Comunicats i informes dels cossos i forces de seguretat, caps 198 i 199.

La taula 4 indica que el 1946 en els disseminats del terme de Castelló hi residien 209 individus, que feien una mitjana de 5,5 persones per llar. En el recompte total s'han inclòs també els cohabitants sense vincle familiar, és a dir, mossos, pastors i criades. Quant a l'estructura de les llars, en detectem un 45% de simples, repartides gairebé proporcionalment entre les parelles amb fills i sense. Un 32% de llars extenses, majoritàriament constituïdes per un matrimoni amb fills convivint amb un dels progenitors vidus; un 16% de llars múltiples formades per dues parelles amb fills, de manera que hi conviuen tres generacions, i finalment un 8% de llars indeterminades. En les unitats domèstiques múltiples, els membres que hi cohabitaven presentaven vincles tant de consanguinitat com d'afinitat —germans solters, cunyats, nebots.

En termes generals, en el moment del casament la dona s'incorporava a la llar del marit, donant lloc a un tipus de nucli familiar patrilocal; la majoria dels nuclis relacionats a la taula 4 es classificarien dins d'aquest grup. Tot i així, s'ha detectat l'existència d'un nucli familiar avunculocal en el mas del Tec. Es tracta d'una unitat marital jove que s'incorpora a la masoveria de l'oncle.

Seguint la mateixa font elaborada per la Guàrdia Civil el 1946, procedirem a analitzar les famílies santperenques. La taula 5 mostra com la major part de les llars simples estarien compostes per un nucli familiar amb fills (3b). Només en dues unitats domèstiques no hi consta descendència (3a). A les llars múltiples, hi conviuen dos nuclis familiars amb descendents (5b) i, per tant, tres generacions: els pares, els fills i els nets. Hi ha un cas de llar múltiple col·lateral, que es tractava d'un grup trigeracional que cohabitava amb un germà solter (5c), i un cas de llar múltiple (5e) amb cohabitació de quatre generacions: dos nuclis familiars, l'àvia i els besnets. Hi ha poca representativitat de la tipologia de llar extensa, formada per una família nuclear amb fills i algun dels predecessors vidus (4a); i encara menys de la formada per una unitat marital amb fills i nets (4b).

El nombre de llars simples constituïa el 39%; les llars múltiples, el 44%, i les extenses, el 17%. Tot i que la mida de la mostra és reduïda i sotmesa a variacions casuístiques, la comparació entre 1901 i 1946 suggereix que, en poc més de quaranta anys, l'estructura de les llars cortaleres hauria canviat, passant del predomini de les llars simples al predomini de les complexes. La incidència de les condicions de postguerra podria ser una de les causes d'aquesta reestructuració dels nuclis familiars. La mitjana

d'individus per llar hauria disminuït unes dècimes, mentre que hauria augmentat el nombre de generacions que hi cohabitaven.

Taula 5. Estructura de les llars cortaleres (Sant Pere Pescador, 1946)

Nom	Llar simple	Llar extensa	Llar múltiple	Indeterminat	Cohabitants sense vincle familiar	Total residents
de la Vila			5b			4
Gran	3a				2	4
Nou	3b				1	5
Cortalot	3b					4
Cristià			5b			5
Fages	3b				3	7
Devesa			5b		2	6
Mas			5e		3	10
Pastellas			5b			6
Rocas			5b		1	7
Sopa			5c		1	7
Martinet			5b			5
Nera	3a					2
Xalet d'en Caramany	3b				1	6
Delfí		4a				5
Xaleco	3b					5
Serradà		4b				6
Massoni		4a				4
Total					14	98

FONT. Vegeu la taula 4.

A partir de les fonts consultades, es conclou que, entre 1901 i 1946, hauria augmentat el nombre de cortals. El 1946, a Castelló es registraren 38 cortals i a Sant Pere Pescador, 18. Les xifres indiquen que, en el darrer municipi, s'haurien construït set masos de nova planta. Aquests edificis ja apareixen inscrits en el Cens de 1940²⁸ i

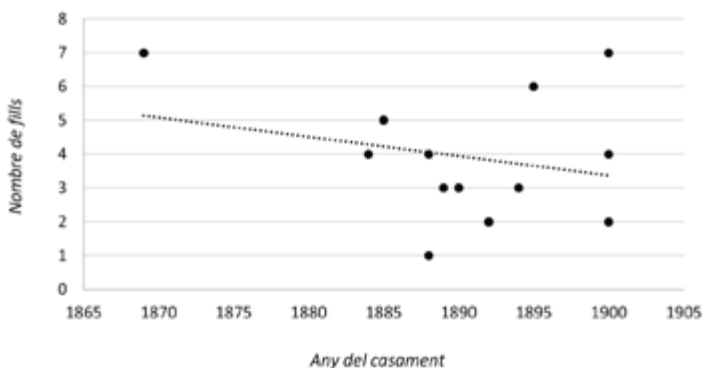
28 AMSPP, fons municipal, 05. Població, 5.2. Censos i estadístiques, Capsa 1, Estadística de entidades de población y sus edificaciones, Sant Pere Pescador, 1940.

repartits en dos paratges: catorze al sector conegut com *els masos*,²⁹ situat al sud-est del terme, i quatre al quadrant nord-est, conegut com el *Cortalot*. La població dispersa augmentà de 62 a 98 habitants, 14 dels quals hi residien en qualitat de treballadors assalariats —11 mossos i 3 criades—, que feien una mitjana de 5,4 persones/llar.

Nombre de fills

Les famílies nombroses eren, tot sovint, un avantatge important a l'hora d'accedir a una masoveria, especialment quan hi havia fills joves. Cada membre adquiria una ocupació determinada dins la finca. El cortical —com altres tipus de mas— es caracteritzava per ser una explotació de caràcter familiar.

Figura 4. Nombre de fills dels matrimonis cortalers
(Castelló d'Empúries, 1869-1900)

FONT. Registre civil de matrimonis de Castelló d'Empúries.

Les inscripcions dels matrimonis al registre, computades a la figura 4, corresponen a contraents casats a Castelló i residents en algun dels masos del terme. S'han pogut reconstruir tretze parelles cortaleres casades entre 1869 i 1900. Les dones de la mostra van contraure

29 Un mas dels que hi havia al paratge dels *Masos* es trobava en estat ruïnós.

matrimoni entre els 17 i els 28 anys, amb una mitjana de 21,8 anys. Varen passar l'etapa fèrtil al mateix municipi on varen tenir els fills i, posteriorment, varen morir. S'ha calculat que en aquesta etapa les dones residents als cortals tenien per terme mitjà 3,9 fills.

Amb el canvi de segle, aquesta tendència disminueix lleugerament. Tal com indica la taula 6, la generació dels pares dels testimonis entrevistats dins el projecte *Paisatge latent*, casats durant la primera meitat del segle xx, tenien una mitjana de 3,3 fills per llar. En canvi, per a la generació dels informadors, la majoria dels quals havia contret matrimoni a la segona meitat de segle, és d'1,7 fills. Tot i la reduïda dimensió de la mostra, s'observa un descens moderat de la natalitat fins a la primera meitat del segle xx i, a partir d'aleshores, una davallada sobtada.

Taula 6. Germans i fills dels testimonis entrevistats

Any de naixement de l'entrevistat	Nombre total de germans	Any de casament de l'entrevistat	Nombre de fills
1911	3	1930	2
1916	5	1946	1
1919	4	1941	3
1919	5	1946	2
1920	8	1945	2
1924	2	1946/1951	6
1925	2	1950	1
1927	1	1955	1
1927	6	1957	3
1929	2	1954	1
1931	2	1957	1
1931	2	1965	1
1933	2	1955/1969	3
1934	2	1959	0
1934	3	-	0
1935	2	1961	3
1935	9	1967	3
1936	1	1957	1
1941	3	1963	2
1943	1	1966/1984	1
1945	2	1970	2
1949	2	1974	1
1956	7	1988	1

FONT. Elaboració pròpia a partir de les entrevistes del projecte *Paisatge latent*. Closes, cortals i cortalers.

La dinàmica de la població cortalera

En el decurs del treball de camp realitzat en el fons del Registre Civil de Castelló d'Empúries, s'han reconstruït alguns indicadors de natalitat, mortalitat i causes de mort. En termes absoluts, i sempre segons aquesta font, el nombre de defuncions³⁰ a Castelló d'Empúries entre 1877 i 1949 va ser de 3.357 individus. 176 d'aquests residien en un cortal en el moment de la seva mort, i representen el 5,2% de les defuncions totals. Altrament, el nombre de naixements³¹ durant la mateixa època va ser de 3.978, 269 dels quals ho van fer en cortals. El 6,8% dels nounats, els van portar al món mares cortaleres.

Taula 7. Mortalitat infantil per períodes en els cortals (Castelló d'Empúries, 1877-1949)

	< 1 any		1-5 anys	
	Nombre de defuncions en els cortals	% sobre les defuncions de Castelló	Nombre de defuncions en els cortals	% sobre les defuncions de Castelló
1877-1880	2	18,1	3	27,2
1881-1890	5	17,2	3	10,3
1891-1900	6	20	0	0,0
1901-1910	8	26,7	4	13,3
1911-1920	2	13,3	1	6,6
1921-1930	1	5,3	0	0,0
1931-1949	2	4,8	0	0,0

FONT. Registre civil de defuncions de Castelló d'Empúries

Tot i que la natalitat era elevada, tal com hem pogut comprovar a les taules anteriors, la mortalitat infantil també ho era, sobretot a finals del segle XIX i al primer terç del segle XX, tal com queda reflectit en la taula 7, on es pot observar l'evolució de la mortalitat infantil en els cortals per períodes d'anys i els percentatges sobre el nombre total d'individus difunts en cadascun dels intervals.

30 S'han buidat 24 volums del registre de defuncions, excepte els toms 12 (febrer 1889-setembre 1891), 23 i 24 (gener 1914-octubre 1919), que són inexistents.

31 Manquen els toms 26, 27 i 30, que corresponen als anys de 1920 a 1934, i part de 1939.

Les causes de mort amb més incidència entre la població menor de 5 anys eren les infeccions gàstriques, la diarrea i l'enteritis en un 16%, i altres afeccions com la tos ferina en un 10%. Molts nens morien abans de complir l'any de vida, i un 10% abans de les primeres 24 hores. Una pràctica habitual entre les famílies cortaleres era batejar els nounats amb el mateix nom dels germans difunts, un fet que comporta certa confusió a l'hora de construir les genealogies familiars.

Entre les causes de mort de la població adulta es detecten deu defuncions per febre: cinc per febre intermitent, també coneguda com a *paludisme*, i cinc per febre tifoide.³² La primera és una afecció pròpia dels indrets humits i amb aigües estancades (Torrent, 2017). Dos dels informadors asseguraren que un familiar hauria patit aquesta malaltia: *el meu pare havia tingut les febres. No sé si venien de les aigües o de què*.³³ D'altra banda, una de les difuntes per febre tifoide és Anna de Descatllar Saleta, de Gurb (Osona), vídua en primeres núpcies de Josep de Feliu i Ros, de Camallera. Va morir el juliol de 1893 en el cortal Feliu (Can Savalls), del qual era la usufructuària. Es tracta de l'única hisendada inscrita al registre. Desconeixem si hi anava freqüentment o només hi passava la temporada d'estiu, com era habitual entre molts propietaris.³⁴

L'arribada massiva de refugiats, fugint de la guerra, també ha quedat representada en el registre civil, concretament en el de naixements. Hi apareixen inscrits dos infants, de pares procedents de Madrid i de Santander. El primer va néixer al cortal Avinyó i l'altre, en un mas col·lectivitzat, tal com indica el document, sense esmentar-ne el nom. Es podria tractar d'un dels cortals del marquès de Moxó o bé del d'Antoni Garrigoles o bé del cortal Ribes de Pelai Negre, que durant la Guerra Civil van ser col·lectivitzats.³⁵ Un dels testimonis assegura

32 Malaltia infecciosa tramesa per un artròpode que parasita el bestiar.

33 Entrevista a Antoni Portell, realitzada per Josep M. Gironella el 23 d'abril de 2010.

34 La masovera de l'Avinyó assegurà que: *M'enrecordo de veure l'àvia del senyor Barraquer. Sí, poder s'hi estava més i tot que l'estiu. La senyora, la mare del doctor Barraquer, venia sempre*. Entrevista a Maria Rosa Brossa, realitzada per Josep M. Gironella el 24 de novembre de 2010. El masover del mas de Cal Cristià, a Sant Pere Pescador, afirmà que: *La mestressa venia al mas a passar l'estiu. (...) Sí, perquè al ser a prop de mart i ser molt aïllat venien ella amb un grup de monges*. Entrevista a Josep M. Guri, realitzada per Marisa Roig el 28 de desembre de 2010.

35 ANC, Generalitat de Catalunya (II República), lligall 160/2, Comitè d'apropiacions, Relació de béns apropiats o intervinguts pertanyents a

que el mas Moxó va acollir gent procedent de diferents punts de la comarca alt-empordanesa,

En el mas Moxó hi varen anar vint-i-quatre persones de Roses que tenien por dels bombardejos. Dormien al paller, o baix de casa, allà a l'iclésia. A l'iclésia varen posar palla, que dormien allà, doncs a Can Túries s'hi varen decantar gent de Figueres. (...) Quan varen agafar Barcelona i van anar agafant cap aquí, van anar reculant i a l'últim puesto que se van recollir va ser a cal Resclorer. Cal Resclorer no hi vivia ningú...³⁶

Figura 5. Família Casadevall Arnall, masovers del cortal Ribes, propietat de Pelai Negre (1904)

NOTA. El matrimoni estava format per Teresa Arnall Pous i Carles Casadevall Carbó amb els seus tres fills: la petita Teodora, en Jaume i la Flora, la més gran.

persones faccioses, 1937. Al terme de Castelló, es van collectivitzar set cortals, cinc dels quals eren propietat de Diego de Moxó, marquès de Sant Mori (cortal Roger, Moxó, Llebrer, Modeguer i mas Vell), el cortal Garrigoles, propietat d'Antoni Garrigoles Pagès, i el cortal Ribes de Pelai Negre. D'altra banda, la col·lectivitat, a Sant Pere Pescador, va confiscar vuit masos, tots situats al llarg de la costa i fins a tocar la vila d'Empúries (Cárdaba, 2002: 84); es tractava de la zona antigament coneguda com el *Pla de Cortals*.

36 Entrevista a Secundino Bramon, realitzada per Marisa Roig el 6 de juny de 2011.

Estan acompanyats pels pares de Teresa Arnall, Andreu Arnall, d'ofici bander, i la seva esposa, Marianna Pous Casadevall. FONT. AMCE, col·lecció família Ferrer Vilardell, núm. 10160.

MOBILITAT DE LES FAMÍLIES CORTALERES

Successions de la masoveria

Els mecanismes d'heretament i successió d'una masoveria seguien el mateix model de transmissió que en les famílies propietàries (Colls, 2011: 145). El fill gran esdevenia l'hereu i succeïa el pare com a titular de la masoveria amb tot el bestiar i altres béns. Els fadrísters, als quals, en casar-se, pagaven la llegítima, abandonaven el grup domèstic. Formaven una nova família, o bé amb una pubilla masovera o bé establint-se en una masoveria lliure. Les filles, les casaven amb algun hereu de masoveria. Els germans i germanes solters es quedaven en el nucli familiar ajudant en les tasques de l'explotació com a mà d'obra, o bé es feien capellans.

La successió en una masoveria se solia produir per línia paterna, de pares a fills mascles. En cas d'existir només filles, la gran esdevenia pubilla i heretava la masoveria. És un bon exemple de successió per línia materna el del cortal Ribes (Cal Patxeco). A l'últim terç del XIX n'era titular Carles Casadevall Carbó, el pare del qual provenia de la masoveria del Cortalet i era conegut amb el sobrenom de *Patxeco*. El seu hereu va morir el 1921 amb 27 anys i sense descendència. Aleshores, la masoveria va transmetre's a la filla menor, Teodora. Desconeixem el motiu pel qual no fou la filla gran la receptora del títol, possiblement morí prematurament. En tot cas, la pubilla es casà amb Joan Ferrer, amb qui va tenir tres filles. Al llarg de dues generacions, aquesta masoveria es traspasà per línia materna, formant una residència de tipus matrilocal.

Les estratègies familiars entorn de la successió i de l'ocupació de noves masoveries eren realment complexes. A través del matrimoni es van teixir xarxes familiars que s'estengueren tant al terme de Castelló com al de Sant Pere Pescador. Els fills i descendents, els

col·locaven i repartien en noves masoveries. Un exemple clar és el de la família Portell: s'establiren al cortal Custoja (Castelló d'Empúries) a la segona meitat del segle XIX acompanyats de set fills. L'hereu, Antoni, va succeir el pare en l'explotació, fins que el 1907 adquirí el cortal Peya (Can Cua). Les germanes, les casaren amb hereus d'altres masoveries: Catalina, amb Secundino Bramon del cortal Garrigoles; Rosa, amb Jaume Brossa Saliner del cortal Avinyó, i Concepció, amb Ramon Bonavia del mas de l'Estanyol.

Una altra nissaga cortalera, la constitueixen els Bramon, d'Orfes (Vilademuls). Josep Bramon Prats (Orfes, 1801-Sant Pere Pescador, 1875) va morir en edat avançada a la *casa de campo*, 9 de Sant Pere Pescador,³⁷ una masoveria conduïda pel seu fill Josep juntament amb la jove, Maria Torres (Calabuig) i tres nets. Catorze anys més tard, la família apareix establerta en un cortal també sense identificar de Castelló d'Empúries, on el 1889 Josep Bramon moriria. Es desconeix el motiu del trasllat de masoveria i d'àrea geogràfica, però a partir d'aleshores, la nissaga restarà establerta definitivament a Castelló. Un dels tres fills, Secundino, hauria accedit a la masoveria del cortal Garrigoles, possiblement ja en vida del seu pare. Secundino va contraure matrimoni amb Catalina Portell, tal com s'ha especificat més amunt, filla del masover del cortal Custoja, amb qui va tenir tres fills: Maria (1891), Josep (1894) i Antoni (1901). La gran es casà amb l'hereu del cortal Castellar, Martí Farreró; Josep, l'hereu, succeí el pare com a titular de la masoveria del cortal Garrigoles i es casà amb Pilar Garriga, del mas de la Gallinera. El fill petit, Antoni, es casà amb Rosa Figueres, del mas de la Torre Ribota.

Una pràctica habitual entre els cortalers era l'ocupació de dues masoveries del mateix patrimoni agrari per part de dos germans. Majoritàriament aquest fet es donava en explotacions contigües. Un bon exemple d'aquest procediment correspon als dos cortals de Diego de Moxó, marquès de Sant Mori: el mas Vell i el cortal Llebrer. A principi del segle XX eren regits pels germans Casadevall Canet. El gran, al capdavant del mas Vell, on va morir el 1909; i

37 AMSPP, Registre civil, Llibre de defuncions, tom 5, reg. 25. No identifiquem el mas, però el 1888 hi trobem enregistrada la defunció d'una jove, Catalina Bordas Ros, la família de la qual ja estaria instal·lada en aquest cortal a principi del segle XX.

l'altre, al cortal Llebrer —els descendents del qual s'hi mantingueren fins a 1958. Altres casos de mobilitat dins el mateix patrimoni, els trobem en els cortals Avinyó i Banc, propietat d'Antònia Raguer Molinàs. Ambdues masoveries van ser ocupades fins a 1943 per Josep i Manel Brossa Portell, respectivament. Amb la mort de la propietària i el repartiment de l'herència entre les filles, els dos germans intercanviaren les masoveries. Mentre que Manel Brossa i el seu hereu persistiren al capdavant del cortal Avinyó fins a dates ben recents, Josep Brossa deixaria el cortal Banc i adquiriria, als anys cinquanta, el mas Gou.

Un altre patrimoni rural extens és el d'Antoni Bach de Portolà, que tenia tres heretats a Castelló d'Empúries: el Cortalet, la Gallinera —la de més extensió cultivable del terme— i el cortal Custoja. La masoveria de les dues últimes explotacions, al llarg de tot el segle xx, va estar vinculada a la família Garriga. Francesc Garriga Ferrer, originari de Pontós, s'establí a Castelló a finals dels segle XIX amb deu fills, un de la primera dona i la resta, de la segona. La data més reculada que relaciona els Garriga amb el mas de la Gallinera és 1895, any de la mort neonatal d'una de les netes. El primogènit, Simon, com a hereu de la masoveria, en va assumir el relleu. Aleshores en el mas hi cohabitaven els seus germanastres solters i la seva pròpia família constituïda per nou fills. Un dels germanastres, Pere Garriga Estarriola, en contraure matrimoni el 1907 amb Enrica Pujol, va ser reclutat per a regir la masoveria del mas Custoja que havia quedat vacant. Simon l'hauria ajudat aprofitant la relació de confiança amb el propietari. Així ho corrobora una de les entrevistades, la jove de Pere Garriga:

[El meu sogre] tenia un germà, que tenia 20 anys més que el meu sogre, perquè eren germans de pare. I el germà ja vivia a la Gallinera. I allavors, va ser quan el meu sogre va anar al mas aquest [mas Custoja]. Va ser el seu germà que li va... [recomanar]. Els hi va dir el meu germà vindrà.³⁸

38 Entrevista a Francisca Puig, realitzada per Xavier Garriga i Oriol Casadevall el 21 de juny de 2010. Era la jove de Pere Garriga Estarriola.

A partir d'aleshores, el cortical Custoja seria conegut com a *Can Peret de la Gallinera*.

Un exemple, també en el terme de Sant Pere, es produí en el patrimoni de Cecili Granada, descendent de la nissaga Caramany. En el cens de la Guàrdia Civil de 1946 hi consta que les masoveries del cortical Gran i del cortical Nou es trobaven en mans dels germans Ayach Palahí, originaris de Ventalló.

Altres formes de mobilitat estarien relacionades amb la coneixença entre si dels propietaris de les masoveries. Un cas concret és la família Agustí, masovers de Madremanya. Varen ser reclutats al cortical Castellar (Can Comes vora mar), propietat de Manuel de Salamó, de la Bisbal, el 1927³⁹ arran de la relació d'amistat que hi havia entre el propietari de la masoveria de Madremanya i Salamó. Així ho constata un testimoni:

*[Salamó] era amic de l'amo que teníem. Que ens va venir en allà i ens diu: el masover de Castelló d'Empúries se me'n va. Vosaltres podríeu anar en allà a mirar-ho. Bueno, a ser masovers meus. I va venir el meu pare, el meu avi i la meu mare a veure el mas aquest i quan el varen veure tan gran es varen espantar.*⁴⁰

El cortical Castellar era la tercera explotació agroramadera més gran del terme de Castelló, amb prop de 140 ha.⁴¹

La gran diversitat de masoveries, i també els diferents sistemes per accedir a la propietat, fa que el testimoni d'una informant ens sembli interessant i, si més no, il·lustratiu. El cortical Seras (Sant Pere Pescador) s'incorporà al patrimoni familiar dels Saló i, posteriorment, al dels Rocas. La informant assegura que: *El meu besavi va ser el que el va comprar [el cortical Seras]. I el va comprar, diguem-ne en el consogre que era de Castelló (...). El meu rebesavi era mosso i va venir a treballar de mosso a Sant Pere (...). És un cas singular que inclou un doble casament. Els germans Saló Fornells,*

39 AMCE, col·lecció família Agustí, Contracte d'arrendament entre Manuel de Salamó i Josep Agustí, la Bisbal, 26 de febrer de 1929.

40 Entrevista a Joan Agustí, realitzada per Josep M. Gironella el 31 de març de 2010.

41 AMCE, administració municipal, Llibres d'Amillament (3 toms), 1948.

de Parlavà, foren reclutats per a dues masoveries: el cortal Nou de Sant Pere Pescador, propietat de la família Caramany, i el mas Moxó, del marquès de Sant Mori, a Castelló d'Empúries. Sebastià Saló ocuparia la masoveria dels Moxó entre els anys 1880/1885 i 1900. Els seus dos fills, Josep, el primogènit, i Sebastià es casaren amb les germanes Arlà. Ambdues famílies, els fills menors i la mare paterna cohabitaren al mas Moxó.

Tot i la seva condició de masover, a finals del segle XIX el fill gran, Josep Saló, va comprar el cortal Seras (Sant Pere Pescador),⁴² per a l'explotació del qual va reclutar una altra família de masovers. La seva filla, Joaquina Saló, es casà amb Joan Rocas Montalà, net d'un mosso arribat de Colomers i establert a Sant Pere Pescador. El 1919 Josep Saló va vendre el mas al seu consogre, Pere Rocas Mallol. Tot i que l'explotació era petita —tenia entorn de 9 ha, segons indica el plànol que feu aixecar Pere Rocas a l'agrimensor Miquel Pumarola—, no deixa de ser curiós el mecanisme de compra, primer per part d'un masover i, posteriorment, per part del fill d'un mosso. En capítols posteriors es veurà que l'adquisició de cortals per part de masovers no fou tan excepcional.

La freqüència dels cognoms cortalers

Basant-nos en els prop de 500 individus recollits a partir del buidatge del registre civil, s'ha elaborat un llistat amb els divuit llinatges més freqüents (taula 8). El mostreig els comptabilitza tots, tant els paterns com els materns. El parentiu que tenen els que comparteixen cognom ens ha permès reconstruir algunes genealogies cortaleres, almenys a partir de 1877. La taula presenta la proporció de cadascun dels cognoms sobre la totalitat d'individus enregistrats en els hàbitats dispersos. De tot plegat, se'n desprèn una certa inclinació endogàmica del col·lectiu de cortalers.

42 El 1894 apareix censat com a propietari del *manso 2* (cortal Seras). El va comprar a Sebastià Seras de Figueres (AMSPP, 02. Hisenda, 2.2.1. Registre fiscal d'edificis, 1894).

Taula 8. Relació dels divuit cognoms de les nissagues cortaleres més freqüents i la seva procedència (Castelló d'Empúries, 1877-1949)

Cognom	Freqüència del cognom (nre.)	%	Procedència
Gusó	41	8,5 %	Peralada
Garriga	27	5,6 %	Pontós/Vilademí (Vilademuls)
Farreró	26	5,4 %	Pedret i Marzá
Portell	24	5,0 %	Peralada
Reixach	24	5,0 %	Castelló d'Empúries
Casadevall	23	4,8 %	Castelló d'Empúries
Arlà	22	4,6 %	Castelló d'Empúries
Comes	21	4,3 %	Castelló d'Empúries
Canet	19	3,9 %	Castelló d'Empúries
Salleres	18	3,7 %	Vilamacolum
Túries	18	3,7 %	Vilajuiga
Reitg	17	3,5 %	Castelló d'Empúries
Sala	16	3,3 %	Lliurona
Brossa	16	3,3 %	Vilanova de la Muga (Peralada)
Saló	14	2,9 %	Parlavà
Begudà	11	2,3 %	Bellcaire
Moner	10	2,1 %	Castelló d'Empúries
Baldoire	10	2,1 %	Espinavessa

FONT. Registre civil de defuncions i naixements de Castelló d'Empúries

Pel que fa al seu origen, la taula mostra com el 61% dels llinatges provenen de diferents punts de les comarques gironines. La seva freqüència permet visualitzar les famílies cortaleres que han estat més nombroses entre 1877 i 1949, i també les que han tingut continuïtat fins als nostres dies.

La permanència a la mateixa masoveria

Prenent com a font les entrevistes del projecte *Paisatge latent*, mostrarem els anys d'estada dels informadors en un mateixortal i el motiu de l'entrada. Val a dir que la taula 9 només inclou divuit testimonis —dissert masovers i un mosso—, i s'han descartat els que hi residien en qualitat de propietaris.

Taula 9. Motiu d'entrada a la masoveria i temps de permanència dels testimonis del projecte *Paisatge latent*

Informant (núm.)	Naixement	Motiu de l'entrada a la masoveria	Anys d'estada	Permanència (anys)
1	1927	naixement	1927-1930	3
2	1929	naixement	1929-1934	5
3	1933	naixement	1933-1941	8
4	1935	amb el germà gran	1953-1966	8
5	1925	amb els pares	1941-1950	9
2	1929	amb els pares	1941-1954	13
6	1931	amb els pares	1951-1967	16
5	1925	amb els pares	1929-1934	5
7	1941	amb els pares	1953-1962	9
3	1933	amb els pares	1941-1953	12
8	1927	amb els pares i successió en la masoveria	1947-1971	24
9	1924	amb els pares i successió en la masoveria	1947-1972	25
10	1911	amb els pares i successió en la masoveria	1920-1947	27
1	1927	amb els pares i successió en la masoveria	1930-1958	28
11	1949	amb els pares i successió en la masoveria	1953-1981	28
12	1919	amb els pares i successió en la masoveria	1927-1974	47
13	1943	naixement i successió en la masoveria	1943-1970	27
14	1931	naixement i successió en la masoveria	1931-1972	41
4	1935	coneixença del propietari	1990-2018	28
15	1919	per casament	1941-1958	17
16	1916	per casament	1946-1978	32
17	1920	per casament	1945-1991	46
18	1934	desconegut	1954-2012	58

FONT. Elaboració pròpia a partir de les entrevistes del projecte *Paisatge latent*. Closes, cortals i cortalers.

La taula 9 indica que tres dels informadors van néixer en una masoveria, van passar-hi la primera etapa del cicle vital —amb permanències de 3, 5 i 8 anys—; un altre hi hauria transcorregut part de la infantesa —dels 4 als 9 anys d'edat—, i el darrer, l'adolescència.

La mobilitat es produeix quan els pares s'instal·len en una altra masoveria. Un d'aquests informants hauria acabat essent propietari després d'heretar el cortical comprat pel pare.

Per tant, i tal com es pot comprovar, les estades més llargues corresponen als informants que haurien succeït el pare com a titular de la masoveria. També és remarcable la permanència dels que hi haurien accedit després del casament —dues dones i un home.

La taula 10 recull els anys de permanència, agrupats en intervals, i confirma que les freqüències més habituals eren superiors als 16 anys. Cinc dels divuit informants havien estat en dos cortals diferents, i per aquest motiu el resultat final és de vint-i-tres.

Taula 10. Temps de permanència dels testimonis en un mateix cortical per intervals d'anys

Estada (anys)	Nre. de cortals
Fins a 5	3
6 a 15	6
16 a 25	4
26 a 35	6
36 a 45	1
46 a 55	2
més de 56	1
Total	23

FONT. Elaboració pròpia a partir de les entrevistes del projecte *Paisatge latent*. Closes, cortals i corticalers.

Un 48% del conjunt d'informants provenia de famílies masoveres i havia nascut en un cortical. Un 35% encara hi residia en el moment de l'entrevista.

Deixant enrere el projecte *Paisatge latent*, reprendrem l'estudi de les permanències en un mateix cortical a partir d'una mostra de setze famílies castellonines que hem pogut reconstruir a partir dels llibres del Registre Civil. Partint del mateix plantejament que en les taules anteriors, hem reconstruït la durada de les estades i els anys extrems de permanència. Algunes dades s'han complementat amb altres fonts, com arxius patrimonials, col·leccions privades o testimonis orals.

Per definir els anys d'estada en un mateix cortal s'ha pres com a data d'entrada la primera referència enregistrada —sigui de naixements o de defuncions— que vincula família i cortal. El mateix procediment s'ha seguit amb l'any de sortida. Cal tenir present que l'estada en una masoveria estava supeditada al contracte estipulat amb el propietari. La major part d'aquests se signaven per 5 anys i es renovaven a conveniència d'una o altra part.

Taula 11. Anys de permanència en una mateixa masoveria (Castelló d'Empúries)

Permanència (anys)	Nom del cortal	Masovers. Família	Anys
109	Avinyó	Brossa	1900-2009
84	Custoja	Garriga Estarriola	1907- 1991
73	Cortalet	Julià	1900-1973
55	Llebrer	Casadevall	1903-1958
55	Garrigoles	Bramon	1890-1945
54	Cassanyes	Gusó	1878- 1932
50	Torre de l'Hospital	Reixach	1879-1929
46	Castellar	Agustí	1927- 1973
41	la Gallinera	Garriga Riera	1895-1936
33	Torre de Bellesguard ⁴³	Farreró	1883-1916
33	Torre Ribota ⁴⁴	Figueras	1900-1933
29	Custoja	Portell	1878- 1907
29	Moxó	Bramon	1929-1958
18	Castellar	Comes	1878-1896
13	Cassanyes	Sala	1938-1951
11	Moxó	Saló	1888-1899

FONT. AMCE, Registre civil de defuncions i naixements de Castelló d'Empúries

- 43 La documentació del cortal Torre de Bellesguard ha estat cedida i dipositada a l'Arxiu Municipal de Castelló d'Empúries per Francesc Xavier Viñamata. El fons recull documentació patrimonial, contractual i comptable (AMCE, fons Francesc Xavier Viñamata (arxiu de complement), Rebut signat per Pere Planas a favor de Joan Farreró, en nom de Tomàs Roger, per la venda d'una partida de blat del cortal Bellesguard, 30 de setembre de 1883; AMCE, fons Francesc Xavier Viñamata (arxiu de complement), Comptabilitat de la compravenda de bestiar i productes agraris realitzada pel masover Joan Farreró (1883)).
- 44 La documentació sobre la masoveria de Torre Ribota està conservada a l'AMR, fons família Llorens, C102 Arrendaments, convenis i subestabliments.

La taula 11 mostra aquelles masoveries que varen ser ocupades per una mateixa família durant gran part del segle xx: el cortical Avinyó amb els Brossa; el mas Custoja i el de la Gallinera amb els Garriga; el Cortalet amb els Julià; la Torre de l'Hospital amb els Reixach... La taula també reflecteix alguns cortals on, en el decurs dels segles xix i xx, s'haurien establert dues famílies de forma successiva. Un bon exemple és el Cassanyes (Ca l'Esclopeter). Des de 1878 hi estigué instal·lada la família Gusó, originària de Peralada. Hi romangueren fins que l'hereu, Joaquim Gusó Gibert, comprà el mas veí, el cortical Camps (Can Gusonet). En quedar vacant la masoveria, hi accediren els Sala Rigall, originaris de Lliurona (Albanyà).

Ens consten dues famílies més que haurien ocupat dues grans explotacions: els Comas Farreró, el cortical Castellar (Can Comes), i els Farreró Cauassa, la Torre de Bellesguard. Aquestes nissagues, a partir del primer decenni del segle xx ja es troben desvinculades dels masos.

En el 33% de la mostra, les estades finalitzaren perquè els propietaris els rescindiren els contractes amb l'objectiu d'urbanitzar les finques. En els masos Llebrer i Moxó es produí el 1958 (Roig 2017: 230), i en els cortals Castellar i Cortalet, el 1973. Les terres dels primers foren destinades a la construcció de la urbanització Empuriabrava i les dels segons van ser venudes a la societat Port Llevant el 1973 per a construir-hi la urbanització del mateix nom que mai es materialitzà.

En relació amb Sant Pere Pescador (taula 12), s'han verificat dos casos d'ocupació d'una masoveria de manera successiva per dues famílies. El primer correspon al cortical Sanan (mas Sopa), on la família Ripoll Sopa estigué al capdavant d'aquesta unitat d'explotació com a mínim des de 1864 fins a la rescissió del contracte de masoveria el 1940. En quedar vacant, el 1942, hi accedí la família Pujolàs Canadell,⁴⁵ provinent del mas Cremadells de Cabanes. La seva estada al cortical es perllongà fins a 1986, tot i que la terra, la deixaren de conrear el 1976, quan els propietaris, el banquer i polític figuerenc Josep Ferran Galter i la seva esposa M. Lluïsa Poch de Feliu, vengueren la finca a una promotora. Actualment, part de les terres formen part de la urbanització Mas Sopes

45 Informació aportada per Claudi Pujolàs Canadell (Siurana, 1927), el qual ha aclarit que el cortical Sanan corresponia al mas Sopa i no al mas Cristià.

i del càmping Àmfora. El segon cas correspon al Cortalot,⁴⁶ propietat del metge Àlvar Vergés, de l'Armentera, i ocupat primer per la família Fullà Quer entre 1920 i 1947 i, posteriorment, entre 1948 i 1971, pels Font Morera, originaris de Prats de Molló.

Taula 12. Anys de permanència en una mateixa masoveria (Sant Pere Pescador)

Permanència (anys)	Nom del cortal	Masovers. Família	Anys
76	Sanan	Ripoll ⁴⁷	1864-1940
64	Cal Cristià	Guri	1901-1965
44	Sanan	Pujolàs	1942-1986
27	Cortalot	Fullà	1920-1947
23	Cortalot	Font	1948-1971

FONT. AMSPP, Padró municipal d'habitants, 1868, Padrón Registro para cédulas de vecindad (1864, Sant Pere Pescador)

Pel que fa a Can Mas i Can Fages, hi localitzem des de 1864 i 1868 les famílies Esteve i Bordas, respectivament.⁴⁸ Els descendents d'ambdues nissagues van comprar els respectius masos el primer terç del segle xx. Enric Saguer (2015: 201) precisament sosté que, després de llargues permanències a la mateixa masoveria, molts masovers van acabar comprant els cortals que explotaven. Una part d'ells ho va pactar entre la dècada dels anys trenta i la dels anys cinquanta del segle xx, però n'hi hagué que l'adquiriren abans. I alguns, fins i tot, hi feren moltes millores pensant que un altre dia el podrien incorporar al patrimoni familiar: [el meu pare] *hi va fer un rec ample. Ell [el pare] ho portava com si el mas un altre dia fos seu. Ho arreglava, feia portar sorra en els camps... sempre feia millores.*⁴⁹

47 AMSPP, fons municipal, 05. Població, 5.3. Cèdules de veïnatge, Padrón Registro para cédulas de vecindad, 1864.

LA SOCIALITZACIÓ, FESTES I TRADICIONS

Les celebracions festives i les tradicions religioses han estat al llarg de la història un nexa d'unió entre les famílies que habitaven els cortals castellanins, una condició que no es va produir entre les de Sant Pere Pescador. Els cortalers de Castelló organitzaven les seves festes en funció de la situació geogràfica dels masos i cortals. Els que es trobaven ubicats al nord-oest del terme, entre Castelló d'Empúries, Vilanova de la Muga (Peralada) i Pau, celebraven la festa de Sant Joan dels Erms, el 29 d'agost. Agrupava els masos de Can Xirivilla, mas d'en Cua, Montmajor, Torre Mornau, Penardell i els de l'Estanyol. Els masovers es reunien entorn de la capella de Sant Joan Sescloses que, malgrat formar part de la parròquia de Castelló, estava situada al terme de Vilanova de la Muga.

D'altra banda, els cortalers situats als sectors sud i sud-est de la vila celebraven cada 17 i 18 de gener la festivitat de Sant Antoni Abat. La festa es desenvolupava entorn de la capella de Sant Antoni, edificada al bell mig de la zona cortalera per excel·lència. Els masovers lloaven el seu patró, *per tal que els donés salut i els guardés dels mals tant a ells com al seu bestiar* (Augé, 1991: 67). La festivitat aglutinava trenta-cinc cortals que havien de sufragar les despeses d'organització de les activitats lúdiques i les orquestres que es contractaven. L'organització era responsabilitat de dos cortalers, anomenats *pabordes de Sant Antoni*.⁵⁰ Cada any el compromís el tenien dos de diferents que coordinaven les activitats comunes, la contractació de les cobles i orquestres, la venda de les entrades a la sala de l'associació Aires Nous i la preparació de les celebracions litúrgiques. La festivitat reunia tots els que estaven vinculats als cortals per feina, parentiu o amistat. *Els mossos hi participaven igual que els cortalers*.⁵¹

Per altra banda, cada mas preparava àpats on es convidaven amics i familiars. Al *cortal Moxó s'ajuntava molta gent per la festa, més de*

50 ADG, fons parroquial de Santa Maria de Castelló d'Empúries, Llibre dels pabordes de Sant Joan Sescloses i de Sant Antoni, 1940-1977.

51 Entrevista a Carme Renart, realitzada per Oriol Casadevall el 15 de febrer de 2010.

*100 persones. Els propietaris no hi havien anat mai, però sí els amics, la família i el capellà.*⁵²

El 1973 la festa es va deixar de celebrar. Els darrers pabordes van ser el masover del cortal Avinyó, Francesc Brossa, i el del mas de les Arrabassades, Joan Massot. Després d'uns quants anys, el 1987 es tornà a reprendre la festivitats, aleshores organitzada per la Comissió de Festes de la vila.

No obstant l'estil de vida aïllat i les festivitats pròpies, els cortalers de Castelló van tenir una projecció molt notable sobre la vida pública local, tant en el vessant polític com en l'àmbit associatiu.

Figura 6. Família Bolasell Ministral, a la Torre Ribota, durant la festa de Sant Antoni dels Cortals de 1953

NOTA. La família Bolasell Ministral davant la porta del corral del mas de la Torre Ribota amb la padrina, Caterina Muntaner, i acompanyats de la propietària, la Sra. Mateu de Llorens, al costat de la seva nora, del rector de la parròquia de Roses, Mn. Carles, i d'Antonio Salazar Chapela, metge de Roses. FONT. AMCE, col·lecció germans Bolasell Ministral, núm. 10676.

52 Entrevista a Secundino Bramon Figueras, realitzada per Marisa Roig el 6 de juny de 2011.

CONCLUSIONS

Hem comprovat com la major part dels cortals es trobaven en l'hàbitat dispers i, majoritàriament, es distribuïen pel territori sense arribar a constituir veïnats. Les àrees de màxima concentració de cortals s'estenien al llarg de quatre zones. La primera, al sud de la vila de Castelló d'Empúries, entre els rius Muga i Fluvià; i a l'est, dins l'actual àmbit de la urbanització Empuriabrava, on s'agrupaven més d'una trentena de cortals al voltant de la capella de Sant Antoni. Al nord de la vila, limitant amb el terme de Peralada i a l'entorn de la capella de Sant Joan Sescloses, s'alçava un segon grup no gaire extens. Les altres dues àrees es repartien al nord de Sant Pere Pescador i al sud-est del mateix municipi.

Mitjançant les dades censals, les desagregades del registre civil i les dels testimonis orals del projecte *Paisatge latent* s'han elaborat taules i figures que analitzen la població i descriuen els edificis disseminats de Castelló d'Empúries i de Sant Pere Pescador. El resultat revela que el 1930 els dos municipis segueixen el mateix patró, tant pel que fa al percentatge d'habitatges disseminats en relació amb la totalitat del terme com a la seva densitat. Ambdós indicadors es mantenen en uns nivells intermedis respecte a Catalunya. En canvi, trobem divergències en el percentatge de masos buits. Segons la informació que s'ha extret del Cens de 1930, un 13% dels de Castelló d'Empúries es trobaven en aquesta situació, un fet que no succeeix al municipi veí.

Pel que fa a les tipologies i als usos dels edificis, hi predominaven els mixtos de dues plantes, la superior destinada a la llar dels masovers i la inferior, a resguardar el bestiar i la collita. Els cortals amb cossos aïllats d'ús agroramader, els trobem amb menor freqüència i sobretot a Castelló d'Empúries, on les explotacions eren més grans.

Pel que fa als indicadors demogràfics, s'ha detectat una clara reducció en el nombre de fills per dona i per família, entre finals del segle XIX i mitjans del XX. Alhora, si bé a principi del segle XX la família nuclear amb fills sembla predominar com a estructura bàsica de les llars cortaleres, en el segon terç del mateix segle eren més freqüents les llars múltiples. Els documents indiquen que la mitjana d'habitants dels cortals el 1901 i el 1946 es pràcticament la mateixa. El que varia és la tipologia i la composició de la llar.

Un aspecte que s'ha considerat al llarg del capítol és l'interès per part de les famílies per mantenir-se en una mateixa explotació i cercar-ne d'altres per als descendents. És per això que van construir una extraordinària xarxa, que podríem qualificar d'endogàmica, desplegada entorn del matrimoni i de les estratègies de successió a la masoveria. Aquesta endogàmia també es percep a partir de l'estudi de les freqüències dels cognoms i la reconstrucció genealògica. Una pràctica que, segons el període que hem analitzat, s'inicià a finals del segle XIX i hauria perdurat durant gairebé tot el XX. Desconeixem si anteriorment s'havien produït, atès que no disposem de prou dades per a confirmar-ho. Moltes d'aquestes famílies haurien ascendit socialment fins a comprar les masoveries, algunes fins i tot acabarien participant activament en el teixit associatiu i polític de la vila.

La peculiaritat del grup dels cortalers té a veure amb la seva forma de vida, aïllada i allunyada de la comunitat principal, un fet que els obligà a relacionar-se més entre si i a utilitzar vies de socialització com la celebració de les festes de Sant Joan dels Erms i Sant Antoni. La primera tenia lloc en els cortals situats al límit del terme de Castelló amb Peralada. La de Sant Antoni dels Cortals té els seus orígens en el segle XVII i se celebrava entorn de la confraria de sant Antoni Abat, anomenada *dels cortals* (Pujol, 1985: 124). La sala de festes de la societat Aires Nous que freqüentaven els cortalers amb motiu de la festivitat del sant era un espai de lleure comú que afavoria i reforçava les relacions entre les famílies, on fins i tot alguns coneixien la parella. Com afirma Mònica Bosch (2015: 277) el fet de tenir consciència de grup social està forçosament relacionat amb la voluntat de fer-se amb els iguals. És una reflexió aplicable al grup dels cortalers castellanins, amb tota la seva amplitud i independentment de la seva condició de propietaris o masovers. Una circumstància que no és aplicable als de Sant Pere Pescador, on el nombre de famílies en aquesta situació era molt inferior.

El grup social dels cortalers castellanins estava integrat en la dinàmica de la vila i gaudien d'un pes sociopolític evident. Segurament hi tenia a veure l'estructura econòmica de Castelló, amb un domini molt gran del sector primari. La mà d'obra o els serveis que necessitaven contractar eren un dels motors bàsics, si no el principal, de l'economia local, i això els situava en un lloc preeminent. És per això que el col·lectiu va participar molt activament en l'associacionisme cultural i agrari de la vila. Era present a les juntes

directives d'entitats associatives com els Aires Nous, el sindicat Centre Agrícola i Social o la cambra agrària, i també en la política local. En aquest sentit, Vicenç Figueras Salleras, masover de la Torre Ribota, va ser nomenat alcalde durant la dictadura de Primo de Rivera (1923, 1925-1930); Joan Casadevall Albert, masover del mas Llebrer, ho va ser durant el franquisme (1966-1976), i Francesc Brossa Anglada, masover del cortal Avinyó, durant la transició política (1976-1979) i els primers anys de la democràcia (1979-1983, 1983-1984). Per contra, la participació dels cortalers santperencs en el teixit associatiu i en la vida política local va ser poc rellevant, tot i que podríem trobar-hi algunes excepcions, com la presidència de la societat agrícola El Porvenir (1932) o la presidència de la Cooperativa Fructícola Empordà als anys setanta.

**EL CAPITALISME POSSIBLE.
EL CORTAL MAIG DURANT
EL PRIMER TERÇ DEL SEGLE XX¹**

ENRIC SAGUER HOM

Si s'entén el concepte de *capitalisme agrari* de forma restrictiva, assimilant-lo a l'existència de grans explotacions gestionades amb criteris mercantils per empresaris-arrendataris, ben dotades de capital i que utilitzen força de treball assalariada, emergida històricament després d'un procés de proletarització de capes importants del *camperolat*, és ben difícil trobar a la Catalunya del segle XIX l'existència de traces d'aquesta forma social d'organització de la producció agrària, i moltes de les que es detecten haurien perviscut només alguns anys, i haurien acabat fracassant.² Amb un criteri tan restrictiu aviat s'arriba a la conclusió, potser paradoxal, que en una regió altament industrialitzada i modernitzada com era la catalana, les relacions capitalistes no havien penetrat en el món rural, o només ho havien fet en alguns illots, de forma feble i poc perceptible. També cal dir

-
- 1 Aquest treball s'ha dut a terme dins el projecte de recerca PGC2018-096350-B-100, finançat pel Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats. Agraïm a Vicens Llovet Roqué la generositat i gentilesa amb la qual ha posat a la nostra disposició la comptabilitat que constitueix la base documental del nostre treball.
 - 2 Aquest argument, el vàrem desenvolupar, fa temps, a Garrabou, Planas i Saguer (2001). Per a una definició *clàssica* del concepte de *capitalisme agrari* es pot consultar Kautsky (1899) i Lenin (1908). Sobre el fracàs, en termes més generals, del capitalisme agrari, vegeu Koning (1994).

que, amb aquest criteri, el capitalisme agrari s'hauria donat en ben pocs territoris d'arreu del món i hauria estat més aviat l'excepció que la regla. En la mesura que l'expansió de les grans explotacions capitalistes ha estat associada a les possibilitats de desenvolupament econòmic, la seva absència en regions en creixement ha generat una certa perplexitat.³ No volem resoldre aquí aquestes paradoxes, ni discutir en quines direccions podria ampliar-se o flexibilitzar-se el concepte de *capitalisme agrari* per tal de poder identificar determinades situacions com a pròpies d'aquest sistema. Però serà útil situar-les com a rerefons de l'examen que presentem d'un cas concret —el del cortical Maig entre 1914 i 1936—, segurament perquè presenta uns trets difícils de documentar en el segle XIX i perquè, en alguna mesura, il·lustra una de les vies per desenvolupar un model d'agricultura capitalista a partir d'una estructura preexistent basada en masos de dimensions mitjanes.

En les pàgines que segueixen explorarem les característiques i la dinàmica d'un cortical que, a l'alçada de 1914, estava plenament integrat en els diferents circuits mercantils: en el mercat de productes —com a demandant i com a oferent—, en el mercat de treball, en el mercat de serveis i també en el mercat financer. Era una explotació relativament dinàmica, oberta a una àmplia xarxa de relacions econòmiques amb el seu entorn immediat i també, a través de diversos agents, amb un entorn força més allunyat. Pel que fa a la seva grandària —tant superficial com econòmica— podríem considerar-la una explotació de mida mitjana, especialment si la pauta de referència és Anglaterra i altres països europeus. S'orientava cap a la ramaderia però també tenia una producció agrícola notable. No estava cedida en règim de parceria al terç, com havia estat habitual en el món de la masoveria, sinó en règim d'arrendament monetari pagat per anticipat, un tipus de tracte que, sense ésser rar, després de la crisi de finals del segle XIX, s'havia anat estenent en el món dels masos.⁴

3 Una reconstrucció dels problemes, a la llum de l'anomenat *debat Brenner*, es pot trobar a Cooper (1978).

4 Sobre el règim de cessió dels masos dominant a la regió de Girona, pot consultar-se Congost, Gifre, Saguier i Torres (1999). Per l'expansió de les tinences en arrendament monetari durant el primer terç del segle XX i la preferència dels arrendataris per aquesta fórmula, vegeu Saguier (2011).

Com tot estudi de cas, el fet de fixar-nos només en un cortal té evidents limitacions en termes de representativitat i de possibilitat de generalització, però també permet analitzar alguns aspectes amb un nivell de detall i de matís molt superior. El cortal Maig, a més, ofereix dos avantatges addicionals: primerament, la qualitat de la comptabilitat que va portar de manera constant i continuada el seu arrendatari, Vicens Llovet Forns, entre 1914 i 1936;⁵ i, segonament, la possibilitat de complementar-ho amb les brillants anàlisis econòmiques i socials sobre l'agricultura alt-empordanesa que ens ha deixat un dels fills del cortaler, Josep Llovet i Mont-ròs. Aquest, l'agost de 1933, va escriure una memòria titulada *Sobre l'explotació dels cortals*, a la qual ens referirem en nombroses ocasions. Per il·lustrar els seus arguments utilitza dades procedents de l'observació d'un cortal entre 1928 i 1932, que no identifica explícitament, però és raonable suposar que es tractava del mateix cortal Maig.

El primer que cal dir, en relació amb el caràcter de l'explotació, és que la presentació que Josep Llovet i Mont-ròs fa dels cortalers, a qui coneix de primera mà, els allunya molt d'un perfil emprenedor. A parer seu, els mancava una formació agronòmica adequada, tenien poc esperit de col·laboració i d'organització col·lectiva, estaven poc disposats a invertir en millores permanents d'una finca que no tenien en propietat, no

5 La comptabilitat està formada per 21 volums en forma de dietari-agenda. Es conserven a l'arxiu privat de la família Llovet. Cal destacar que no és una comptabilitat que tingui per objectiu rendir comptes davant del propietari, que és el tipus habitual de comptes menats per masovers. En un règim d'arrendament, a diferència de les parceries, les formes comptables podien ser molt simples, limitades a un control de les anualitats o mitges anualitats pagades que s'havien de pagar anticipadament. Per contra, els comptes de Vicens Llovet eren molt detallats i enregistraven els fluxos monetaris que es produïen, tant els estrictament relacionats amb l'explotació agrària, com els que tenien a veure amb les pautes de consum de la família. A través d'aquesta sèrie documental tenim constància del moviment econòmic global que afectava una de les famílies cortaleres de Castelló. Tanmateix, el que no enregistren els comptes són els fluxos físics: ni cap de les produccions que es reutilitzaven o es consumien dins el propi cortal (llavors, pinsos i farratges per alimentar els animals, cereals i carn autoconsumida per la família...), ni tampoc els jornals de treball que hi dedicava la mateixa família, atès que no generaven cap tipus de pagament monetari. Aquesta limitació al moviment monetari, ben comuna a les comptabilitats agràries, dificulta l'anàlisi d'alguns aspectes essencials, com ara el pes del treball assalariat, que habitualment constitueix un criteri per distingir entre explotacions pageses i explotacions agràries empresarials (Van der Ploeg, 2010).

portaven una comptabilitat adequada per tenir claredat en la gestió... El retrat el porta a concloure que *malgrat de constituir els masovers dels Cortals un excel·lents caps d'explotació, no [són] sempre tan bons administradors com exigiria el seu lloc*. Si la seva situació econòmica arribava a ser prou bona era perquè *guanyant poc, són econòmics; la relativa riquesa personal que alguns han assolit cal atribuir-la més que a grans beneficis, a moltes privacions y a un treball excessiu...* (Llovet, 1933: 6). Certament, no és un retrat que s'ajusti als cànons d'un empresari agrari capitalista. Fins a quin punt, però, aquesta imatge es correspon amb el que coneixem dels Llovet a través de la seva comptabilitat?

EL CORTAL MAIG I ELS LLOVET

El cortical Maig està situat en una zona plana i fèrtil de Castelló d'Empúries. Els veïns del lloc el consideren una finca de bona qualitat (Augé, 1991: 32 i 33) i amb abundància d'aigua.⁶ Es compon bàsicament de terres de cultiu i alguns terrenys de pastura en zones humides i salobres conegudes com a *closes*. Com és habitual en els masos d'aquesta zona de la plana empordanesa, no té bosc. La primera referència data de 1458, quan pertanyia a Nicolau Maig. La denominació del cortical va anar canviant amb el temps (Sallés, Gros de Rubiés...), però en el segle XIX torna a aparèixer com a *cortial Maig* (*Paisatge latent*, 2013: 124). Ja en el segle XX, també s'identificarà com a *cortial Llovet*, el cognom dels seus arrendataris —i, posteriorment, propietaris—, mantenint alhora la denominació de *Maig*. Durant la primera meitat del segle XX, va ser propietat de la família Rahola, originaris de Roses i residents a Barcelona.⁷

La família Llovet fou arrendatària del cortical Maig des de principis del segle XX. Vicens Llovet Forns, que procedia de Vilacolum,

6 Carme Renart, masovera del cortical Llebrer, entrevistada dins el projecte *Paisatge latent*, també confirma aquesta consideració. Segons el seu parer, els millors cortals de Castelló eren Can Llovet (cortial Maig), la Gallinera i Cal Resclosar (entrevista realitzada per Oriol Casadeval el 15 de febrer de 2010).

7 A la comptabilitat, l'arrendament del període subjecte a anàlisi es va pagar, en algunes ocasions, a Baldiri o Baudili Rahola Llorens i, en d'altres, al seu fill Frederic. En un cens de masos de 1946, qui figura com a propietari és Baudili Rahola (AHG, Govern Civil, Comunicats i informes dels cossos i forces de seguretat, capses 198 i 199).

municipi localitzat a uns 15 quilòmetres de distància, va fer-se càrrec del cortal poc abans de contraure matrimoni el 1905 amb Maria Mont-ròs, de Castelló d'Empúries. Vicens Llovet era fill de Josep Llovet Bordas, de Vilacolum, i Maria Forns Salleras (1850-1934), de Castelló, els quals sembla que també eren masovers.⁸ Vicens Llovet i, després, el seu fill Esteve varen mantenir-se com a arrendataris de la finca fins a principis de la dècada de 1950, quan varen exercir el dret de prelació en la venda del cortal i varen adquirir-lo.⁹

Taula 1. Terres encadastrades per Maria Mont-ròs (1961), en hectàrees

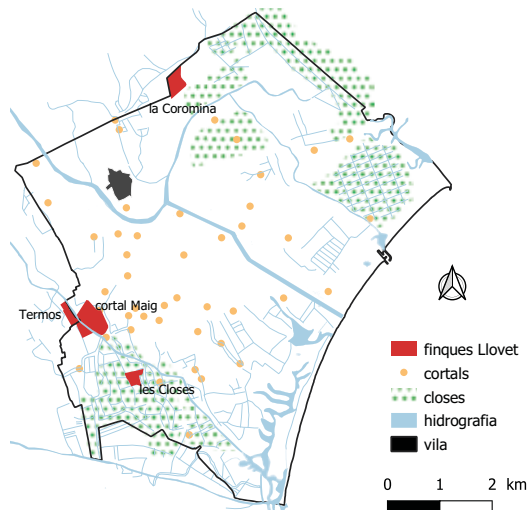
Qualificació de l'ús del sòl	La Coromina	Canal de la Gallinera	Les Closes	Els Termos i el cortalet (Riumors)	Suma
horta regadiu motor		0,65			0,65
cereal regadiu		2,48			2,48
cereal secà	9,43	25,19		6,48	41,10
erm per pastura	1,10	0,18	0,18		1,46
llenyes baixes			0,12		0,12
pastiu			5,85		5,85
camí	0,10				0,10
casa i era		0,63			0,63
Suma	10,63	29,13	6,16	6,48	52,39

NOTA. Els topònims corresponen a les partides que consten en el cadastre de 1961 de Castelló i en les cèdules de propietat del cadastre de Riumors de 1963. S'han emmarcat dins un requadre les terres que es consideren procedents de la compra del cortal Maig.

FONT. AHG, Hisenda, 994 (Castelló d'Empúries) i 6560 (Riumors).

- 8 L'observació procedeix de l'entrevista realitzada a Vicens Llovet Roqué, net de l'esmentat Vicens Llovet Forns. Entrevista realitzada per Josep Colls i Sebastià Villalón el novembre i desembre de 2001. Sobre els orígens socials dels masovers i l'elevada probabilitat que fossin fills d'altres masovers, vegeu Bosch (2011: 59-62).
- 9 La Llei d'arrendaments de 1935, ratificada i mantinguda el 1942, estableix la preferència dels arrendataris per adquirir la finca, preu per preu, quan el propietari volgués vendre-se-la. Desconeixem com va produir-se exactament el procés de compravenda i, concretament, si la família Rahola tenia ofertes d'altres compradors potencials. Segons el testimoni de Vicens Llovet Roqué: (...) *el senyor Rahola va donar opció en els masovers de si volien comprar les finques* (entrevista realitzada per Josep Colls i Sebastià Villalón el novembre i desembre de 2001).

Figura 1. Localització de les terres encadastrades per Maria Mont-ròs (1961), en hectàrees

NOTA. En el mapa, les parcel·les en propietat de Maria Mont-ròs se sobreposen a la trama hidrica del municipi (rius, aiguamolls, recs de desguàs o de regadiu...) tal com apareix als mapes cadastrals. També s'indica amb un punt la ubicació d'altres cortals. FONT. Elaboració pròpia a partir de la cartografia cadastral de 1958 (AHG, Hisenda, Cadastre rústica, 51 / Cartografia / Castelló d'Empúries, 1958) i de les fonts indicades a la taula 1.

No disposem d'un valor precís d'extensió del cortical mentre aquest va estar sota règim d'arrendament. Segons el cadastre de 1961, quan ja havia estat adquirit pels seus antics arrendataris, la finca més compacta al voltant de la casa tenia una extensió de 29 hectàrees, ubicades al territori que la font identifica com a *canal de la Gallinera*. S'hi haurien d'afegir entre 9 i 10 hectàrees més situades fora dels límits de Castelló, atès que la divisòria amb els municipis limítrofs de Riumors i de Fortià travessava el cortical.¹⁰ Aquestes eren les terres que, com a mínim, procedien del cortical Maig adquirit als Rahola. Addicionalment, Maria Mont-ròs, vídua de Vicens Llovet, també

10 Segons Vicens Llovet Roqué, aquesta part del patrimoni té, conjuntament, una extensió de 38 o 39 hectàrees (entrevista realitzada per Josep Colls i Sebastià Villalón el novembre i desembre de 2001).

va encadastrar un lot de 10,6 hectàrees al territori de *les Closes*, relativament proper a la casa (a 1.200 metres lineals), a l'altre costat del cortal de la Gallinera. És possible que aquestes terres també procedissin de la compra del cortal Maig.¹¹ Josep Llovet assegura que és habitual que cada cortal tingui les terres conreades al voltant de la casa i, a més, *una major o menor extensió d'aquelles terres enclavades en la part baixa de la comarca*,¹² *les quals per les característiques ja esmentades, pel seu allunyament de la casa, i pel mal estat normal dels camins que hi condueixen han aconsellat d'explotar-les a base de prats naturals constituint el que s'anomenen closes* (Llovet, 1933: 30).

El tercer lot de terres, situat al territori de la Coromina, prop del Vernar de Dalt, a una distància de 4.400 metres lineals —i a l'altra banda de la Muga—, per contra, no formava part del cortal quan els Llovet n'eren els arrendataris. Va ser comprat per Esteve Llovet poc després d'haver adquirit el cortal.¹³

PRESSIÓ DE LA RENDA I EVOLUCIÓ DE LA TAXA DE SOSTRACCIÓ

Tampoc no disposem del contracte d'arrendament que deuria signar Vicens Llovet amb Baldiri Rahola en el moment d'entrar al cortal Maig; però a través de la comptabilitat tenim constància que, des de 1914 fins a 1936, es va pagar una quantitat monetària fixa fraccionada en dos terminis semestrals desiguals. El juliol o agost es pagaven 3.300

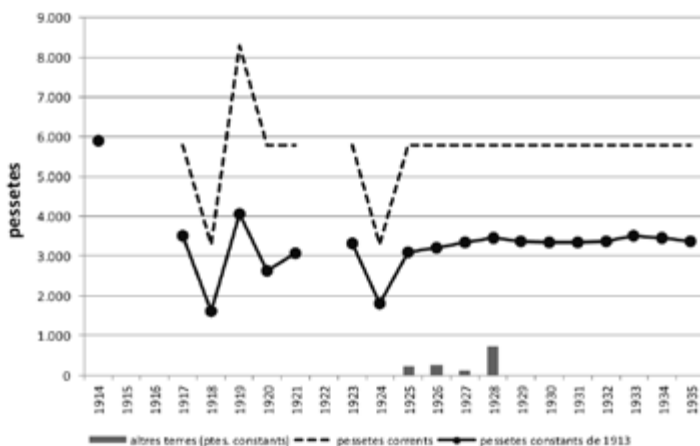
11 Segons Vicens Llovet Roqué, en referència a les terres que va començar a cultivar el seu avi com a arrendatari: *van començar a treballar en la finca aquesta que, pràcticament, venia a ser, és a dir, venia a ser tots els camps que hi han al voltant de casa, que seria lo que hi ha en aquest plano* [assenyalant un quadre penjat a la paret] *lo que està... la part de dalt, diguem-ne, i una part d'això d'aquí, que això eren lo que se'n deien les Closes. (...) vull dir, constava de la part de dalt i de la part aquesta d'aquí baix* (entrevista realitzada per Josep Colls i Sebastià Villalón el novembre i desembre de 2001).

12 Llovet es refereix a la part baixa del municipi de Castelló.

13 *Allavorens queda una part d'una finca que queda a l'altre cantó de Castelló que això també va comprar-ho el meu oncle. Va ser una compra que va fer després de quedar-se amb aquesta. Va tindre l'oportunitat, allà hi ha unes deu hectàrees més* (entrevista a Vicens Llovet Roqué realitzada per Josep Colls i Sebastià Villalón el novembre i desembre de 2001).

pessetes i el desembre, 2.500 més. L'import anual de l'arrendament era, per tant, de 5.800 pessetes.¹⁴ Sorprenentment, aquesta renda es va mantenir inalterada al llarg de tot el període, malgrat veure's afectada per un fort cycle inflacionari durant els anys de la Primera Guerra Mundial i la seva posterior postguerra, que va desvaloritzar-la. Això va comportar una rebaixa substancial de la càrrega de la renda, que durant els anys vint va establitzar-se en, aproximadament, una mica més de la meitat del que s'havia pagat amb anterioritat a la guerra (figura 2).

Figura 2. Renda pagada pel cortical Maig (1914-1935)

FONT. Arxiu particular de la família Llovet, Comptes de Vicens Llovet, 1914-1936.

Aquest comportament de la renda, si bé no és anòmal en un context en què molts propietaris mantingueren una actitud entre prudent i temorenc a davant l'increment de la conflictivitat social que els va portar a renunciar a l'actualització d'aquesta font d'ingrés, no l'hem trobat en altres cortals. A la Torre Ribota, per exemple,

14 Les contribucions que pesaven sobre el cortical, les va assumir totalment el propietari i, per tant, estan incloses dins el preu de l'arrendament. En la comptabilitat només hi ha algunes anotacions de poca quantia referides a l'impost de consums. D'altra banda, cal dir que ens consta el lliurament d'ous, d'algun porc, d'algun carro d'userd... als propietaris, però sempre com a operació de venda que era gudament abonada pels Rahola.

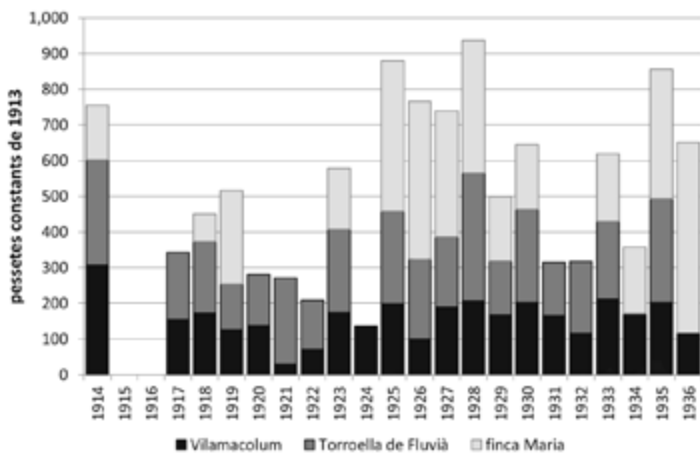
que estava igualment cedida en règim d'arrendament monetari, el masover, Vicens Figueras Salleras, va pagar una renda de 4.000 pessetes anuals en dos terminis idèntics (1 de novembre i 1 de maig) des de 1900 fins a 1914. A aquesta quantitat, s'hi ha d'afegir un cens de 3 quarteres de blat que el mas pagava a raó d'una closa i un porc de 100 kg o el seu import estimat (125 pessetes). L'agost de 1914, el component monetari de la renda es va incrementar fins a 4.400 pessetes anuals, probablement perquè s'hi va afegir un altre camp (camp Trilletes). A partir d'agost de 1919 se signà una pròrroga que elevava a 6.000 pessetes la part monetària; i des d'agost de 1921, l'import en metàl·lic encara va augmentar fins a 8.000 pessetes anuals. Aquesta quantitat es va mantenir estable fins a 1933, quan va acomiadar-se al masover, tot i que els dos pagaments complementaris varen deixar d'abonar-se.¹⁵ En termes reals, descomptant-hi l'efecte de l'evolució general dels preus, la renda de la Torre Ribota no va pas augmentar, o ho va fer molt poc. Simplement va mantenir el seu valor després de l'espiral inflacionista de 1916-1920 en què l'índex general de preus va multiplicar-se per 2,2. Durant els anys de la Primera Guerra Mundial i la postguerra, fins i tot va perdre capacitat adquisitiva, però a partir de 1922 la va recuperar i es va mantenir durant tota una dècada.

Com es poden explicar trajectòries tan diferents pel que fa a la renda de la terra? Aquesta és una qüestió sobre la qual encara cal molta recerca; però existeixen indicis que, en aquesta conjuntura crítica, una part de la classe propietària va estar disposada a sacrificar una bona porció de l'excedent agrari que, fins aleshores, havia captat a través de la renda per tal de no intensificar la tensió social. El que està per determinar és l'abast d'aquest moviment. En el cas concret dels dos cortals que estem contrastant, és evident que ens trobem davant de propietaris que varen optar per decisions ben diferents. I no va ser l'única ocasió. Va tornar a succeir el 1932, quan els programes de reformes agràries promoguts tant pel Govern republicà com pel català varen generar una nova cruïlla. Mentre que Baldiri Rahola, propietari delortal Maig, va seguir una posició estrictament conservadora, mantenint inalterats els tractes amb els masovers, Baudili Llorens,

15 AMR, fons Llorens, Contractes de la Torre Ribota.

propietari de la Torre Ribota, va optar per una reacció més *proactiva* en la defensa dels seus interessos: va acomiadar el masover i va passar a explotar directament la finca amb un capatàs assalariat (*majordom*) i amb jornalers. No ho va pas fer per esperit empenedor, ni buscant una major eficiència, sinó per evitar que la legislació republicana disminuís els seus drets de propietat, com s'exposarà en el capítol següent.

Figura 3. Arrendaments cobrats per la família Llovet (1914-1935)

FONT. Arxiu particular de la família Llovet, Comptes de Vicens Llovet, 1914-1936.

Els Llovet encarnen, paradoxalment, les dues cares d'aquesta doble trajectòria de la renda de la terra durant la segona i tercera dècades del segle XX. Per una banda, com a arrendataris, varen ser beneficiaris de la reducció que va significar el manteniment nominal de la renda. Però, a més d'arrendataris, també eren propietaris d'algunes finques petites en diferents localitats i aquí, com a perceptors de renda, el seu comportament sembla força diferent. Concretament, tenien algunes finques a Torroella de Fluvià (una casa amb una feixa i un paller, i una altra feixa procedent dels Comuns), a Vilamacolum (una vinya i un camp) i a Vila-sacra (una casa amb paller i un camp, procedent de l'herència rebuda per Maria Mont-ròs). A partir de la comptabilitat es fa difícil assignar una renda precisa a cadascuna de les finques perquè els pagaments acumulen endarreriments i ajustaments poc explícits,

però en termes globals (figura 3) no sembla pas que enregistri una caiguda pronunciada de la renda real. Certament, hi ha molta inestabilitat en l'ingrés anual i també un comportament desigual pel que fa a les tres unitats patrimonials; però, tot i aquests matisos, la trajectòria no és, com en la renda que pagaven pel cortal Maig, d'una reducció al 50-60%.

Si posem en relació la renda pagada pel cortal Maig amb el volum d'ingressos generats pel mateix cortal, podem avaluar amb més precisió què significava la punció de la renda per als masovers o, en altres paraules, la taxa de sostracció. En la taula 2 hem valorat aquesta taxa de dues maneres diferents: com a percentatge sobre l'import obtingut per la venda de productes agraris i pecuaris (raó A/B), i com a percentatge sobre l'ingrés net d'explotació, una vegada deduïdes totes les despeses atribuïbles a l'explotació de la finca (raó A/C). Per tal d'eliminar les inevitables fluctuacions anuals derivades del ritme amb què s'acabaven materialitzant les percepcions i els pagaments, hem agrupat les dades en quinquennis i n'hem calculat la mitjana aritmètica. El valor de 1914, tot i que ens interessa perquè és l'únic que tenim per mesurar quin va ser el pes de la renda abans de la conjuntura inflacionària de la guerra i postguerra mundial, és problemàtic precisament perquè només correspon a un any i, en conseqüència, pot estar subjecte a massa distorsions casuals que en la resta de la sèrie s'han neutralitzat. L'evidència d'aquests problemes, la veiem en el valor del pes de la renda sobre l'ingrés net d'explotació (raó A/C), amb un valor superior a 1, fet que estaria indicant que aquell any el masover no només va pagar, en concepte de renda, tot el que havia obtingut com a ingrés, sinó que encara va haver d'afegir-hi diners dels seus estalvis. També la raó A/B, que indica el pes de la renda sobre els ingressos bruts per venda de productes agraris, enregistra un valor excessivament elevat. Ens està indicant que la renda s'emportava el 60% de tot l'ingrés brut, abans de deduir-ne qualsevol despesa. Òbviament, si aquestes haguessin estat les condicions habituals de reproducció de l'explotació, la seva durada hauria estat brevíssima. Tot i això, és probable que la punció de la renda pel període que acaba el 1914 fos força més elevada del que trobem posteriorment, atenant al que ja s'ha dit sobre els efectes de la congelació de l'import nominal durant i després del procés inflacionari.

**Taula 2. Pes de la renda pagada pel cortal Maig
(mitjana de cada període, en pessetes constants de 1913)**

Període	Renda	Ingrés per venda de productes agraris	Raó	Ingrés net d'explotació	Raó
	A	B	A/B	C	A/C
1914	5.894	9.833	0,60	4.595	1,28
1916-1920	2.948	14.399	0,20	11.860	0,25
1921-1925	2.817	12.057	0,23	9.078	0,31
1926-1930	3.343	12.830	0,26	9.802	0,34
1931-1935	3.402	13.221	0,26	12.459	0,27

NOTA. Els valors estan expressats en pessetes constants de 1913. Excepte per 1914, s'ha calculat la mitjana anual de cada període. La venda de productes agraris inclou tant les vendes de cultius com l'import brut de la venda d'animals.

FONT. Arxiu particular de la família Llovet, Comptes de Vicens Llovet, 1914-1936.

Si ens fixem en els valors enregistrats entre 1916 i 1935, la valoració és molt diferent. La renda va significar una punció del 20 al 26% sobre l'ingrés agrari brut (raó A/B) i d'un 25 a un 39% sobre l'ingrés net d'explotació (raó A/C). Si tenim present que les parcel·les tradicionals implicaven el pagament d'una tercera part de la collita en brut (33%) i que els costos d'explotació anaven íntegrament a càrrec del masover, és clar que les condicions que els Llovet varen tenir, almenys a partir de 1916, foren clarament avantatjoses. I ho foren especialment entre 1916 i 1925, període en què la taxa de sostracció va registrar els valors més baixos.

El cortal Maig, en conseqüència, no només era una bona finca per la seva extensió o per la qualitat de les seves terres, sinó també perquè les condicions d'arrendament durant el període d'entreguerres varen ser especialment favorables als seus masovers.

L'INGRÉS DELS MASOVERS I LA SEVA CAPACITAT D'ESTALVI

Globalment, si neutralitzem les fluctuacions anuals derivades tant de la inestabilitat de les collites com dels ritmes de les vendes i les demores en els cobraments, els resultats econòmics del cortal varen ser bons pels Llovet. La taula 3 resumeix els tres paràmetres principals: l'ingrés brut procedent de la venda dels productes agrícoles i ramaders, la despesa efectuada en l'explotació, i el cost de l'arrendament, tot

expressat en pessetes constants. A partir d'aquí, es pot calcular l'ingrés net d'explotació, entès com el valor de l'ingrés brut menys la despesa, i la renda neta que reflectiria la proporció d'aquest excedent que va quedar en mans dels masovers. Aquest darrer és el valor que més ens interessa ja que reflecteix la remuneració obtinguda pels masovers. Com es pot veure a la taula 3, mentre que l'ingrés brut va experimentar un creixement important, especialment entre el segon i el tercer quinquenni, la renda neta no va seguir el mateix ritme, tot i tenir un marge de variació molt ampli. La renda mitjana del quinquenni 1931-1935 va tornar a situar-se al mateix nivell que la de 1917-1920, entorn de les 9.000 pessetes anuals, després de dos quinquennis de caiguda substancial, sobretot durant 1926 i 1930. Aquesta evolució de la renda neta s'explica, sobretot, per un augment molt important de la despesa durant la dècada de 1920.

**Taula 3. Resultats d'explotació del cortal Maig
(mitjana de cada període, en pessetes constants de 1913)**

Període	Ingrés brut	Despesa	Ingrés net	Arrendament	Renda neta	Salari equivalent
1917-1920	18.574	6.714	11.860	2.948	8.912	13,3
1921-1925	16.846	7.769	9.078	2.871	6.781	6,8
1926-1930	28.504	18.702	9.802	3.555	6.247	5,9
1931-1935	29.973	17.514	12.459	3.402	9.057	7,3

NOTA. Aquests valors es refereixen únicament a l'explotació del cortal. S'han exclòs els ingressos derivats del patrimoni propi dels Llovet, així com les contribucions pagades per aquestes finques. Els salaris equivalents s'han obtingut a partir del jornal de peó agrícola eventual (masculí) de la província de Girona, segons la sèrie d'anuaris estadístics iniciada el 1913. Seguint el criteri utilitzat en altres treballs (Garrabou, Planas, Saguer i Vicedo, 2014), s'ha considerat que l'ingrés anual màxim d'un jornalero s'obtenia multiplicant aquest valor per un total de 280 dies de treball. FONT. Arxiu particular de la família Llovet, Comptes de Vicens Llovet, 1914-1936.

Una manera d'interpretar el significat concret de la remuneració neta obtinguda pels masovers és a través de la comparació amb la remuneració d'altres col·lectius. Això és el que es fa en la darrera columna de la taula 3. La denominació de *salari equivalent* expressa les vegades que la renda neta del masover superava l'ingrés anual que podia arribar a obtenir un jornalero agrícola si treballés de manera contínua durant tot l'any, excepte en dies festius. Certament, és un valor fictici, però expressa clarament el topall al qual podia arribar algú que depengués exclusivament del salari agrari. La primera constatació és que la remuneració del masover sempre

va ser notablement superior a la d'un jornal·ler. Es podria objectar que la renda neta no només reflecteix el resultat del treball del masover titular, sinó de tota la seva família. Això és cert, però en el cas concret dels Llovet cal tenir en compte que tres dels quatre fills mascles del matrimoni Llovet varen cursar estudis superiors i l'altre, estudis secundaris. És raonable suposar que l'aportació de treball familiar a l'explotació, almenys pel que fa al treball masculí, deuria ser força limitada. En segon lloc, també es constata una variació important entre el primer quinquenni i els altres tres, que s'explica, en primera instància, per l'encariment relatiu del salari agrari durant les dècades de 1920 i 1930, quan el preu del jornal no només va créixer en termes nominals per corregir els efectes de la inflació, sinó que també ho va fer, de manera significativa, en termes reals.¹⁶ També s'explica, d'altra banda, pel volum de despesa i inversió realitzat en l'explotació, que va tenir un moment d'intensificació durant el quinquenni 1926-1930. En tercer lloc, si comparem aquest *salari equivalent* amb altres casos en què també s'ha pogut estimar el mateix indicador —en particular, amb els masovers del mas Ribes de Cabanes que, entre 1949 i 1964, varen obtenir una renda neta equivalent a 2,9 vegades l'ingrés anual potencial d'un jornal·ler—, tornem a constatar que la remuneració dels Llovet va ser marcadament exitosa.

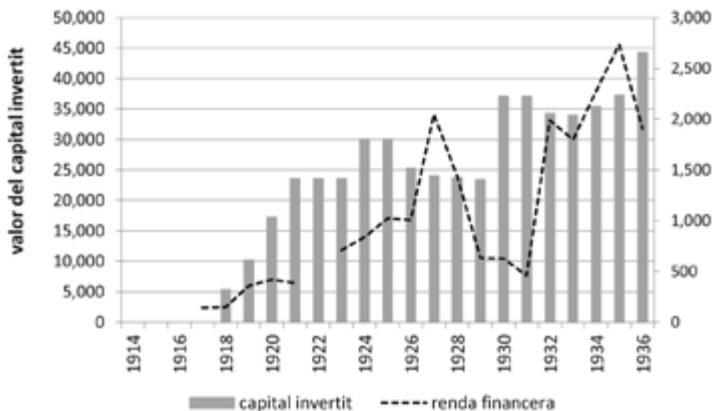
També podem comparar-ho amb la renda neta d'alguns propietaris rendistes. Els Bru, amb un patrimoni d'unes 110 hectàrees distribuïdes en cinc masos de diferents localitats properes a la ciutat de Girona (Domeny, Palau-sacosta, Juià, Sant Andreu Salou i Girona mateix), entre 1923 i 1935 varen ingressar una renda neta mitjana de 5.500 pessetes, procedent de la gestió i explotació del seu patrimoni (Saguer, 1996: 529-540). Els masovers del cortal Maig tampoc no en surten gens malparats, d'aquest contrast amb una família de propietaris. Certament, els Bru comptaven amb altres actius, especialment financers, que els permetien doblar aquest nivell d'ingrés; però també els Llovet comptaven amb actius financers, encara que en quantitat força menor.

De fet, un altre dels indicis que ens permet valorar els resultats econòmics del cortal és la capacitat d'estalvi i inversió dels Llovet. I, en aquest sentit, destaquen dos àmbits en els quals es va materialitzar

16 En termes reals, entre 1914 i 1930, el salari del peó agrícola que recull l'INE per a la província de Girona va créixer un 29%, i entre 1914 i 1935, un 57%.

aquesta capacitat: la inversió en actius financers que acabem d'esmentar i la despesa en educació. La compra d'obligacions i de títols de deute públic i privat és un reflex de la capacitat d'estalviar una part de la renda neta obtinguda i, alhora, també permet valorar la voluntat de cercar oportunitats d'inversió fora del sector agrari per part d'un agricultor, els beneficis de les quals contribuïen a engruixir una mica més els seus ingressos. En el primer llibre de comptabilitat (1914) no hi consta que existís cap tipus d'inversió en actius financers; però a partir de 1917 s'enregistra la percepció d'una petita renda per títols de deute de l'estat francès. Els resultats d'aquesta inversió inicial degueren semblar satisfactoris a Vicens Llovet perquè, immediatament, el 1918, va tornar a comprar-ne més i va anar repetint-ho en diferents moments de la dècada de 1920. El 1930, sota unes condicions de forta inestabilitat financera global, va modificar la seva estratègia i va invertir la major part dels seus estalvis en un comerç de draps de Barcelona, que li va reportar un 5% anual durant els anys següents, tot i que amb dificultats per cobrar-lo. Estimem que cap a 1936 disposava d'actius financers valorats en unes 44.000 pessetes de 1913, que li generaven una renda anual superior a les 2.000 pessetes. En aquell moment, el capital invertit superava quatre vegades la mitjana de la renda neta anual i la renda financera equivalia a un 20% de la renda neta de l'explotació agrícola.

**Figura 4. Inversions financeres de Vicens Llovet
(en pessetes constants de 1913)**

FONT. Arxiu particular de la família Llovet, Comptes de Vicens Llovet, 1914-1936.

L'altra manifestació de la capacitat d'estalvi i inversió, la trobem en l'educació rebuda pels fills, tres dels quals varen seguir estudis superiors. Desconeixem quin era el nivell d'estudis de Vicens Llovet, tot i que és segur que tenia un nivell d'instrucció primària prou sòlid que es visualitza a través del domini de l'escriptura en la comptabilitat. Va tenir quatre fills i dues filles. De l'educació donada a les filles, la comptabilitat manté un silenci sepulcral: poca despesa deuria significar. Pel que fa als fills mascles, un va estudiar enginyeria industrial; l'altre, intendència mercantil, i un tercer, agronomia. El fill que va continuar la masoveria (Esteve), tot i que no va cursar estudis superiors, va estudiar en un institut agrícola de Limoux (França), gestionat per l'ordre catòlica de La Salle. Aquesta ordre religiosa també gestionava una escola agrícola a pocs quilòmetres del cortal, en una finca que era propietat de la mateixa família Rahola que posseïa el cortal Maig, allà mateix on hi havia hagut a mitjan segle XIX l'anomenada *Granja Escola de Fortianell*.¹⁷ Allà també hi havia estudiat Josep Llovet. Les quantitats invertides en educació dels fills, al llarg de tot el període analitzat, varen ser importants, a l'entorn de les 20.000 pessetes (en moneda constant de 1913). Aquesta xifra considerable il·lustra prou bé la seva capacitat econòmica.

Un altre indicador de la posició econòmica i la capacitat d'estalvi d'una família és la llegítima pagada a les filles i als fadrísters. Tot i no tractar-se d'una família de propietaris, els Llovet varen pagar una quantitat substancial en concepte de drets legítims. El 1932, a propòsit del matrimoni de la seva filla Àngels amb un pagès propietari, la comptabilitat enregistra el pagament de 15.500 pessetes nominals (8.970 en moneda de 1913) per drets de llegítima paterna i despeses notariales per la realització de capítols. D'altra banda, des de 1930, Vicens Llovet paga anualment 750 pessetes nominals al seu fill Josep, en concepte de renda de la llegítima.

El darrer indicador de la capacitat d'estalvi i acumulació dels Llovet, ja l'hem exposat anteriorment: la compra del cortal a principis dels anys cinquanta, quan els propietaris varen decidir vendre's la finca. Aleshores el titular de l'explotació era Esteve Llovet. La decisió va ser important i per prendre-la es va reunir al consell familiar.

17 Sobre la Granja Escola de Fortianell, poden consultar-se els treballs de Garrabou (1985), Congost (1990) i Gifre (1991).

Desconeixem l'import abonat i les condicions en què es va fer la compra, però sembla que no va significar una situació bloquejant d'estrès financer, atès que poc després el patrimoni va ser ampliat amb una altra finca de 10 hectàrees (la Coromina).

EL SISTEMA PRODUCTIU DEL CORTAL

Vistos els resultats, a continuació intentarem explicar els mecanismes d'aquesta explotació i, alhora que ho fem, en detallarem el caràcter. També ens preguntarem fins a quin punt la trajectòria econòmica que acabem de descriure va ser fruit de les decisions productives i empresarials de Vicens Llovet o bé tingué més rellevància la finestra d'oportunitat oberta amb la congelació de la renda nominal a partir de 1914.

El sistema de cultius del cortical Maig no era gaire diferent dels altres cortals de la zona. Les dades disponibles no ens permeten reconstruir pròpiament el resultat de cada collita, només les vendes de productes agrícoles. Si ho observem des d'aquesta perspectiva, el blat generava el 46% de l'ingrés agrícola, seguit de la userda amb un 32%. El tercer cultiu en importància era el blat de moro, amb un 10% i una mica més enrere trobem l'herba de dall (6%) i la civada (3%). El 3% restant correspon a vendes en què no podem discriminar els diferents productes, i quantitats insignificants d'algunes lleguminoses (fesols, mongets, faves). És probable que la perspectiva de les vendes sobrevalori el blat i menysvalori la userda i el blat de moro, atès que la part que es destinava a l'autoconsum dels dos darrers —per alimentar els animals— era molt superior.¹⁸

¿Es varen produir canvis en la composició de l'ingrés agrícola al llarg d'aquest període? Seria difícil negar-ho, atesa la volatilitat dels resultats de les collites; però no ens referim a aquest tipus de canvis derivats de la incertesa intrínseca a l'activitat agrícola, sinó a canvis més estructurals. En aquest sentit sembla observar-se una tendència a augmentar el pes de les vendes de blat i a disminuir el de les d'userda i de civada (taula 4). Cal anar, però, en compte a l'hora d'interpretar-ho perquè tant pot reflectir una major dedicació al blat com un major nivell

18 Josep Llovet (1935: 101), en explicar l'ordenació cultural de la zona, dona les proporcions següents: blat, 41%; userda, 40%, i blat de moro, 19%.

d'autoconsum derivat d'un augment del nombre de caps de bestiar. No podem oblidar que blat, userda i blat de moro no eren cultius que competien entre ells en la mesura que formaven part d'un model de rotació ben consolidat en què els tres cultius s'alternaven en un cicle llarg, de durada variable en funció dels anys que es deixava la userda en un mateix camp. En qualsevol cas, el que sembla més rellevant és que, més enllà d'alguns canvis en la composició de les vendes, l'ingrés agrícola final va mantenir-se relativament estable, en el mateix nivell, més enllà de les inevitables fluctuacions interanuals i de l'evolució dels preus.

Taula 4. Vendes de productes agrícoles

Període	Blat	Userda	Blat de moro	Civada	Herba i prat	Altres	Total	Import (ptes. 1913)
1916-1920	17%	41%	16%	12%	7%	8%	100%	15.089
1921-1925	35%	34%	16%	5%	8%	2%	100%	13.327
1926-1930	62%	27%	2%	4%	5%	0%	100%	15.173
1931-1935	46%	28%	14%	1%	7%	5%	100%	16.225

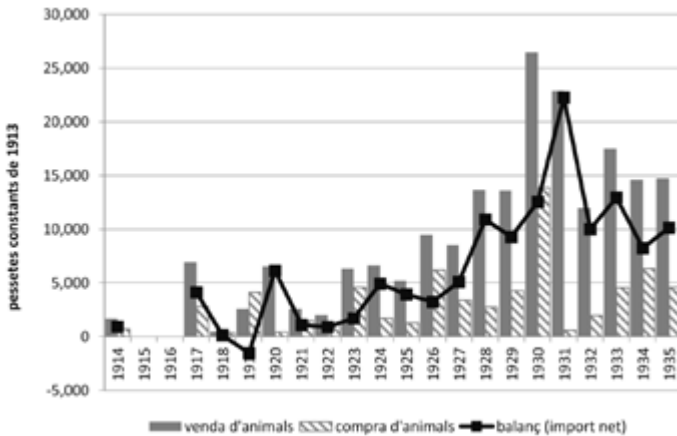
FONT. Arxiu particular de la família Llovet, Comptes de Vicens Llovet, 1914-1936.

Allà on efectivament varen produir-se canvis més importants va ser en el vessant pecuari de l'explotació. Històricament, els cortals havien estat un model d'explotació clarament orientat a la cria i l'engreix d'animals. Les dimensions de les finques i, especialment, l'existència habitual de closos que només podien ser utilitzades com a prat natural ho afavorien. A més dels animals necessaris per al treball —cavalls i algunes mules—, que també es feien criar amb l'objectiu de vendre els poltres, la principal espècie ramadera era la bovina. Segons Josep Llovet (1933: 32), en l'època en què ho estem analitzant, s'hauria produït una substitució de la raça bovina del país per races lleteres, especialment l'holandesa, tot i que no pas per produir llet, sinó per a la cria i recria. El que es comercialitzava eren els vedells. Els animals de llana (xais i cabres) eren pocs, entre altres motius perquè amb la intensificació dels cultius que comportava el règim d'alternança blat-blat de moro-userda, els rostolls per pasturar eren relativament escassos. Tot i no tenir bestiar de llana propi, però, molts cortals venien herbes o arrendaven alguns camps perquè

hi fessin hivern ramats transhumants dels Pirineus (Llovet, 1933: 32-33). Finalment, segons el mateix Llovet (1933: 33) el porcí *hi té una relativa importància*.

Aquesta caracterització general de la ramaderia en els cortals només s'ajusta parcialment al que observem al cortal Maig. Segurament s'adequaria al que trobem en el primer període, el quadrienni 1917-1920, quan les vendes de boví varen significar una mica més de la meitat dels ingressos pecuaris, i les altres dues partides varen ser, a parts iguals, la venda de cavalls i eugues, i la venda de porcs.

Figura 5. Compres i vendes d'animals (en pessetes constants de 1913)

FONT. Arxiu particular de la família Llovet, Comptes de Vicens Llovet, 1914-1936.

Taula 5. Composició de les vendes d'animals

Període	Cavallí	Llet	Ous	Porcí	Vacum	Total	Import net (ptes. 1913)	Venda animals / vendes agrícoles
1917-1920	22%	0%	0%	24%	54%	100%	2.220	0,15
1921-1925	14%	0%	4%	73%	9%	100%	2.517	0,21
1926-1930	9%	2%	3%	59%	27%	100%	8.231	0,64
1931-1935	7%	6%	3%	66%	17%	100%	12.724	0,96

FONT. Arxiu particular de la família Llovet, Comptes de Vicens Llovet, 1914-1936.

Però a principis de la dècada de 1920, concretament els anys 1920 i 1921, detectem un moment de crisi, que es concreta en una disminució important del nivell de vendes. En aquests dos anys no es va vendre ni cap vedell ni cap vaca, només porcs i un parell de cavalls. De fet, la venda de boví va estar paralitzada fins a 1925. Només consta la venda d'una brava el 1923. També les vendes de cavalls varen reduir-se, i entre 1921 i 1926 no es va vendre cap poltre. En contrapartida, va començar a adquirir més pes la ramaderia porcina. Quan el volum de vendes es recupera, a partir de 1923, ho fa amb un clar predomini del porcí i aquesta nova composició, tot i que es modularà a la baixa durant els dos quinquennis següents, es mantindrà com el tret més destacable del cortical Maig fins a 1935. Bona part de la producció porcina era d'engreix més que de cria, i això implica també un augment de la despesa en aquest capítol atès que bona part dels porcs es compraven fora del mas.

Durant els dos quinquennis de 1926 a 1935 també hem enregistrat altres novetats que reafirmen que s'estava produint un canvi en profunditat del model de producció ramadera. D'una banda, la venda d'ous sembla adquirir una rellevància que no havia tingut anteriorment (abans de 1921 no n'hi ha cap notícia), per bé que es concentra en un mercat molt determinat, limitat al propietari del cortical i al seu entorn familiar. L'altre canvi, fallit, és l'intent de produir i vendre llet a l'empresa Letona. Entre el setembre de 1930 i l'abril de 1931 va subministrar-li diàriament llet, de primer uns 20-25 litres diaris i cap al final del període, entre 55 i 60 litres. La comptabilitat no informa dels motius de l'abandonament d'aquesta producció, però probablement s'ha d'entendre en un marc d'assajos en què s'estaven cercant les produccions més rendibles.

L'altre element que cal destacar és el substancial increment de l'ingrés procedent de la venda d'animals. L'import net, en pessetes constants, procedent de la venda d'animals es va multiplicar per sis entre el primer i el darrer quinquenni (taula 5). Inicialment equivalia a un 15% de l'ingrés proporcionat per la venda de productes agrícoles, però en el darrer quinquenni ja es va aproximar a un import gairebé equivalent (95%), com pot observar-se en la darrera columna de la taula 5. Queda ben palès, doncs, que la principal transformació experimentada pel cortical Maig durant aquest període va passar per una reorientació cap a la ramaderia intensiva i, sobretot, porcina. Aquesta fou la base pel creixement dels seus ingressos.

¿Poden explicar l'evolució de la ramaderia els canvis en la composició de les produccions agrícoles comercialitzades? Ho havíem apuntat anteriorment i ara podem resoldre-ho afirmativament. Certament, desconeixem les pautes nutricionals aplicades en aquell moment a cadascuna de les espècies del cortal. És probable que una part important de la producció de blat de moro es destinés a l'alimentació porcina però, en canvi, és poc probable que se'ls subministrés userda en quantitats rellevants. Però cal tenir en compte que darrere de l'augment global de les vendes no només hi havia porcs, sinó també altres espècies. Pel que fa al boví, sabem que entre 1925 i 1927, com a mínim hi havia quinze vaques al cortal, ja que és el nombre de caps que es varen vacunar. El quinquenni 1926-1930 també és, pel que ens consta, quan s'enregistrà un major nombre de naixements de vedells i vedelles (31, i 14 entre 1931 i 1935, davant de 9 el 1921-1925 la major part dels quals corresponen a 1925— i cap en el quinquenni 1916-1920). En la mesura que el nombre de vedells nascuts està associat a un creixement de la ramaderia bovina, és raonable pensar que l'autoconsum d'userda i de civada també hagué d'augmentar.

Després de revisar els canvis en la composició i el volum de l'ingrés agrícola i pecuari sembla raonable concloure que els masovers Llovet no només varen veure's casualment beneficiats per la congelació de la renda que pesava sobre el cortal Maig, sinó que els seus ingressos també varen augmentar com a conseqüència de les seves pròpies decisions productives, especialment les que varen orientar-los cap a l'engreix de porcs i, en menor mesura, la cria de vaques i vedells. Cal remarcar, tanmateix, que tot i aquestes apostes productives, el cortal va mantenir un nivell de diversificació productiva notable. No hi ha evidències que ens permetin parlar d'una evolució cap a una agricultura més especialitzada. Més aviat, el cortal encara va continuar constituint un model complex de produccions fortament integrades i amb un nivell important de reutilització dins la mateixa explotació. La invisibilitat d'aquests fluxos interns —no *monetaritzats*— no ens els pot fer menystenir.

Obertura i integració als mercats

Durant l'època estudiada el cortal Maig va mantenir vincles forts amb el mercat i un grau d'obertura notable. En poc s'assembla al model

de despesa corrent durant tots aquests anys va ser la compra de tot tipus d'*inputs* materials: llavors, cereals i farratges per a l'alimentació animal, fertilitzants, benzina i olis per a la maquinària... El mateix negoci porcí, com acabem d'exposar, es basava en la conversió de l'explotació en un esglaó —especialitzat en l'engreix— d'un circuit mercantil més ampli. L'explotació del cortical depenia, per a la seva reproducció, del manteniment d'aquests fluxos en el mercat.

La figura 6, que representa de forma simplificada el conjunt de fluxos monetaris que es varen produir al voltant del cortical Maig entre 1914 i 1936, ens permet il·lustrar la participació en diferents mercats, especialment en el mercat de productes (com a venedor d'animals i de productes agrícoles, però també com a comprador d'*inputs* materials), en el mercat de treball (contractant jornals i salaris de mosso) i també en mercats de serveis (de transport i de molta, sobretot).

La malla de contactes comercials era molt àmplia, tot i que només coneixem la identitat d'una part de les persones, empreses i institucions amb les quals varen tenir tractes comercials. Pel que fa als pagaments i a les compres fets pels Llovet, podem identificar els venedors corresponents al 77% de l'import total (a preus constants) de les transaccions comercials. Hi hem exclòs els qui varen rebre rendes o salaris, les relacions financeres i també totes les despeses domèstiques, no vinculades a l'explotació agrària. La relació té 209 noms i conté molts veïns com Jaume Brossa o els veterinaris locals, però també empreses comarcals, comerciants de Barcelona o un criador holandès de races bovines. La geografia és variada, tot i que la ubicació o residència de molts d'aquests ens és completament desconeguda. Els dos nodes més importants són el propi municipi de Castelló i la vila de Figueres. També trobem contactes referits a moltes localitats empordaneses (Cabanes, Cabanelles, el Far, Fortià, Garriguella, l'Armentera, Llançà, Masarac, Palau, Pals, Pont de Molins, Pontós, Port-bou, Riumors, Sant Pere Pescador, Torroella de Fluvià, Vilafant, Vilamacolum, Vilamalla, Vilasacra i Vilatenim) i algunes de gironines (Girona, Bescanó, Cornellà, Crespià, Sarrià de Ter i Sils). Més enllà de la província, a banda de Barcelona, tenim constància de contactes comercials amb l'Hospitalet de Llobregat, Montblanc, Terrassa i Vic. I, pel que fa als contactes internacionals, només trobem el ja esmentat criador holandès, Leeurwarden. En qualsevol cas, les relacions comercials superaven amb escreix el mercat estrictament local.

**Taula 6. Relació dels 15 principals contactes comercials
com a subministradors segons import acumulat, 1914-1936
(en pessetes constants de 1913)**

Perceptor	Residència	Ocupació	Import	Nre. operacions
Josep Portell i el seus successors, Antoni i Anicet	Figueres / Vilatenim	comerciant	43.535	179
Jeroni Reinal	--	tractant de porcs	9.446	10
Fàbrica Bordas	--	fàbrica de farina	4.688	84
Leeurwarden	Holanda	tractant de bestiar	5.464	1
Manuel Vidal	Sarrià de Ter	tractant de porcs	5.402	4
J. Comte	--	tractant de porcs	4.692	4
Ramon Serra Gracia	Barcelona	comerciant	3.791	6
Pere Masgrau	Girona	tractant de porcs	3.752	3
Nicolau Teixidor	--	tractant d'animals	3.330	1
Sindicat Oleícola Garrotxa-Empordà	Figueres	fàbrica d'oli	2.745	34
Miguel Abella	--	tractant de bestiar	2.318	1
Ramon Soler	Girona	tractant de porcs	2.094	4
Francisco Cabanes	Barcelona	--	1.876	1
Joaquim Torrent	Cabanes	moliner	1.813	7
Josep Gironella	Castelló d'Empúries	carreter	1.433	16

FONT. Arxiu particular de la família Llovet, Comptes de Vicens Llovet, 1914-1936.

Una impressió sobre el perfil d'aquests contactes comercials es pot veure en la taula 6, en què s'han seleccionat els quinze que acumulaven un import més elevat. Una part d'ells varen ser contactes ocasionals, d'una única operació. Amb d'altres, la relació va ser més continuada i en algun cas concret, molt intensa, com és el cas dels Portell o de la fàbrica de farina Bordas. Bàsicament, es detecten tres perfils: els comerciants de productes agropecuaris, els tractants de bestiar, i els molins i les fàbriques de farina i oli. Els primers proporcionaven tot tipus de mercaderies destinades al cicle productiu. Els Portell subministraven farina de carn, d'ossos i d'arròs, polpa, garrofa, faves, ordi, blat de moro, civada, patates, soja, fertilitzants... Entre els tractants de bestiar destaquen, especialment, els qui proporcionaven porcs per engreixar. I les

farineres sobretot cobraven per les tasques de molta dels cereals destinats a l'alimentació animal (blat de moro) i en molta menor mesura per la molta de blat destinat a l'autoconsum domèstic. De fet, els Llovet varen deixar de fer-se el pa a partir de març de 1931. Hi varen retornar el novembre de 1932, però el juny de 1935 varen tornar a comprar-lo. Un darrer indicatiu de fins on havien retrocedit les antigues pràctiques d'autoconsum.

Des de la posició de venedors de productes agraris i pecuaris, la xarxa de relacions comercials també era prou àmplia. Hem enregistrat un total de 160 persones o empreses que varen actuar com a compradors de cereals, herba o animals durant tot el període cobert per la comptabilitat. Moltes d'elles varen ser compradors ocasionals. El 51% només va fer-ho en una ocasió i el 84% no va passar de les cinc (taula 7). En consonància amb aquest fet, la durada de la relació comercial generalment també era molt breu (taula 8). Excepte uns pocs clients realment fixes, els altres són estels fugaços en les pàgines de la comptabilitat. Això ens transmet la imatge d'una integració al mercat molt dinàmica. És obvi que la comptabilitat no ens explica les motivacions que hi havia darrere cada operació, cada decisió de vendre a un o a un altre. Tanmateix, aquest dinamisme pot ser interpretat raonablement en termes de maximització de la remuneració obtinguda.

Taula 7. Permanència dels compradors, segons nombre d'operacions realitzades

Nre. operacions	n.	%	Mediana import
1	82	51%	277
2-5	52	33%	1.093
6-10	14	9%	3.591
11-20	7	4%	10.336
>20	5	3%	28.619
Total	160	100%	

NOTA. S'han considerat com a compradors únics aquells agents dels quals tenim constància que formaven part d'una mateixa empresa, negoci o família.
 FONT. Arxiu particular de la família Llovet, Comptes de Vicens Llovet, 1914-1936.

Taula 8. Permanència dels compradors, segons anys de durada

Nre. anys	n.	%	Mediana import
1	97	61%	339
2-5	33	21%	1.440
6-10	16	10%	2.524
11-15	12	8%	4.820
15-20	2	1%	40.188
Total	160	100%	

FONT. Arxiu particular de la família Llovet, Comptes de Vicens Llovet, 1914-1936.

Tot i que la durada i la intensitat de la relació comercial no tenia una correlació simple amb el seu import, en les taules 7 i 8 es pot observar que els compradors més grans (en termes d'import) també foren els qui mantingueren relacions més estretes. La taula 9, en què es relacionen els compradors que varen pagar un import més elevat, ens permet veure els marges d'aquesta correlació. La major part dels grans compradors coincideix amb els que acumulen un nombre més elevat d'operacions, però una minoria acumula aquest nivell de despesa amb una o poques operacions. La taula 9 també ens permet visualitzar, com ja havíem fet amb els venedors, el perfil dels compradors: bàsicament, fàbriques de farina i tractants d'animals, amb algun comerciant de productes agropecuaris i probablement també amb algun pagès, tot i que no apareixen especificats perquè no hem aconseguit identificar-los amb seguretat. En qualsevol cas, hi ha força similitud amb el perfil que havíem vist des del costat dels venedors, i el mateix podem dir pel que fa a la geografia (amb l'excepció que aquí no apareix cap venda internacional).

Per verificar la hipòtesi sobre l'actitud dinàmica i maximitzadora de Vicens Llovet en les seves relacions mercantils farem encara un darrer examen fixant-nos exclusivament en una de les principals produccions del cortal: el blat, el cultiu més important en termes d'ingrés. Tot i que alguns anys la venda de blat va ser molt baixa o fins i tot nul·la, aquest cultiu va proporcionar el 46% dels ingressos procedents de la venda de productes agrícoles entre 1914 i 1936, i el 24% de l'ingrés brut total. El nombre de compradors pel que fa al blat es redueix sensiblement. N'hem enregistrat 25, però, de fet, la

Taula 9. Relació dels 15 principals contactes comercials com a compradors segons import acumulat, 1914-1936 (en pessetes constants de 1913)

Pagador	Residència	Ocupació	Import	Nre. operacions
Josep Puigderajols	tractant de porcs	Barcelona	51.757	25
Joaquim Torrent	moliner	Cabanes	31.896	24
Farinera de Castelló	fàbrica de farines	Castelló d'Empúries	28.619	26
Pere Gusó	--	Vilanova de la Muga	18.510	12
Ramon Soler	tractant de porcs	Girona	12.610	5
Molí de Pals	fàbrica de farines	Pals	12.346	1
Pere Masgrau	tractant de porcs	Girona	12.114	7
Francisco Vilà	--	--	11.978	12
Farinera Bordas	fàbrica de farines	Figueres	11.760	8
Josep Sargatal	--	--	11.333	15
Josep Portell i el seus successors, Antoni i Anicet	comerciant	Figueres / Vilatenim	10.336	20
Miquel Ranera	tractant d'animals	Barcelona	10.183	11
família Rahola	propietaris	Barcelona	10.094	40
Fèlix Tibau	--	--	9.619	3
Juan Roig	--	--	7.979	13

FONT. Arxiu particular de la família Llovet, Comptes de Vicens Llovet, 1914-1936.

major part només fan petites compres puntuals. La taula 10 detalla el nom i els anys de compra dels que varen acumular un 5% de l'import total del blat venut. Són un total de sis, entre els quals destaquen, per la major freqüència en el tracte, el molí de Cabanes, la farinera de Castelló i la de Figueres. En alguns casos, la comptabilitat deixa entendre que Llovet signava o pactava un contracte amb les farineres per subministrar-los una quantitat determinada de blat, que lliurava en diverses trameses. El 27 de febrer de 1927, per exemple, anota: *avui portem les 8 quarteres de blat que quedaven de la contracta amb Chantier i Godo*.¹⁹ L'observació més rellevant, però, és la fidelitat discontinua en la seva relació amb les empreses farineres. Només entre 1918 i 1921 es detecta una certa constància en les vendes a la farinera de Castelló. Per a la resta del període hi ha una alternança

19 Arxiu particular de la família Llovet, Comptes de Vicens Llovet, *Dietari* de 1927.

en el destí de les vendes entre diferents molins alt-empordanesos. També a finals del període apareixen dues vendes fetes fora de la comarca, al molí de Pals (en mans de Josep de Ros) i a Josep Ensesa, empresari i propietari de la farinera La Montserrat de Girona.²⁰ Què cercava Vicens Llovet amb aquesta manera de fer? Per què alternava els seus clients amb la pauta que s'observa a la taula 10? Buscava la millor remuneració pel seu blat?

**Taula 10. Principals adquirents del blat del cortal Maig, 1914-1936
(en pessetes constants de 1913)**

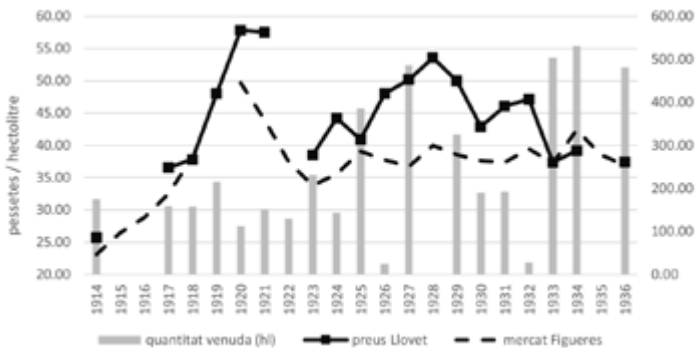
Any	Molí de Cabanes	Farinera de Castelló	Farinera Bordas (Figueres)	Molí de Pals	Fèlix Tibau	Josep Ensesa (Girona)	Altres (18)
1917							3.280
1918		932					1.988
1919		1.914					1.465
1920		115					
1921		3.106	1.486				
1922							
1923	3.204						343
1924			2.495				513
1925	8.223						
1926			593				58
1927	6.717	7.149					193
1928							45
1929					9.440		
1930	8.566	11.894	2.298				
1931	5.078						
1932							764
1933		1.772	1.817				2.336
1934				12.346			
1936			3.071			7.170	
Suma	31.788	26.882	11.760	12.346	9.440	7.170	10.985
%	28,8%	24,4%	10,7%	11,2%	8,6%	6,5%	10,0%

FONT. Arxiu particular de la família Llovet, Comptes de Vicens Llovet, 1914-1936.

20 Sobre l'activitat econòmica dels Ensesa i la farinera La Montserrat, vegeu la tesi d'Helena Benito (2005).

De ben segur que deuria seguir amb atenció l'evolució dels preus. El seu fill Josep, en la memòria que escriu sobre els cortals, deixa prou clara l'assiduitat dels cortalers als mercats i remarca que això els permetia mantenir-se al corrent dels preus i fer bé les operacions de compravenda (Llovet, 1933: 6). Si comparem la remuneració obtinguda per Vicens Llovet amb les cotitzacions del mercat de Figueres, observem que el preu del seu blat va ser sistemàticament superior entre 1920 i 1932, ambdós inclosos. Els preus recollits en la documentació oficial són valors mitjans, que volen reflectir la multitud d'operacions individuals, singulars, que es produïen cada dia de mercat. Els preus de venda de Vicens Llovet eren fruit d'una sola operació o d'un nombre molt limitat d'operacions. Cada operació podia donar lloc a un preu diferent, fruit de les condicions d'oferta i demanda, però també fruit de la posició negociadora de cadascun dels agents que intervenien en l'operació. La comparació amb els preus de Figueres revela que Vicens Llovet tenia una posició de relativa fortalesa en el mercat d'aquest cereal.

Figura 7. Preus del blat venut per Vicens Llovet

NOTA. Els preus del mercat de Figueres procedeixen d'Armengol (1980). Per a la conversió de quarteres a hectolitres s'ha utilitzat l'equivalència indicada per Alsina, Feliu i Marquet (1990: 211). Quan les unitats s'expressaven en quilograms, s'ha utilitzat el pes indicat per G.C. (1910: 102) al *Boletín Oficial de la Cámara Agrícola del Ampurdán*. Per estimar la quantitat comercialitzada, s'hi han agregat algunes quantitats que, en la documentació, apareixen anotades com a vendes, però sense que en consti una quantitat ingressada. Cal dir que era relativament freqüent que aquestes transaccions generessin una doble anotació: la primera referida al moment de la venda, i la segona en el moment en què es materialitzava el cobrament de la transacció. Per a l'elaboració del gràfic s'ha tingut en compte aquest segon moment, que és el que permet calcular el preu quan aquest no s'explicita.

FONT. Arxiu particular de la família Llovet, Comptes de Vicens Llovet, 1914-1936.

L'ORGANITZACIÓ DEL TREBALL

Habitualment es descriuen els masos com a explotacions de dimensions familiars. Amb això es vol indicar, en primer lloc, que són suficientment grans per assegurar la subsistència d'una unitat familiar en totes les fases del seu cycle vital, però també que la força de treball per explotar-los pot ser proveïda, bàsicament, per la mateixa família que hi resideix. Probablement és una descripció abusiva, especialment pel que es refereix a l'ajustament a la capacitat laboral. Només cal recordar l'elevat nombre de mossos que Pere Roca ha documentat a les masies del Vallès Occidental a finals del segle XVIII (Roca, 2005: 57). Els cortals de la plana empordanesa també requerien una capacitat de treball que habitualment superava la mida d'una família pagesa. El cens realitzat per la Guàrdia Civil el 1946 enregistra un total de 57 treballadors que residien en els cortals de Castelló, 47 dels quals eren mossos, 9 criades i 1 pastor. Excepte els més petits, tots els cortals comptaven amb un o dos treballadors assalariats residents, i alguns en tenien més, fins a arribar a un màxim de sis (cortal Modeguer). En aquest cens el cortal Maig va enregistrar tres mossos i una criada. A aquesta mà d'obra temporalment resident i més o menys estable —no pas fixa— caldria afegir-hi els jornalers eventuais, que no residien al mas i que no estan contemplats en el cens. El cortal que Josep Llovet va utilitzar com a base per a la memòria de 1933, presumiblement el propi cortal Maig, utilitzava, segons les seves dades, un 78,5% de mà d'obra assalariada i un 21,5% de mà d'obra familiar (Llovet, 1933: 106). Molts cortals s'allunyaven indubtablement d'aquell concepte d'explotació familiar.

La llar dels Llovet, durant les dècades de 1920 i 1930, era una família nuclear. Estava formada per Vicens Llovet, la seva esposa Maria, i els sis fills que varen tenir. A través de la comptabilitat no tenim constància que hi convisqués cap altre familiar.²¹ Fins a

21 Atès que l'Arxiu Municipal de Castelló va ser destruït durant la Guerra Civil, no és possible consultar censos o padrons que informin sobre la composició de la llar que residia en el cortal Maig abans de 1940. En la comptabilitat, la mare (Maria Forns) només hi apareix en el moment de la seva defunció (despeses generades pels funerals) i en cap moment es pot deduir que hi convisqués.

Taula 11. Mossos i criades en els cortals de Castelló (1946)

Cortal	Tinença	Mossos	Pastors	Criades
Aupi	masoveria			
Avinyó	masoveria	2		
Bellesguard	masoveria	2		
Castellar	masoveria	2		
Climent	masoveria			
Cortalet	masoveria	2		
Cua	masoveria			
Esclopeter	masoveria	2		
Feliu	masoveria	2		
Gallinera	masoveria			
Hospital	masoveria	1		
Llebrer	masoveria	3		1
Maig	masoveria	3		1
Modeguer	masoveria	5		1
Nou	masoveria	1		
Peret de la Gallinera	masoveria	1		
Puputs	masoveria			
Arrabassades	masoveria	2		1
Rajoleria	masoveria			
Ribes	masoveria	3		
Ricart	masoveria			1
Roura	masoveria	1		
Sabarres	masoveria	1		1
Sabater	masoveria			
Santa Llúcia	masoveria			
Tec	masoveria	2		
Torre Ribota	masoveria			
Vell	masoveria	2		
Brossa	propietat	1		1
Caramany	propietat	1		
Chaquet	propietat			
Cortalet	propietat	1	1	
Gusonet	propietat	2		
Peya	propietat	3		1
Túries	propietat	2		1
Vera	propietat			
Total		47	1	9

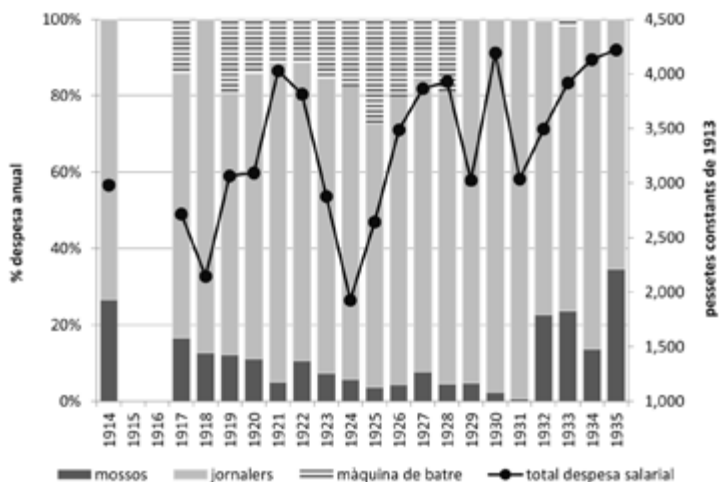
FONT. AHG, Govern Civil, 198 i 199. Vegeu també Saguer i Colls (2004).

mitjan dècada de 1920 l'únic actiu masculí complet va ser el cap de família i a partir d'aquell moment és probable que l'hereu Esteve s'incorporés a plena dedicació a les tasques del mas. Pel que fa als altres germans, el 1936 o bé encara estaven estudiant (Vicens i Josep Maria) o bé treballaven professionalment fora del cortal (Josep). De les dues germanes, l'Àngels va abandonar la llar familiar per raó de matrimoni el 1932, i de la Mercè no hi consta cap referència explícita, per bé que cal suposar que va continuar residint-hi durant tot el període cobert per la documentació. A banda que la capacitat de treball pogués ser variable al llarg del cicle familiar, en tot moment va ser massa escassa per satisfer les exigències d'un cortal que s'aproximava a la trentena d'hectàrees cultivades. La proporció entre treball familiar i treball assalariat que donava Josep Llovet el 1933 podia ser prou fidel.

El cost de la mà d'obra assalariada, en conseqüència, fou un capítol molt important de la despesa d'explotació, concretament el 21% de tota la despesa realitzada entre 1914 i 1936. Va tenir una forta fase de creixement entre 1918 i 1921, causada per l'ampli moviment alcista del salari en la conjuntura posterior a la Primera Guerra Mundial, una correcció crítica entre 1923 i 1926, i una ulterior estabilització en uns nivells similars als assolits entre 1920 i 1922 (figura 8). La quantitat de treball contractada fou, de mitjana, uns 1.400 dies a l'any. Aquesta xifra inclou tant els jornals eventuais com les mesades dels mossos i és un valor que va fluctuar molt al llarg del període examinat, oscil·lant entre un màxim de quasi 1.900 jornals anuals i un mínim de 736 (figura 9). Els dos períodes amb més contractació de treball assalariat coincideixen amb els primers i els darrers anys de la sèrie. Els primers corresponen a un moment en què el cost del salari encara no havia iniciat la línia d'ascens que s'encetarà a partir de 1918. El salari mitjà²² en pessetes constants de 1913 que es va pagar al cortal Maig el 1917 va ser de 1,75 ptes./jornal; el 1922 havia crescut a 2,85 ptes./jornal (en termes nominals a 5 ptes./jornal), i durant els anys trenta va tornar a créixer amb empena fins a assolir les 4,47 ptes./jornal de 1935 (7,7 ptes. nominals). És clar que l'increment en la contractació

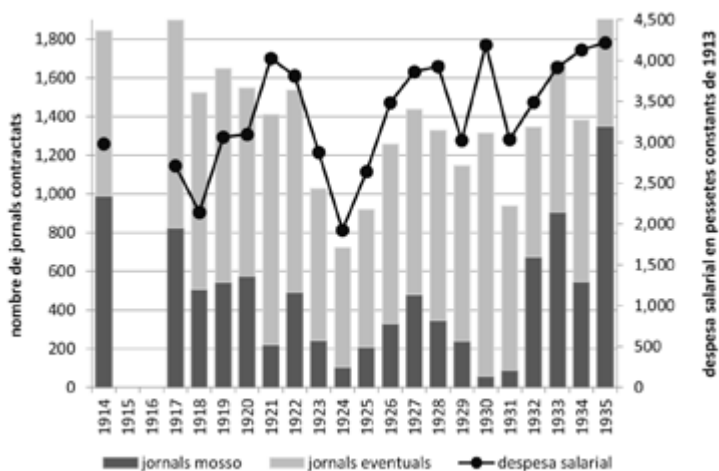
22 El càlcul del salari mitjà que hem utilitzat no distingeix entre categories laborals, ni tampoc entre salaris masculins i femenins. S'obté de la divisió entre l'import pagat per jornals eventuais i el nombre d'aquests.

Figura 8. Despesa en salaris i serveis de batre a màquina

FONT. Arxiu particular de la família Llovet, Comptes de Vicens Llovet, 1914-1936.

Figura 9. Quantitat de treball assalariat contractat

FONT. Arxiu particular de la família Llovet, Comptes de Vicens Llovet, 1914-1936.

del darrer període no pot explicar-se per la mateixa raó. En aquest cas, és probable que hi influïssin les circumstàncies socials de la II República. La principal preocupació que manifesta Josep Llovet en la memòria de 1933 és donar una resposta als problemes econòmics i socials dels jornalers evitant la fragmentació dels cortals a través de sotsarrendaments. La seva proposta passa per un canvi en el règim de cultius que suavitzi l'estacionalitat de l'activitat agrícola i augmenti la continuïtat de la demanda de treball en els cortals. Precisament aquesta major continuïtat era el que s'aconseguia augmentant la proporció de mossos sobre els treballadors eventuais, que és el que s'observa entre 1932 i 1935 (figura 9), i també amb la mecanització d'aquelles tasques que generaven pics de demanda. Es convertí, el cortal Maig, en un laboratori d'assaig sota les directrius de Josep Llovet?

INVERSIONS EN CAPITAL

El darrer aspecte que examinarem és la pauta inversora en el cortal Maig. D'entrada, cal distingir entre les inversions sobre la finca (marges, plantacions, pous, edificis...) i les inversions en maquinària, eines i altres béns que poden ser desplaçats si s'escau. No hem considerat inversió —sinó capital circulant— la compra de bestiar, atès que la major part d'aquestes compres tenien un cicle de curta durada i el capital esmerçat es recuperava en relativament poc temps. La distinció entre inversions en la finca i inversions en béns mobles és important perquè les seves conseqüències eren de naturalesa diversa, però també perquè les motivacions i els frens que les afectaven podien ser igualment diferents. Mentre que les inversions en maquinària generalment permetien un estalvi de treball, les inversions en la finca habitualment milloraven el tipus de producció o els seus rendiments.

És freqüent trobar testimonis que indiquin que les masoveries rebien poques inversions que suposessin millores en la finca (Saguer, 2011). L'estat de conservació dels edificis sovint era precari perquè ni el propietari tenia interès a fer la despesa, ni els masovers consideraven que valgués la pena si, al capdavant, la casa no era seva. Per les mateixes raons, en molts masos hi havia poca vinya i olivera, i algunes de les plantacions s'havien fet perquè s'havia establert

l'obligació en el contracte de masoveria. El mateix Josep Llovet considerava que els cortalers, *no essent propietaris de les terres que exploten, no s'atreveixen o no poden esmerçar en millores permanents, quantitats que foren recompensades amb escreix...* (Llovet, 1933: 6). La inseguretat de la inversió era un fre perquè els masovers esmercessin voluntàriament jornals o diners en aquestes inversions. Fins a 1935 no va establir-se una norma legal que establia clarament l'obligació d'indemnitzar els arrendataris, en el moment del seu comiat, per les millores realitzades en la finca.

La manca d'inversió en edificis, però, podia limitar el desenvolupament ramader, atès que aquest exigia disposar d'espais d'allotjament per als animals. En algunes ocasions, aquesta limitació s'havia desbloquejat amb una inversió directa del propietari. Així ho va fer, per exemple, un dels grans propietaris castellanins, Pelayo Negre Pastell, en alguns masos que tenia al Gironès —a Castelló no ho hem pogut documentar. Va assumir el cost de construir corts per a animals i instal·lacions de reg i, com a contrapartida, va repercutir-ho sobre la renda, augmentant-la en proporció al 5% del capital invertit (Saguer, 2007). En el cas del cortical Maig, és raonable inferir que el creixement ramader, especialment l'engreix porcí, va exigir augmentar les instal·lacions per acollir-lo. Qui va assumir el cost d'aquesta inversió? No sembla pas que els propietaris ho fessin ja que, en aquest supòsit, és probable que la gestió administrativa de l'obra l'hagués dut a terme el masover i això hagués tingut un reflex clar en la comptabilitat.

Taula 12. Inversions i millores en la finca
(suma de cada període, en pessetes constants de 1913)

Període	Territori	Edificis	Casa
1916-1920	0	0	0
1921-1925	0	723	330
1926-1930	377	3.691	699
1931-1935	331	3.576	560
Total	708	7.990	1.589

NOTA. Només conté les inversions en el cortical Maig. S'han eliminat aquelles que es varen realitzar en altres finques posseïdes pels Llovet. FONT. Arxiu particular de la família Llovet, Comptes de Vicens Llovet, 1914-1936.

La taula 12 reproduïx les quantitats esmerçades pels Llovet en el cortal Maig sota tres conceptes diferents: territori, edificis i casa. La primera observació és que les inversions inicialment eren nul·les, i es varen intensificar en els dos darrers quinquennis, coincidint amb les transformacions que s'han anat indicant. El capítol de menor quantia és el que hem etiquetat sota el concepte de *territori*, i integra petites inversions fetes fora de les cases: construcció de petits *ponts* (passeres fetes amb tubs), tancament d'espais amb tela metàl·lica o filferro espinós i reparació d'aterrassaments. La despesa en millores en camps i closes va ser molt petita. En canvi, va tenir més rellevància la que es va realitzar en edificis. Hem distingit entre la casa, entesa com a espai residencial, i altres edificis dedicats a l'emmagatzematge o a l'establució. Aquests darrers són els que s'enduen la major part de la despesa (quasi 8.000 pessetes de 1913). Aquí hi trobem la construcció de noves quadres per als porcs, un pallier nou, una reconstrucció del corral, obres al graner, obres al cobert del blat de moro... i també la instal·lació de llum i aigua feta el 1935, que deuria tenir tant usos domèstics com d'altres de relacionats amb l'explotació. Finalment, en la columna etiquetada com a *casa*, hi trobem des de l'emblanquinament del cortal fins a obres a les habitacions, passant per importants millores en el sanejament i el confort de l'habitatge, com la construcció d'una comuna, el 1926, o d'una dutxa, el 1936.

Mentre que les obres i millores en la finca varen representar el 67% de les inversions, la compra d'eines i maquinària significà el 33% d'aquest capítol. La despesa feta en eines o estris similars va ser molt petita i, generalment, eren compres de reposició, excepte en el cas dels bidons per a comercialitzar la llet, adquirits el 1930 (taula 13). Les despeses en maquinària tenen més interès. Aquí hi trobem tres dalladores o els seus complements, una cultivadora, una ensulfatadora per a la userda, una màquina per trinxar menjar, una altra per tallar remolatxa, un rampí, una lligadora i diverses màquines d'enforçar. També hi consta la construcció d'una tartana i diferents guarniments per a aquesta. Tenint en compte que els serveis de batuda a màquina varen ser contractats molts anys per batre el blat, el nivell de mecanització de la finca se situava en el que eren els estàndards de la tercera i quarta dècada del segle xx.

Taula 13. Pautes generals d'inversió
(mitjana anual de cada període, en pessetes constants de 1913)

Període	Eines	Maquinària	Edificis i millors territorials	Total inversió	Ingrés net d'explotació	Raó
	(a)	(b)	(c)	A=(a+b+c)	B	A/B
1916-1920		339		339	11.860	3%
1921-1925	8	354	263	625	8.377	7%
1926-1930	12	503	932	1.447	8.646	17%
1931-1935	4	448	893	1.345	12.459	11%

FONT. Arxiu particular de la família Llovet, Comptes de Vicens Llovet, 1914-1936.

La primera impressió, després d'haver revisat les compres i millores realitzades per Vicens Llovet, és que la seva pauta d'actuació fou destacable, fins i tot en aquells àmbits en què els masovers es manifestaven més reticents perquè implicaven immobilitzar capital en una finca de la qual podien ser desnonats en qualsevol moment. Per mesurar de manera una mica més afinada què va suposar l'esforç inversor, a la taula 13 s'ha estimat què varen significar els imports invertits en relació amb l'ingrés net d'explotació (calculat com a ingrés brut menys despeses d'explotació). El resultat és eloqüent: mentre que en el primer quinquenni (1916-1920) només se sacrifica una porció petita de l'ingrés net per aquesta raó, a partir del segon quinquenni comença a créixer la part que s'hi destina fins a arribar a un màxim del 17% entre 1926 i 1930. Una proporció certament notable.

CONCLUSIÓ

La comptabilitat del cortical Maig ens ha permès endinsar-nos de manera poc usual en molts detalls del funcionament ordinari d'una explotació agrària i, el que encara és menys freqüent, ens ha permès veure-ho des de la perspectiva dels seus arrendataris. Des de finals del segle XVIII es conserven moltes comptabilitats referides a masos i a patrimonis agraris, però generalment reflecteixen la posició i la perspectiva del propietari. Fins i tot quan els documents han estat generats pel masover, solen ser-ho per rendir comptes davant del propietari i, per tant, recullen només el que a aquest li interessa

seguir i valorar. El dietari-agenda de Vicens Llovet és un registre per a ús propi, personal i, en conseqüència, és una mirada diferent.

A partir d'aquesta comptabilitat singular hem vist molts aspectes del funcionament dels cortals durant el primer terç del segle xx, però sobretot hem vist la potència econòmica d'una família de masovers amb una gran capacitat d'estalvi i d'inversió. Aquesta capacitat, Vicens Llovet la va utilitzar, d'una banda, per donar un nivell de formació superior a alguns dels seus fills. ¿Era freqüent que, en aquell moment, els fills dels masovers cursessin estudis superiors? Tenim notícia d'altres casos, però manca encara un estudi sistemàtic que ens permeti fer-ne una valoració general. En qualsevol cas, pels Llovet, va significar una inversió important en termes de capital humà que revertí, en alguna mesura, en la forma de gestionar la pròpia explotació a través de la persona de Josep Llovet.

D'altra banda, aquesta capacitat d'estalvi també va beneficiar, sens dubte, la marxa del cortical atès que va permetre, no només pagar la renda amb solvència, sinó comprar animals per a l'engreix, construir edificis per allotjar-los o adquirir maquinària. I tot això ho va assumir l'arrendatari sense el suport financer del propietari i sense accedir a crèdits. No tenim notícia que en cap moment Vicens Llovet hagués de recórrer a recursos financers externs; més aviat al contrari: el veiem invertint en títols de deute i en accions d'alguna empresa, i fent alguns préstecs de caràcter personal. Si l'accés dels agricultors al capital és una de les característiques de l'agricultura capitalista, el cas dels Llovet hi encaixa sense cap dubte.

De la comptabilitat, també se'n desprèn que la lògica econòmica de l'explotació es regia per uns paràmetres plenament mercantils pel que fa a les decisions productives i de venda. En un període en què els agricultors varen tendir a agrupar-se en sindicats i cooperatives per tal d'articular, amb més o menys èxit, xarxes de comercialització que els situessin millor en els mercats, Vicens Llovet representa un altre tipus d'opció, més individual o, si es vol, empresarial. I sembla que en va sortir ben parat, si podem jutjar-ho pel preu obtingut en les vendes de blat. És rellevant destacar la seva manca de vinculació a les associacions locals o a entitats cooperatives. A través de la comptabilitat només detectem una vinculació puntual, el 1920, amb el Centre Nacionalista de Castelló d'Empúries, quan paga una anualitat

de la quota de soci, i significativament, entre 1929 i 1934, quan paga la quota de soci de l'IACSI, l'entitat que en aquells convulsos anys aglutinava els grans propietaris agraris i els opositors a les reformes agràries republicanes.

A qui representen els Llovet? ¿Era, el cortal Maig, un explotació massa singular per considerar que l'estudi del seu cas ens pugui aportar algun element de caràcter més general? En alguns aspectes, com ara la seva dimensió o la congelació de la renda nominal entre 1914 i 1936, segur que la seva posició i trajectòria no és generalitzable. Però en altres aspectes, la distància no sembla tan gran, almenys amb aquells cortalers que també explotaven finques de dimensions importants i amb una orientació ramadera. Les similituds (i diferències) en el nombre de mossos i criades que hem vist, ens poden servir com a orientació en una primera gradació dels cortals. Certament, els Llovet, els podem considerar l'aristocràcia cortalera; però caldria indagar més si aquest caràcter mercantil, empresarial i amb dotació de capital pot ser ampliable a altres finques de la zona.

PARCERIA I ACCÉS A LA PROPIETAT ENTRE ELS CORTALERS DURANT EL SEGLE XX¹

ROSA CONGOST COLOMER
ENRIC SAGUER HOM

Per la gran parceria, en especial la seva forma de masoveria, s'han arribat a constituir empreses poderoses que, en amigable connubi amos i masovers, han explotat extensions importants de terres de sembradura o emprès en grans explotacions pecuàries. El fet de poder disposar de la casa-mas, sovint de vastes proporcions i amb bon utilitatge, ha permès la policultura amb tots els avantatges del sistema.

(Camps i Arboix, 1965: 15)

A Catalunya, la parceria gaudeix de bona reputació. Una de les idees que més ha contribuït a enaltir aquest sistema de cessió de la terra, identificat històricament amb la masoveria, ha estat la convicció, àmpliament difosa pel discurs pairalista, que els masovers podien, amb certa facilitat i com una mena de recompensa al seu bon comportament, convertir-se en propietaris dels mateixos masos

1 Aquest treball s'ha dut a terme dins el projecte de recerca PGC2018-096350-B-100, finançat pel Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats. Una primera versió va ser presentada al congrés *Old and New Worlds: The Global Challenges of Rural History* - xv Congreso de Historia Agraria de la SEHA (Lisboa, 2016).

que havien cultivat. El 1921, el propietari i advocat castelloní Pelayo Negre Pastell, propietari del cortical Ribes i del mas del Tec, va insistir en aquesta idea en la seva tesi doctoral:

Las familias de los colonos residen muchísimos años, a veces siglos, al frente de una heredad que generalmente no abandonan sino cuando enriquecidos pueden vivir con el cultivo de las tierras que han adquirido o de sus propias rentas; casi siempre estas explotaciones son el camino para llegar a propietarios; ello es debido a las ventajosas condiciones de los contratos agrícolas, a la extensión considerable de tierras de que disponen, que les permiten organizar la producción del modo más conforme a sus intereses, criar abundante ganado y finalmente a la economía de su vida y al asíduo trabajo... (Negre, 1921: 163)

(...) en Cataluña prosperan y se enriquecen los arrendatarios que no son siervos ni esclavos de nadie (...), sino nobles y dignísimos trabajadores que cuando llegan a la condición de arrendatarios suelen tener ya asegurada su vida y gozar de cierta posición libre y desahogada que les permite llegar con el tiempo a propietarios (Negre, 1921: 182).

Tot i que, atès el caràcter acadèmic del treball de Pelayo Negre, hi havia poques possibilitats que aquestes paraules arribessin al coneixement d'algun masover en el període en què varen ser escrites, una època de fortes tensions en el camp català, és fàcil imaginar el seu desacord i, fins i tot, la seva indignació amb aquest tipus de discurs. És difícil no qualificar de cínica la teoria sobre la mobilitat social exposada pel jurista i propietari castelloní:

(...) téngase presente que si algunos han llegado a la condición de jornaleros ha sido solo por su culpa: de propietarios o arrendatarios han descendido al último nivel por su incuria y su falta de hábito de trabajo. Si las tierras no se trabajan no producen y han de venderse; si no se cumplen las condiciones del contrato, por paciente y bondadoso que sea el propietario, llega un día que se cansa y entrega sus tierras a quien sepa y quiera cultivarlas... (Negre, 1921: 190)

Les paraules de Pelayo Negre són contemporànies d'una polèmica reproduïda a la *Revista del Instituto Agrícola Catalán de San Isidro*, entre els qui exaltaven la *bonhomia* dels propietaris catalans que semblaven aplaudir la congelació de la renda que havien viscut i que estaven vivint —en temps molt inflacionaris—, i aquells que, lluny de veure en aquesta circumstància, que no negaven, un signe de generositat, reprovaven la debilitat de la classe social dels propietaris davant del que interpretaven com un primer pas de llur renúncia efectiva a la propietat, una forma d'anar deixant la terra en mans dels arrendataris (Riba, 1920; Dalmasas, 1921; Congost, 1988). De fet, les paraules dels propietaris que opinaven d'aquesta manera, així com les que hem reproduït de Pelayo Negre, podrien sonar profètiques, unes dècades més tard, per alguns dels masovers que, efectivament, es varen convertir en propietaris. A mitjan segle xx, Josep Pla ja descrivia aquest procés com una *revolució silenciosa* —després de les tensions provocades per la guerra— realitzada davant les taules dels notaris. Era la mateixa època en què un altre jurista, Joaquim de Camps i Arboix, admetia a contracor que algunes cases pairals s'estaven desintegrant i que *sovint aquesta circumstància era aprofitada pels mateixos masovers de la finca* (Camps i Arboix, 1968: 78).

Què va succeir? I per què? El nostre objectiu és analitzar les transformacions que va experimentar el règim d'explotació dels cortals durant el segle xx, posant l'accent en la substitució de la parceria per l'arrendament fix i, en segona instància, pel cultiu directe. Examinarem fins a quin punt, darrere aquest augment del cultiu directe va existir un procés de transferència de la propietat dels cortals cap a aquells que, fins aleshores, els havien cultivat com a masovers. I, finalment, també ens plantejarem fins a quin punt la modalitat contractual a la qual un cortaler estava sotmès podia condicionar la seva capacitat d'acumulació i el seu potencial accés a la propietat, almenys en el context del segle xx. Sense negar la incidència del règim contractual sobre el comportament inversor, tant de masovers com de propietaris, i sobre els mecanismes de decisió i d'assumpció de riscos, defensarem que allò més determinant fou la divergent evolució de la taxa de sostracció seguida per alguns arrendaments respecte de les parceries.

TENDÈNCIES I TENSIONS A FAVOR DE L'ARRENDAMENT FIX I MONETARI

Històricament, la masoveria —entesa com a règim d'explotació indirecta d'un mas— s'ha associat a la parceria. Tot i que, en sentit estricte, poden trobar-se contractes de masoveria en règim d'arrendament monetari abans del segle XIX, tot indica que, en el món dels masos, va dominar clarament la fórmula de la parceria, mentre que l'arrendament era més freqüent en el mercat de les petites parcel·les, especialment les de regadiu (Congost, Gifre, Saguer, Torres i To, 1999; Garrabou, 2006: 396-404).

A la regió de Girona, la parceria de mas va mantenir, fins a finals del segle XIX, unes característiques predominants que poden ser resumides així:

- renda al terç dels grans i fruits, a vegades acompanyada d'un petit pagament monetari fix (en concepte de la casa), diversos pagaments en espècie també de caràcter fix i alguns altres amb caràcter simbòlic (capons o gallines, un porc...);
- nul·la participació del propietari en els costos d'explotació agrícoles i, generalment, tampoc en l'explotació ramadera;
- límits a l'expansió d'alguns cultius d'interès ramader, especialment la userda o l'esparcet;
- obligació del masover d'habitar el mas juntament amb la seva família i el seu bestiar de treball;
- utilització del treball masover (limitat a una quantitat establerta de jornals anuals) pel manteniment de la finca i la realització de plantacions o altres millores.

Des de finals del segle XIX va encetar-se una nova fase caracteritzada, alhora, per l'avenç de l'arrendament fix i monetari, i per la ruptura de les regles que fins aleshores havien regit en les parceries de mas. Va obrir-se un espai molt ampli de renegociació dels tractes de parceria que va facilitar l'expansió dels canvis tecnològics

i de noves orientacions productives.² A llarg termini, però, el més destacable va ser la substitució de les parceries per arrendaments fixos en diner, que donaven més flexibilitat als masovers a l'hora de decidir i organitzar llurs opcions productives.

Malgrat que l'assimilació entre masoveria i parceria³ s'ha perpetuat, en cert sentit, fins a l'actualitat (com s'observa en la Llei de contractes de conreu que va aprovar el Parlament de Catalunya el 2008, en què —a diferència de l'homònima de 1934— s'inclou la masoveria dins el capítol dedicat a la parceria, assumint explícitament aquest caràcter), no es tracta d'una vinculació essencial ni immutable. D'entrada, perquè ja es troben contractes d'arrendament monetari de masos molt abans del segle xx. Podem rastrejar-los des de la baixa edat mitjana fins al segle xix. Sobre una mostra de 97 contractes de masoveria de finals del segle xviii i primera meitat del xix, escripturats en diferents notaries gironines, el 25% eren d'arrendament estrictament monetari.⁴ Es tracta de contractes d'explotació agrària en què l'arrendatari assumeix personalment les tasques de cultiu i de gestió de la finca, alhora que s'obligava personalment a residir de forma continuada en el mas, amb la seva família i el seu bestiar. És important remarcar aquest aspecte per distingir-lo d'altres modalitats d'arrendament també monetari però que no eren, pròpiament, un contracte de cultiu, sinó un arrendament de rendes. Cal afegir, però, que no sembla que l'arrendament monetari de masos estigués estès homogèniament a tot el territori i que, més aviat, tendia a concentrar-se en algunes zones. A Castelló i Sant Pere, tot i dominar la parceria, especialment la modalitat de parceria al terç, que era l'habitual a la regió de Girona, també

2 Pot trobar-se una exposició més detallada dels canvis i assajos en les parceries de mas a Sagner (2011).

3 Algunes manifestacions de la persistència d'aquesta vinculació poden trobar-se a Rossich (1932) i a Ferrer (1987: 466).

4 La mostra procedeix d'un treball realitzat temps enrere (Congost, Gifre, Sagner i Torres, 1999). Rosa Congost (1990: 68), a partir del Registre d'hipoteques, va analitzar tres milers de contractes de cessió de masos entre 1768 i 1862, i va observar que el 69% eren parceries, mentre que el 31% eren arrendaments a preu fix, tot i que només una part indefinida d'aquests eren realment contractes de cultiu.

es troben arrendaments monetaris de masos en una proporció similar a la que trobem a nivell general. Entre 1768 i 1862, de 100 contractes de cultiu referits a cortals, n'hi ha un total de 21 que són arrendaments en metàl·lic.⁵ És rellevant remarcar que una part important dels arrendaments correspon a propietaris institucionals —dos, a causes pies (un referit al mas de l'Hospital); un, a la Universitat de Castelló, i sis, al cortal de la Vila propietat de la Universitat de Sant Pere Pescador— que tendien a arrendar-los en diner per simplificar la gestió de llurs rendes.

Clarificada aquesta versatilitat —o, si es prefereix, ambigüitat— de les masoveries a l'hora d'adoptar un règim de tinença o un altre, o, fins i tot, una fórmula mixta, el que ens interessa és destacar la seva evolució a partir de finals del segle XIX. Des d'algun moment que no podem concretar de la segona meitat del segle XIX, s'aprecia una tendència creixent a substituir les parceries per arrendaments monetaris. Pelayo Negre ho va recollir explícitament: *El contrato de aparcería es el tradicional de nuestras comarcas; suplantado luego por el arrendamiento a precio fijo durante buena temporada en diferentes lugares* (Negre, 1925: 2).

Aquestes paraules s'han de situar en el context d'un debat sobre la parceria en el qual alguns reformistes agraris vinculats al catolicisme social i al sindicalisme agrari de signe conservador, com el mateix Negre, defensaven no només la necessitat de transformar la parceria en els masos, sinó també l'existència real d'un procés d'emergència de *tractes nous* que implicaven una major aportació financera dels propietaris a les despeses d'explotació, així com llur implicació en la producció pecuària. Malgrat llurs desitjos i la voluntat, però, no sembla que la tendència al desplaçament de la parceria per l'arrendament es frenés en aquell moment.

No disposem de dades estadístiques fiables sobre el pes dels diferents règims de tinença fins al Cens agrari de 1962. I, com succeeix sovint, les dades poden ser llegides de maneres diferents. Joaquim de Camps i Arboix hi va trobar la prova del domini indiscutible, a Catalunya, de la parceria sobre l'arrendament: *La*

5 La mostra procedeix dels llibres del Registre d'hipoteques (Congost, 1990).

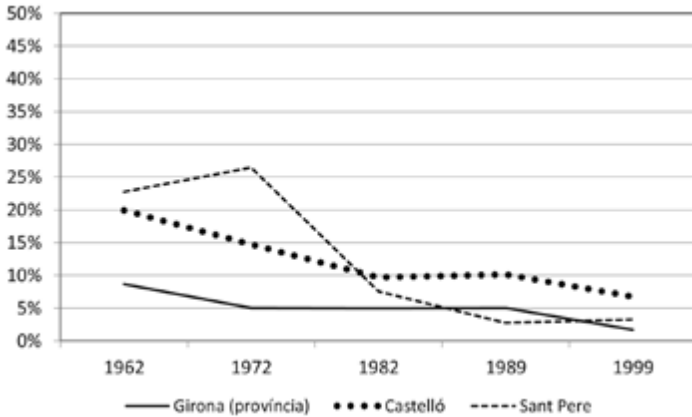
densitat parciària catalano-balear és la millor prova d'èsser la parceria el contracte agrari per excel·lència del sistema pairal. Així tenim que arriba al 32,2 per cent de la superfície conreada, mentre que el 14,10 és la mitjana del conjunt parciari espanyol (Camps i Arboix, 1965: 15).⁶

La nostra lectura de les dades del Cens de 1962 és menys optimista que la de Camps i Arboix pel que fa a la vigència de la parceria en els masos. Les figures 1 i 2 recullen la seqüència de dades censals de Castelló, de Sant Pere i del conjunt provincial gironí fins a 1999. Per bé que no es refereixen exclusivament als cortals, sinó al conjunt de terres considerades *superfície agrària útil* (SAU), la visualització conjunta d'ambdues figures és molt reveladora de la forta caiguda experimentada per la parceria durant la segona meitat del segle xx, fins a arribar a uns nivells residuals.

Els indicis qualitatius disponibles indiquen que durant la primera meitat del segle xx s'hauria produït un avenç notable dels tractes d'arrendament, tot i que probablement aquesta tendència es va veure temporalment frenada i invertida durant el primer franquisme, quan molts propietaris varen imposar un retorn a la parceria tant per evitar la legislació referida als arrendaments, com pel valor afegit que implicava disposar d'una renda en espècie per comerciar directament (Saguer, 2005). Sembla raonable pensar que, ja el 1962, l'arrendament havia avançat substancialment. A Castelló, en aquell moment, l'arrendament (24% SAU) ja se situava per sobre de la parceria, però encara estava per sota en el cas de Sant Pere (13%).

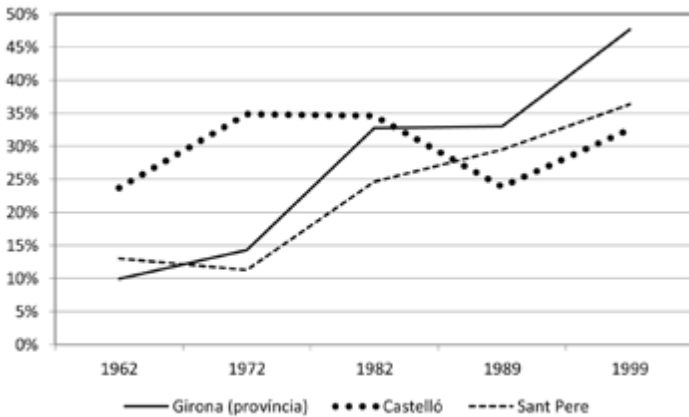
6 Quan escriu això, el jurista no sembla haver perdut la confiança en la institució, tot i lamentar que les lleis no l'afavoreixin i no hagin dotat *la parceria d'un modern estatut, més acordat amb els darrers postulats agraris* (Camps i Arboix, 1965: 15). En aquest punt, Camps i Arboix, que havia criticat, per continuista, la llei de regulació d'arrendaments rústics de juliol de 1954, que prorrogava la de 1948, sembla compartir algunes de les idees exposades el 1950 pels propietaris de l'IACSI, que lamentaven que les lleis dictades durant el primer franquisme no estiguessin afavorint els propietaris com aquests havien imaginat i esperat que succeís (ANC, fons Moxó, inv. 256, sist. 1173 H [1950]).

Figura 1. Evolució de la tinença en règim de parceria (% SAU)

FONT. Censos agraris publicats per l'INE (1962, 1972, 1982) i per l'IDEGCAT (1989-1999).

Figura 2. Evolució de la tinença en règim d'arrendament (% SAU)

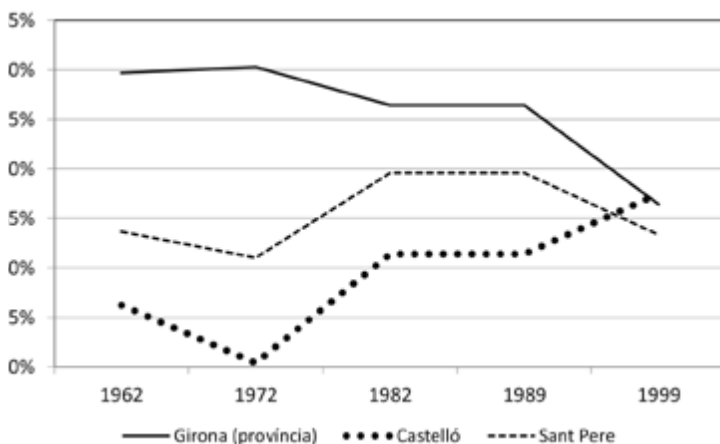

FONT. Censos agraris publicats per l'INE (1962, 1972, 1982) i per l'IDEGCAT (1989-1999).

L'AVENÇ DEL CULTIU DIRECTE EN ELS MASOS

Les dades dels censos agraris aporten altres observacions d'interès: en primer lloc, l'existència d'una gran proporció de terra cultivada directament pels seus propietaris, que el 1962 ascendia al 56% de la SAU a Castelló, i al 64% a Sant Pere Pescador; i en segon lloc, un creixement d'aquesta proporció de terres en cultiu directe almenys fins a 1982 a Sant Pere Pescador, quan s'assoleix un 70% de la SAU, i fins a 1999 a Castelló, quan s'arriba al 67%. Aquest elevat percentatge del cultiu directe, és a dir, de terres cultivades pels seus propietaris, pot causar certa sorpresa quan s'analitza en perspectiva històrica, ja que les imatges que projecten les fonts documentals del segle XIX són d'un clar predomini de les formes indirectes de cultiu. Es dedueix, en conseqüència, que almenys des de finals del segle XIX s'hauria produït un procés de transformació molt important en aquesta direcció. L'explicació d'aquesta trajectòria, de la qual només disposem d'un coneixement fragmentari, probablement s'ha de buscar en un ventall de processos complementaris i de signe divers. En aquest sentit, caldria

Figura 3. Evolució de la tinença en règim de propietat (% SAU)

FONT. Censos agraris publicats per l'INE (1962, 1972, 1982) i per l'IDECAT (1989-1999).

explorar la possibilitat que una part substancial de propietaris rendistes hagués decidit modificar el règim d'explotació de llurs finques per cultivar-les directament mitjançant —o amb el suport de— treball assalariat; i també caldria valorar la possibilitat que s'hagués produït una transferència significativa de terres als agricultors, no només de petites parcel·les, sinó també de finques d'una certa dimensió.

Existeixen indicis que atorguen certa versemblança al primer procés, tot i que també n'hi ha en sentit contrari. L'encariment dels salaris durant i immediatament després de la Primera Guerra Mundial, superant el doble dels nivells prebèl·lics en termes reals (Garrabou, Pujol i Colomé, 1991; Garrabou, Tello i Roca, 1999), va dificultar o, simplement, va conduir al fracàs els intents de cultiu directe que es varen donar en aquell context (Planas, 1994). Malgrat tot, la conflictivitat social i el procés de reforma agrària impulsat pel règim republicà varen animar alguns propietaris a substituir el règim d'explotació indirecta de llurs finques pel cultiu directe amb majordoms i assalariats, amb el fi de preservar eventualment llur patrimoni. Així ho va fer, per exemple, Baudili Llorens a la Torre Ribota, una finca que cultivava des de 1900 en règim d'arrendament monetari el masover Vicens Figueras, a qui va desnonar precisament el 1933 amb l'argument que havia decidit *beneficiar y cultivar directamente la expresada finca ó heredad*.⁷ Juan Pan Montojo (2008) ha plantejat que les condicions polítiques i les reformes legals de la

7 AMR, fons Llorens, Conveni entre Baudili Llorens Rahola i Vicens Figueras Salleras, 4 de febrer de 1933. Baudili Llorens i Rahola va acomiadar el masover Vicens Figueras Salleras per gestionar la Torre Ribota directament a través d'un majordom assalariat (Josep Barceló Planella). El motor d'aquesta decisió fou el context polític i la por de ser expropiat. Així ho va explicar el desembre de 1932 en una carta al masover: *Estudiado detenidamente este asunto he resuelto decidirme á ello mayormente ante las disposiciones que tiene en estudio el Gobierno de la República que parecen encaminadas á obligar indirectamente en que sean los mismos dueños quienes se cuiden de sus fincas si es que no quieren correr el riesgo de que adquieran preferentes privilegios sus arrendatarios. Ademas mi finca que V. viene cultivando no obstante ser relativamente pequeña, segun pruebas que tengo es actualmente ambicionada y se pretende la ceda en reparto á varios cultivadores si es que yo no me la cuido* (AMR, fons Llorens, carta de Baudili Llorens a Vicens Figueras, 13-12-1932). Les condicions establertes per la legislació sobre arrendaments a partir de 1940 expliquen que es mantingués aquesta opció pel cultiu directe, una vegada finalitzat l'episodi republicà (v. Artola Blanco (2013a i 2013b)).

postguerra varen animar els grans propietaris espanyols a adoptar el cultiu directe de llurs finques, i també Miguel Artola Blanco (2013) ha confirmat el pes que, en la primera meitat de la dècada de 1940, tenia l'explotació agrària directa de l'aristocràcia terratinent resident a Madrid. Les xifres del Cens agrari de 1962 incorporen, a més, l'efecte de l'èxode rural que, durant la dècada de 1950, va afectar especialment els masos —que fins aleshores no s'havien vist afectats pel flux d'abandonament rural, excepte en les zones de muntanya més aïllades. L'abandonament de molts masovers va conduir a una situació insòlita per als propietaris, acostumats a seleccionar entre una oferta relativament abundant de candidats a masover, i davant la manca de relleu, alguns varen optar per explotar directament llurs masos. El moment tecnològic ho va afavorir: la disponibilitat de tractor va facilitar el trànsit cap al treball agrícola per part d'aquells que, en altres èpoques, s'havien mantingut com una classe ociosa (Saguer, 2005).

En relació amb el segon procés, la transferència de terra en propietat als agricultors, també existeixen indicis sobre la seva versemblança. Nombrosos estudis sobre l'evolució de la propietat de la terra entre els segles XIX i XX han registrat una certa tendència a la *camperolització* de la propietat agrícola, tot i que la intensitat d'aquest procés no està ben establerta (Barbaza, 1966; Garrabou, 1992; Tribó, 1989 i 1992; Colomé, 1992; Estrada, 1998; Ferrer, 1991). Probablement aquesta transferència va adoptar la via de la segregació i parcel·lació de masos i va repercutir especialment en favor dels petits pagesos,⁸ però hi va haver masovers que també se'n varen beneficiar. Ara ho analitzarem en detall pels cortals de Castelló i Sant Pere.

L'ACCÉS A LA PROPIETAT DELS CORTALERS DE CASTELLÓ

Fins a l'any 1946 no disposem d'una visió global de la situació dels cortals de Castelló pel que fa a la tinença (Saguer, 2005). Es tracta d'un cens dels edificis habitats fora vila, en el *despoblat*, que va realitzar la Guàrdia Civil amb l'objectiu de controlar el maquis. Aquest cens

8 Per al Baix Empordà, vegeu Saguer (1998).

detalla qui habitava a cada casa i qui n'era el propietari, quan aquest no hi residia. Això permet identificar els cortals que es trobaven ocupats per un masover i la seva família. El cens proporciona una relació de 34 cortals, a més d'altres edificis i explotacions que hem exclòs. La majoria estaven cultivats i habitats per masovers. Només en el cas de la Torre Ribota sabem, per altres fonts, que hi residia un majordom i que s'explotava amb treball assalariat, tot i que poc més tard, a inicis de la dècada de 1950, va començar el que un testimoni va qualificar com *la febre dels propietaris de porta's la terra*⁹ i l'explotació directa amb assalariats va augmentar durant uns pocs anys. Però el més interessant és que, en aquell moment (1946), ja existien cinc cortals que eren habitats i explotats pels seus propietaris i que aquests, en bona part, tenien orígens masovers. Vegem-ho amb més detall.

El cortical Brossa —antigament anomenat *Fuster* o *Piferrer*— era una finca amb 42 hectàrees d'extensió, de les quals cap a 1960 només se'n cultivaven 15 i la resta es destinava a pastura.¹⁰ Va ser adquirida per Josep Brossa Portell (1902-1965) probablement a mitjan dècada de 1940. Josep Brossa havia estat masover, primer fins a 1940— del cortical Avinyó, i després del cortical Banc, ambdós propietat de la família Ragner-Moner.¹¹ La seva esposa havia tingut la titularitat de l'estanc de Castelló. Per comprar el mas Fuster varen vendre un hort i una casa, a més de demanar un crèdit, tot i que segons el testimoni de la seva filla disposaven d'una font important d'ingressos amb l'activitat ramadera, tant cavallina com vacuna.¹² Un detall significatiu, sobre

9 Es tracta del testimoni de Secundino Bramon, corticaler del cortical Moxó, que es refereix bàsicament als cinc cortals de la família Moxó: Llebrer, Modèguer, Roger, Moxó i Sant Dionís (entrevista a Secundino Bramon Figueres, realitzada per Marisa Roig el 6 i 8 de juny de 2011). La durada del cultiu directe d'aquestes finques va ser breu perquè, a mitjan dècada de 1960, al damunt seu va començar la construcció de la marina residencial d'Empuriabrava.

10 AHG, Hisenda, 994, Cadastre de Castelló d'Empúries, 1961.

11 El cortical Avinyó fou adquirida al s. XIX per Antònia Ragner Molinàs, de Figueres, i el seu marit, els quals varen construir una residència d'estil modernista (Negre, 1984). Actualment la finca continua en mans de llurs descendents, la família Barraquer de Barcelona, tot i que s'ha registrat a nom de la societat Cortal Avinyó SA.

12 Tot i correspondre a un moment anterior, al registre de bestiar assegurat per la secció mútua del sindicat local, l'1 de gener de 1913, hi consten els animals següents, tots adults: 16 vaques de cria, 3 eugues de cria, 15 cavalls o eugues de

el qual retornarem més endavant, és que, després d'haver cultivat el cortal Avinyó sota règim de parcel·leria, el cortal Banc, el varen tenir en arrendament monetari. Es tracta d'un canvi al qual el gendre donava molta importància:

*Jo vull fer un incís, és que quan el seu pare estava al cortal Avinyó, diguem d'alguna manera, ells no eren arrendataris, ells estaven allà, i l'amo era l'amo i ells tenien una part de la collita, una part de l'obra. El seu pare quan va anar al mas Banc es va convertir, sí, amb arrendatari.*¹³

El segon cas té força trets compartits amb el que acabem d'analitzar. Es tracta del cortal Cua Pontarrons, que va ser adquirit per Miquel Portell Salleras (1906-1982). El seu pare (Antoni Portell Gusó) i ell mateix havien estat cortalers de Can Peret de la Gallinera, una finca de la família Bach de Fontcuberta. Desconeixem, però, el règim de cessió d'aquella finca. L'avi de Miquel Portell va adquirir una finca petita (Can Cua) mentre ells es mantingueren com a masovers i, posteriorment, en una data que no hem pogut determinar, varen comprar Can Cua Pontarrons. En el Cens de 1946 consta que els Portell residien en aquest darrer cortal i que tenien un masover en el primer. S'havien transformat ells mateixos en perceptors de rendes de masoveria. El paral·lelisme amb els Brossa, el trobem en la importància de la ramaderia com a font d'ingrés. Antoni Portell Gusó no només disposava d'una notable cabana ramadera, sinó que la seva qualitat era coneguda i celebrada: el 1916 un cavall seu va guanyar un concurs local, varen tenir una parada de cavalls sementals, i fins i tot el poeta —i propietari del cortal Fages— Carles Fages de Climent li va dedicar un epigrama satíric en què posava en relleu la seva prosperitat: *En Cua va posant greix / compra camps i fuma puros / el cavall es diverteix / i ell cobra vuitanta duros* (Augé, 1991: 47).

El tercer cortal que el 1946 es trobava en règim de propietat o cultiu directe era Can Gusonet. Segons els indicis de què disposem,

treball, i 5 mules i 1 ase, també dedicats al treball (AMCE, Cambra Agrària, 36).

13 Entrevista a Maria Rosa Brossa Bonal i Epifanio Martín, realitzada per J.M. Gironella el 24 de setembre de 2010.

va ser adquirida a finals del segle XIX per un altre masover, Joaquim Gusó Gibert, que havia estat en el cortal Cassanyes, propietat de la família Clapés. També va adquirir una altra finca, Can Guit, que alhora va cedir a masoveria. Sobre les condicions de compra d'aquesta finca, disposem, per ara, de poca informació, tot i que la rellevància del negoci ramader torna a aflorar.¹⁴ El 1970 els dos successors de Joaquim Gusó varen declarar que cultivaven una mica més de 55 hectàrees de terra en propietat.

La quarta finca cultivada per agricultors propietaris, la família Saló, era el cortal Mare de la Font, sobre el qual disposem de poques dades. Es tracta d'un cortal de bona qualitat, amb abundants recursos hídrics pel regadiu, i havia estat propietat d'una família noble, els Caramany, que també posseïen finques extenses en el municipi veí de Sant Pere Pescador. En algun moment, Mare de la Font va ser trossejat i venut a un ampli ventall de compradors. En el cadastre de 1961, el paratge La Font, amb quasi 47 hectàrees, està fragmentat entre 23 propietaris diferents i la propietària de la masia (Rosa Saló) només registra en aquell lloc 7,1 hectàrees.

Finalment, el cinquè i darrer cortal que el 1946 estava habitat i cultivat pels seus propietaris era Can Bech. Fou adquirit per Agustí Bech Cros el 1930 a Maria del Pilar de Emilio i de Clarós, religiosa resident a Tolosa, per un preu de 37.500 pessetes. La compra incloïa la casa amb 12 hectàrees de terra i una altra peça separada amb 1,9 hectàrees. En l'escriptura notarial, el comprador hi figura com a resident a Vilanova de la Muga,¹⁵ però no hi ha dubte que es tractava d'un agricultor —probablement masover— que va instal·lar-se en el cortal amb la seva família i que el va cultivar directament. El 1970, el seu fill i successor declarava cultivar 37 hectàrees en propietat més 10 en arrendament.

14 En el *Registre de bestiar* de 1913 hi consta que Antoni Gusó Salleras va assegurar 6 eugues de cria, 10 vaques de cria, 3 vaques de treball i 1 ase. En les entrevistes realitzades, els testimonis també destaquen el cortal Gusonet, a més de les famílies Brossa i Portell, per la qualitat i importància de llur ramaderia (entrevista a Secundino Bramon, realitzada per Marisa Roig el 6 i 8 de juny de 2011).

15 Escripura de compravenda atorgada pel notari Ramon Vandellós, de Figueras, el 22 de juliol de 1930.

És força complex obtenir una taula sintètica per a un moment posterior que permeti visualitzar l'avenç de la propietat dels masovers. Hem fet un intent a partir de la documentació generada per la Hermandad de Labradores y Ganaderos de Castelló, però els resultats han estat decebedors a causa de la baixa qualitat de les dades i les seves contradiccions. Més fiabilitat, en canvi, té el creuament del cadastre de 1961 amb la relació de persones amb antecedents masovers. Sota aquesta denominació de *famílies d'origen masover* hi hem inclòs tots aquells propietaris sobre els quals tenim la certesa que, en algun moment del segle xx, havien estat cortalers. També hi hem inclòs llurs fills —tots, no només el primogènit o hereu— en tant que la imatge capturada el 1961 en alguna mesura també reflecteix la fragmentació hereditària a la qual estaven sotmesos els patrimonis acumulats. En canvi, hi hem exclòs famílies com els Bech, els Vera o els Saló, pels quals no tenim indicis prou clars que haguessin estat cortalers o masovers. La relació continguda a la taula 1 comprèn un total de 60 persones, incloses en 33 nissagues familiars.

Taula 1. Propietaris en el cadastre de 1961 amb antecedents masovers

Propietari	Nissaga	hectàrees
Auge Carreras, José	Augé	1,84
Barceló Planellas, José *	Barceló 1	2,09
Bolasell Font, Isidro	Bolasell	0,93
Bolasell Font, José	Bolasell	0,28
Bolasell Font, Juan *	Bolasell	6,13
Bolasell Font, Luís	Bolasell	0,83
Bonaset Mas, Raul *	Bolasell	0,02
Bramon Garriga, Secundino	Bramon	3,95
Bramon Portell, Antonio	Bramon	8,88
Bramon Portell, José	Bramon	9,15
Dalmau Estarriola, Encarnación	Bramon	1,53
Brossa Anglada, José *	Brossa	0,30
Brossa Portell, José	Brossa	42,26
Canet Vilanova, Martín	Canet	3,39
Albert Ayats, Rosa	Casadevall 1	1,77
Casadevall Costa, Modesto	Casadevall 1	9,82
Casadevall Arnall, Flora	Casadevall 2	1,55
Casadevall Arnall, Teodora	Casadevall 2	1,75
Casadevall Custou, Carlos	Casadevall 2	0,48
Ferrer Reixach, Juan	Casadevall 2	7,96

Propietari	Nissaga	hectàrees
Casas Amiel, María	Casas	2,09
Casas Amiel, Pedro	Casas	2,00
Clos Xuclá, Jaime *	Clos	8,05
Costa Vila, Juan	Costa	0,34
Cros Serra, Pedro	Cros	7,56
Farreró Ribas, Juan	Farreró	0,33
Figueras Gussó, Antonio	Figueraes	9,19
Figueras Gussó, Joaquín	Figueraes	6,36
Figueras Gussó, Pilar	Figueraes	0,39
Figueras Gussó, Ramon	Figueraes	2,59
Figueras Gussó, Rosa	Figueraes	0,39
Gibert Buscató, Martín	Gibert	4,91
Gibert Canet, Engracia	Gibert	0,28
Gou Puig, Amadeo	Gou 1	2,72
Gussó Gratacós, Alejandro *	Gusó	56,99
Juliá Tibau, Antonia	Julià	1,40
Juncá Costa, José	Juncà	1,00
Mont-ròs Ayats, María	Llovet	45,91
Massot Gallar, Juan	Massot	2,70
Molas Brugat, Juan	Molas	1,77
Portell Salleras, María Ana	Portell	24,52
Portell Salleras, Miguel	Portell	27,58
Pujol Puig, Miguel	Pujol 1	0,66
Pujol Gussó, Antonio	Pujol 2	0,72
Moner Serra, Mercedes	Reixach 1	1,24
Reixach Moner, Juan	Reixach 1	0,63
Reixach Suñer, Francisco	Reixach 1	0,35
Pagés Torrent, Mercedes	Reixach 2	1,50
Reixach Pagés, José	Reixach 2	8,50
Amiel Buscá, Pablo	Sala	5,21
Sala Rigall, José	Sala	7,59
Sala Rigall, Mercedes	Sala	2,23
Serra Solatges, Martín	Serra	13,69
Gou Puig, Palmira	Tarrés	8,16
Tarrés Cussí, Juan i Carmen	Tarrés	8,25
Tarrés Marisch, Ramon	Tarrés	9,12
Casadevall Palau, Modesta	Túries	0,90
Turias Casadevall, Diego	Túries	3,92
Vilá Feliu, José	Vilà	35,69

NOTES. Les denominacions de les nissagues són instrumentals i s'han d'entendre com una aproximació a la capacitat d'acumulació intrafamiliar. S'ha respectat l'antropònim que apareix a la font, tot i que en alguns casos hem detectat errors. Una primera versió d'aquesta llista, que ha estat revisada i augmentada, va ser publicada a Sagner (2015). S'indiquen amb un asterisc (*) aquells propietaris als quals, a efectes de síntesi, se'ls ha sumat la propietat de la seva muller o alguna finca de titularitat compartida amb altres parents. FONT. Elaboració pròpia a partir del cadastre de 1961 (AHG, Hisenda, 994).

Segons la nostra estimació, cap a principis de la dècada de 1960 les famílies d'origen masover haurien aconseguit acumular més de 422 hectàrees en el mateix terme de Castelló. L'extensió no és menyspreable i equivaldria a un 11% de la superfície encadastrada. Si en comptes de la superfície total només tenim en compte la superfície cultivada (284 ha en mans de propietaris amb antecedents masovers), aquesta proporció ascendeix lleument fins al 13%. Tot i que no s'observa una composició gaire diferent pel que fa als usos del sòl, els propietaris d'origen cortaler tenien una proporció una mica més elevada de terres de cultiu que el conjunt de tots els propietaris (taula 2). També tenien extensions notables de closes i terres de pastura, tot i que se situaven per sota de la proporció que els pertocaria si les closes s'haguessin distribuït de forma lineal. Algunes de les famílies amb poca terra només tenien alguna closa, probablement procedent dels repartiments fets en els segles XVIII i XIX. D'altres tenien extensions considerables (25,75 ha els Brossa; 13,26 ha els Gusó; 19,67 ha els Tarrés, o 12,45 ha els Portell), evidenciant la seva especialització ramadera. En síntesi, 23 de les 33 nissagues tenien terres de pastura en llur patrimoni territorial.

Taula 2. Usos del sòl

Ús del sòl	Cortalers		Superfície encadastrada total		
	hectàrees	%	hectàrees	%	% cortalers
Cultiu	284,45	67%	2.220,17	60%	13%
Pastura	109,41	26%	1.270,80	34%	9%
Forestal	3,17	1%	54,54	1%	6%
Improductiu	17,47	4%	111,52	3%	16%
Vies	0,31	0%	19,56	1%	2%
Edificis	7,59	2%	33,83	1%	22%
Total	422,40	100%	3.710,42	100%	11%

FONT. Elaboració pròpia a partir del cadastre de 1961 (AHG, Hisenda, 994).

En canvi, on s'observa una diferència més substancial és en el tipus de cultius, sobretot perquè els cortalers no cultivaven arròs en llurs propietats (taula 3). Aquesta era una especialització d'alguns grans propietaris (Senillosa, Bach de Fontcuberta, Casademont i Llorens).

Taula 3. Usos del sòl cultivat

Ús del sòl	Cortalers		Superfície encadastrada total		
	hectàrees	%	hectàrees	%	% cortalers
Arròs		0%	118,85	5%	0%
Cereal de regadiu	13,25	5%	129,65	6%	10%
Cereal de secà	267,89	94%	1.954,82	88%	14%
Fruiters de regadiu	0,99	0%	1,11	0%	89%
Horta de regadiu	2,32	1%	15,74	1%	15%
Total	284,45	100%	2.220,17	100%	15%

FONT. Elaboració pròpia a partir del cadastre de 1961 (AHG, Hisenda, 994).

Si bé col·lectivament els cortalers posseïen un percentatge apreciable de la terra, només unes poques famílies varen ser capaces de constituir una explotació similar a un cortal. Els que arribaven o superaven les 25 hectàrees eren només sis: els Gusó, els Llovet (Maria Mont-ròs), els Brossa Portell, els Portell Salleras (Miquel i Maria Anna) i els Vilà Feliu. Per sota hi havia una família amb 13,7 ha (Serra Solatges) i, ja més lluny, una quinzena de famílies que tindrien entre 5 i 10 hectàrees en propietat, extensió que, en el cas de ser cultiu cerealícol, la historiografia que s'atura abans de la revolució agrícola dels anys cinquanta i seixanta, generalment ha considerat que permetia un cert nivell d'autosuficiència. La resta (37) se situarien per sota d'aquest llindar i, en alguns casos (16), la possessió de terra seria tan sols testimonial, amb extensions inferiors a una hectàrea de terra.

El cadastre de 1961 ens permet valorar l'avenç de la propietat masovera a Castelló, però només és una foto fixa en un procés molt dinàmic. Si les compres dels masovers havien estat rellevants fins a 1946 —data del cens de masos que ens ha permès veure quants cortals estaven cultivats directament pels qui hi residien—, les dades indiquen que la tendència va intensificar-se almenys fins a inicis dels anys vuitanta. Vegem-ne algunes dades, encara que ja constin en el cadastre de 1961:

- A principis dels anys cinquanta, la família Llovet va adquirir per compra el cortal Maig, una de les finques emblemàtiques de la zona. Els Llovet l'havien cultivat en règim d'arrendament

des de la primera dècada del segle xx i la varen adquirir directament dels propietaris, els Rahola, coneguda família barcelonina. En desconeixem els detalls, però és possible que es beneficiessin del dret de tanteig i retracte que la llei d'arrendaments vigent atorgava als arrendataris. Aquesta compra s'afegí a altres finques que ja posseïen i es varen convertir en els catorzens propietaris amb més extensió en el terme municipal. Al cadastre de 1961, la titularitat apareix a nom de Maria Mont-ròs (1887-1967), vídua de Vicens Llovet.

- Antoni Bramon Portell (1901-1981) era masover del cortal Moxó des de 1929, una de les millors finques del terme — actualment sota els canals i els edificis d'Empuriabrava—, quan el 1946 el propietari va anul·lar-li els tractes d'arrendament i li va imposar una parceria a mitges (*mitgeria*). Va decidir adquirir alguns camps, construir-se una casa en un solar de la vila i, quan la va tenir acabada (1958), va abandonar el cortal: *Ell va anar comprant terra. I quan va veure que tenia prou terra seua, va marxar*.¹⁶ El 1961 tenia 8,9 hectàrees de terra encadastrades i amb posterioritat en va acumular algunes més. El seu primogènit, Secundino Bramon Figueres, va heretar 15 hectàrees distribuïdes entre Castelló i dos municipis veïns, a les quals n'hi va afegir tres més.
- Joan Tarrés Cusí, masover del cortal Bellesguard, cultivat en règim de parceria, durant la dècada de 1980 va comprar un mas a Vilaüt, en el municipi veí de Palau-saverdera, i s'hi va traslladar (Augé, 1991: 24 i 71).
- Josep Vilà Feliu, masover del cortal Tec, propietat de Pelayo Negre Pastell, va comprar aquesta mateixa finca durant la dècada de 1980 (Augé, 1991: 115).
- Una altra finca de Pelayo Negre Pastell, el cortal Ribes, de 28,5 hectàrees d'extensió, també va ser adquirida el 1984 per la família de masovers que l'havia habitat al llarg de dues generacions (els Vilardell-Ferrer). Varen pagar-ne un total de 120.000 pessetes.

16 Entrevista a Secundino Bramon, realitzada per Marisa Roig el 6 i 8 de juny de 2011.

- I, finalment, en un moment que no hem pogut precisar, Ricard Túries Casadevall va adquirir Can Túries (cortal Vell de l'Hospital), que havia habitat i cultivat en règim d'arrendament i que pertanyia a Joaquim Pella i Forgas. El 1970 el seu hereu va declarar que cultivava 11 hectàrees en propietat, però anys després va decidir traslladar-se a Albons i va arrendar aquest petit cortal.

Les adquisicions de terra per part dels masovers no sempre es varen concretar en la compra d'un mas. Molts varen acumular una certa quantitat de parcel·les i, com hem vist en el cas d'Antoni Bramon, en algun moment varen decidir abandonar la masoveria i traslladar llur residència a la vila o a una casa de nova construcció. Així va succeir també amb la família Reixach, masovers del mas de l'Hospital (Agué, 1991: 78), o amb el *cortaler* de Sant Dionís, les terres del qual actualment estan ocupades per Empuriabrava, o amb Martí Canet, cortaler del mas Nou que, a més, es va construir una granja de vaques prop de la vila.

Les evidències sobre l'accés dels masovers a la propietat de la terra i, en prou ocasions, a la mateixa finca que havien cultivat com a masovers són, com s'ha vist, abundants, tot i que en l'estadi actual no disposem encara d'un quadre sistemàtic i complet per a principis dels anys vuitanta.

PARCERIA DE MAS I ACCÉS A LA PROPIETAT.

UN ASSAIG D'INTERPRETACIÓ

Assumint, doncs, l'existència d'un procés desigual d'accés dels cortalers a la propietat, el que volem plantejar a continuació és si el règim de parceria, en comparació amb l'arrendament fix i monetari, va ser un factor de contenció que va limitar l'acumulació o les opcions de compra dels masovers. Certament, cal tenir present que la legislació agrària desenvolupada des de la dècada de 1930 havia anat establint prerrogatives més favorables als arrendataris que als parcers pel que fa a la durada del contracte i també a les condicions de prelació en l'exercici del dret de tanteig i retracte. A partir de 1935,

els arrendataris varen tenir més possibilitats d'accedir a la terra que cultivaven o a petites porcions obtingudes com a indemnització.

En el document de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre de 1950 que hem esmentat anteriorment, els propietaris catalans lamentaven la febre legislativa d'aquells anys i les contradiccions de les successives modificacions de la legislació sobre contractes agraris que s'havien esdevingut des de 1935. Precisament reclamaven que es restablís el darrer paràgraf de l'article 11 de la Llei de 15 de març de 1935, que concedia al propietari la *facultad de oponerse a la prórroga de los arrendamientos para convertir los mismos en aparcería al finalizar el plazo contractual* i lamentaven que la Llei de 28 de juny de 1940 hagués seguit un *criterio diametralmente opuesto*, ja que *concedía a los aparceros el derecho a continuar en determinados casos en el cultivo de una parte de la finca como arrendatarios*. Les disposicions transitòries d'aquesta llei suposadament havien establert la fi dels arrendaments, però una llei de 1942 havia prorrogat els anomenats *arrendamientos protegits* fins a 1948 i una altra llei de 1947, fins a 1954. Els propietaris dubtaven que aquesta darrera data fos la definitiva. En el document, semblava que els propietaris assumien que l'objectiu de la llei havia estat facilitar l'accés a la propietat dels arrendataris. Per aquesta raó, la major impugnació es referia al dret de retracte i llur principal argument girava entorn de la *ineficàcia* de la norma:

Si no se modifica cuanto queda expuesto respeto al derecho de retracto, no se ejercitará éste por falta de transacciones de la propiedad rústica por no haber compradores que quieran afrontar las múltiples complicaciones que se presentan al adquirirlas y, como también se ha indicado, porque los arrendatarios no comprarán nunca espontáneamente las tierras que cultivan por resultarles más beneficioso continuar en las mismas satisfaciendo simplemente una renta en desproporción con el valor actual de las fincas.¹⁷

Alguns testimonis recollits en una campanya realitzada entre 2005 i 2007 en diverses comarques gironines, reconeixien haver obtingut parcel·les de terra quan el propietari va voler vendre's el

17 ANC, fons Moxó, inv. 256, sist. 1173 H [1950].

mas i va pactar amb ells una indemnització perquè l'abandonessin. Sense menysprear l'impacte que aquestes mesures legislatives varen poder tenir, tanmateix, el que volem és plantejar-nos la qüestió en termes de capacitat d'acumulació i estalvi: va existir, en aquest sentit, una diferència substancial entre masovers-parcers i masovers-arrendataris? En cas afirmatiu, la capacitat d'acumulació dels segons va deure's a diferències en la pressió exercida per la renda o el que, en termes clàssics, en diríem la *taxa de sostracció*? O bé s'ha d'explicar per una major eficiència econòmica del règim d'arrendament, com postula una llarga tradició socioeconòmica?

De fet, en el mateix document en què l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre demanava un canvi en la legislació, es denunciava que els arrendaments eren exageradament baixos, fet que ens interessa especialment per a la nostra argumentació:

La desproporción entre la renta y el valor de los predios es debida a que, si bien existió en el legislador el plausible propósito de que las rentas quedasen reguladas según un patrón trigo, ello únicamente se ha realizado en el terreno teórico pero no en el práctico, debido a haberse fijado una cantidad como precio de trigo para los efectos del pago de renta y otro diferente que es el que se satisface a los productores.

Se considera injusta, y vejatoria, para los propietarios esta diferencia, por lo que se propugna que se establezca que el precio del trigo a los efectos de la renta, sea el mismo que el fijado por el Servicio Nacional del Trigo para los productores.¹⁸

Tot i que el context polític era diferent, aquestes paraules recorden força el debat obert durant el període d'entreguerres en el mateix IACSI sobre la *bonhomia* dels propietaris.

El 1950, els propietaris veien que el pas de l'arrendament a la parceria podia significar el canvi de rumb necessari per afrontar el deteriorament de la renda. Què va succeir en realitat? Podem examinar la qüestió a escala local, sense moure'ns de Castelló d'Empúries. En el primer dels cinc casos que hem examinat abans, de compra d'un

18 ANC, fons Moxó, inv. 256, sist. 1173 H [1950].

cortal abans de 1946, aflora explícitament. Es tracta d'un exemple interessant perquè, en origen, trobem dos germans —Josep i Manel Brossa Portell— que habitaven dos cortals diferents —Avinyó i Banc— de la mateixa propietària (Raguer Moner). Entorn de 1940, després de la guerra, varen intercanviar-se ambdues masoveries. Segons el testimoni de la filla, es va tractar d'una decisió dels propietaris que va comportar també un canvi en el règim d'explotació. Josep Brossa, que havia cultivat el cortal Avinyó com a parcer, es va convertir en arrendatari del cortal Banc. El seu germà Manel, en canvi, va passar al cortal Avinyó en règim de parceria i, més concretament, de mitgeria, tant agrícola com pecuària. La ramaderia, precisament, era un dels principals actius d'aquella explotació. La mitjana de caps de bestiar existents en el cortal Avinyó entre 1950 i 1954 fou de 14 equins, 2,7 mules, 3,4 ases, 24 vaques, 23,7 porcins, 204 ovelles i 4,3 cabres.¹⁹ Tot i això, en el cadastre de 1961, Manel Brossa no hi figura com a propietari, ni tan sols d'un bocí de terra, ni tampoc no ens consta posteriorment com a comprador de terra. Pot explicar-se per les condicions de la parceria?

Taula 4. Estimació de l'ingrés del masover del cortal Avinyó, 1943-1954 (en pessetes constants de 1913)

Any	Ingrés brut total	Ingrés brut cortaler	Despesa cortaler	Impostos cortaler	Ingrés net cortaler
1943	4.800	2.400	1.105	?	--
1944	5.540	2.770	731	497	1.543
1945	15.237	6.605	5.116	456	1.034
1946	30.493	15.110	8.108	774	6.227
1950	7.762	861	3.516	?	--
1951	11.744	5.077	2.279	?	--
1952	6.528	3.264	2.697	878	-311
1953	15.009	7.293	1.611	871	4.811
1954	23.329	9.981	4.914	1.000	4.067
Mitjana anual	13.382	5.929	3.342	746	2.895

FONT. Arxiu particular Brossa, comptes trimestrals de liquidació presentats per Manel Brossa Portell.

19 Arxiu particular Brossa, comptes trimestrals de liquidació presentats per Manel Brossa Portell, 1950-1954. Aquesta documentació va ser recopilada pel projecte *Paisatge latent*.

Disposem d'una comptabilitat del cortal Avinyó formada per les liquidacions trimestrals presentades per Manel Brossa que ens ha permès realitzar una estimació de l'ingrés net del masover. Es tracta d'una estimació màxima ja que només hem pogut deduir (de l'ingrés brut) el que corresponia a impostos i despeses compartits amb la propietària. A aquest import, encara hi hauríem de deduir altres despeses i, molt especialment, el salari dels mossos i dels treballadors eventuais, que estaven exclusivament a càrrec del masover. Per fer-se una idea de la importància d'això, només cal indicar que en el Cens de 1946 es va enregistrar l'existència de dos mossos, de 23 i 25 anys respectivament. La xifra d'ingrés net que es recull a la taula (una mitjana de 2.895 pessetes a preus de 1913) ha de considerar-se, doncs, més aviat un sostre que el valor real.

Els resultats obtinguts pel masover del cortal Avinyó, podem comparar-los, en primer lloc, amb un altre cas de parceria: el del cortal Peret de la Gallinera, propietat de Mariano Bach de Fontcuberta, un dels grans propietaris de la localitat. En aquesta ocasió, el cortaler, Pere Garriga Estarriola, estava sotmès a un règim parciari una mica més tradicional, en el sentit que el propietari ni participava en el negoci pecuari, ni assumia la major part dels costos d'explotació, amb excepció de la quota proporcional a la renda— de l'assegurança contra incendis i la mateixa proporció en la compra d'adobs i fertilitzants. En aquesta ocasió, tanmateix, sembla que la renda era sensiblement més elevada, atès que estava obligat a abonar l'import del 40% de totes les produccions agrícoles (bàsicament, blat, ordi, civada, blat de moro i userda), a més de 475 pessetes en metàl·lic per dos camps i la casa, 12 pollastres i 30 dotzenes d'ous cada any. Aquests eren els tractes que regien des de 1907 i es varen mantenir fins a 1965, quan es va signar un nou contracte en què es rebaixava la renda al terç de les collites. Igual que Manel Brossa, ni Pere Garriga ni el seu fill i hereu Jaume consten com a propietaris de terra en el cadastre de 1961.

Un altre detall a tenir en compte és que, malgrat el règim parciari i les limitacions que aquest podia imposar a la realització de determinades inversions, els cortalers del Peret de la Gallinera varen mostrar una activitat innovadora notable. Jaume Garriga fou l'introduïdor del cultiu de fruita fresca a Castelló d'Empúries, i Pere Garriga fou un dels primers masovers de la localitat que va començar a regar amb pous de tub (Augé, 1991: 71 i 77). D'aquesta finca disposem de comptes pels quatre anys

que transcorren entre 1942 i 1945 (taula 5), tot i que la comparació amb el cas anterior no és senzilla perquè, en aquest cas, no podem ni tan sols aproximar-nos a l'ingrés net del masover. La mitjana de l'ingrés brut d'ambdues finques —Avinyó i Peret de la Gallinera— tenia un nivell similar i, malgrat que en aquest darrer cas no consti l'ingrés ramader, és probable que no s'allunyés gaire dels valors que es recullen a la taula 5, atès que tenien poca ramaderia de renda, segons testimoni de Francisca Puig, esposa de Jaume Garriga.²⁰ Per altra banda, tenint present que el cortaler, en aquest cas, assumia la quasi totalitat de les despeses corrents d'explotació, és probable que el nivell d'ingrés net d'ambdós no es distanciés gaire, situant-se també per sota de les 3.000 pessetes anuals (a preus constants de 1913). En certa mesura, atès que el cortal Avinyó i el cortal Peret de la Gallinera estaven considerats entre les millors finques del municipi, ambdós casos ens estan assenyalant on es trobaria el límit màxim local d'ingrés masover sota règim de parceria.

Taula 5. Ingré brut de Pere Garriga, masover del cortal Peret de la Gallinera, 1942-1945 (en pessetes constants de 1913)

Any	Ingré brut total	Ingré brut masover
1942	15.412,57	9.091,91
1943	12.910,99	7.598,86
1944	12.598,05	7.394,21
1945	12.614,86	7.417,60
Mitjana anual	13.384,12	7.875,64

FONT. Arxiu particular Garriga, notes comptables de 1942-1945.

Podem establir alguna comparació amb finques explotades en règim d'arrendament? Afortunadament, disposem de la rica i detallada comptabilitat del cortal Maig, cultivat per la família Llovet, que ja hem utilitzat en un capítol anterior d'aquest mateix llibre. Els Llovet, com s'ha exposat, varen adquirir la finca a inicis de la dècada de 1950. La seva comptabilitat, que cobreix el període 1914-1936, ens

20 Segons aquesta testimoni, a part dels animals de treball, només tenien un parell de vaques de llet, a més de gallines i conills (entrevista a Francisca Puig, realitzada per Oriol Casadevall i Xavier Garriga el 21 de juny de 2010).

revela una explotació orientada bàsicament a la producció ramadera, amb una producció notable de blat de moro i userda, a més de blat.²¹ Hem estimat la renda neta del masover restant de l'ingrés net d'explotació el preu de l'arrendament i el pagament d'impostos. El resultat és sorprenent, ja que el nivell d'ingressos d'aquest arrendatari doblava amb escreix els anteriors (taula 6).

Taula 6. Renda neta de Vicens Llovet, masover del cortal Maig, 1914-1936 (en pessetes constants de 1913)

Any	Ingrés net d'explotació	Cost arrendament	Impostos	Renda neta
1914	4.594,6	5.894,3	78,6	-1.378,3
1915				
1916				
1917	12.052,6	3.502,4	175,6	8.374,6
1918	9.658,2	1.610,5	268,4	7.779,3
1919	12.209,4	4.064,6	45,5	8.099,2
1920	13.519,6	2.615,0	16,5	10.888,2
1921	9.660,9	3.062,3	40,7	6.557,8
1922	7.432,7		24,3	7.408,4
1923	11.881,5	3.318,1	223,5	8.339,9
1924	3.917,2	1.799,3	76,9	2.040,9
1925	12.497,0	3.303,4	0,0	9.193,6
1926	1.589,5	3.443,0	57,0	-1.910,5
1927	17.290,5	3.462,2	57,7	13.770,6
1928	6.593,3	4.154,3	344,2	2.094,7
1929	180,3	3.364,3	0,0	-3.184,0
1930	16.417,6	3.352,6	0,0	13.065,0
1931	23.143,5	3.331,4	331,0	19.481,1
1932	11.064,1	3.356,5	0,0	7.707,6
1933	18.106,0	3.513,0	0,0	14.593,0
1934	18.700,0	3.442,1	12,3	15.245,5
1935	-8.719,5	3.366,2	73,1	-12.158,8
Mitjana anual	10.089,4	3.366,1	91,3	6.800,4

FONT. Arxiu particular Llovet, comptabilitat.

21 Vegeu l'anàlisi detallada dels resultats d'explotació al capítol 5: *El capitalisme possible. El cortal Maig durant el primer terç del segle xx.*

La capacitat econòmica de la família Llovet es visualitza no només en els resultats d'exploració o en l'adquisició de terra, sinó també en altres fets remarcables, com ara la realització d'estudis universitaris o a l'estranger dels seus fills, o la creixent orientació de bona part dels seus estalvis cap a inversions financeres. Tot i això, el que aquí ens interessa remarcar és que bona part del seu èxit s'explica per dos fets que distingeixen la seva trajectòria de la dels Brossa i dels Garriga: (a) la rellevància de l'ingrés ramader, aspecte que comparteix amb els Brossa, però no amb els Garriga; i (b) la capacitat que varen tenir d'apropiar-se en exclusiva dels guanys proporcionats pel negoci pecuari, aspecte que la distingeix de la família Brossa.

Podem considerar que es tracta d'una mostra evident i prou clara d'una major eficiència econòmica de l'arrendament sobre la parceria? Abans de respondre, és oportú indicar que quan, en la campanya d'entrevistes a masovers realitzada entre 2005 i 2006, se'ls va preguntar per llurs preferències en relació amb el règim de tinença, clarament tots es varen decantar cap a l'arrendament. Potser implicava assumir un risc major, però cap testimoni va posar en relleu que això els perjudiqués. Bàsicament varen aflorar dos tipus de raons a favor de l'arrendament: (a) que donava més llibertat en les decisions productives i (b) que en les parceries el repartiment dels costos de producció entre propietari i masover era sempre injust. El primer aspecte va poder ser rellevant en alguns moments i llocs, atès que el desenvolupament agrari va exigir la realització de canvis que permetessin l'adaptació a les condicions de mercat i la reorientació de les produccions, i les fórmules tradicionals de la parceria mantenien inèrcies que ho dificultaven. Una d'elles va ser la substitució dels cultius cerealícoles tradicionals —els grans d'aresta— per userda, esparceta, blat de moro i altres produccions destinades a l'alimentació animal. Tot i així, a la plana litoral empordanesa, les restriccions a aquests cultius s'havien aixecat força aviat, ja que la dedicació a la userda, per exemple, ja constituïa una característica específica dels cortals a principis del segle xx. Probablement la preferència per l'arrendament tingui a veure amb el rebuig de trobar-se en una situació de subordinació respecte del propietari, especialment incòmoda per aquells masovers que anteriorment havien gaudit de les condicions d'un arrendament:

(...) si l'arrendament està ben calculat, sempre és millor un arrendament perquè et dona una llibertat. Et dona una llibertat. Una llibertat d'acció. Amb una parceria tu sempre estàs lligat amb l'amo, si hi ha massa, si hi ha poc, si has llaurat tard, si has llaurat aviat. En canvi, amb un arrendament tu pagues i al cap de carrer. És molt millor. És molt millor. És clar, si és massa ja te'n cuidaràs tu de deixar-ho.²²

(...) jo preferiria sempre ser masover amb diners, pagar un tant, i no tens mai cap problema. Si hi ha parts, a vegades, m'he trobat amb algun... no solsament amb el del Cortalot, sinó amb un que tenia aquí, que ja era aquí, que a vegades els hi semblava [que] una cosa no anava bé perquè no ho havies fet prou bé. I això, al camp, a vegades depèn molt del temps. Perquè jo no he fet mai res per fer-li malament. Més aviat, a vegades, perquè vagi bé, perquè si procures perquè vagi malament serà perjudici teu.²³

O com, més vivament, ho expressava el cortaler del Moxó:

Va posar que no es podia venre cap vaca que ell no digués. I el meu pare deia, guita Antonio, venrem aquesta vaca. No, ahora no la quiero vender [ho diu imitant-lo]. Ai mira tu. Ahora venderemos esta yegua [el torna a imitar]. Venga pues. No, no, ahora no, ya le diré. I quan ell volia es venia. O sigui que era unes miges, llavons insuportables.²⁴

La segona qüestió sembla més important: els parcers tenien la impressió que el propietari s'apropiava d'una part excessiva de llur capacitat de treball o no assumia els costos de producció que, al seu parer, hauria d'assumir. La mecanització va introduir, en aquest punt, una nova variable: el cost de l'energia, especialment el combustible per a tractors, batedores, motors de bombeig, etc. Molts propietaris varen negar-se a sufragar, proporcionalment a la renda, aquestes despeses, argumentant que qualsevol cost laboral o allò que el substituís havia

22 Entrevista a Lluís Gasull, realitzada per Lluís Serrano el 13 de març de 2010.

23 Entrevista a Josep Font Morera, realitzada per Albert Pons el 9 i 11 de febrer de 2010.

24 Entrevista a Secundino Bramon, realitzada per Marisa Roig el 6 i 8 de juny de 2011.

de ser aportat en exclusiva pel masover i la seva família. Així havia estat sempre en la parceria al terç. La fórmula que més rebug va suscitar, però, fou la mitgeria, una opció relativament nova a la regió de Girona i que va tenir certa expansió durant el segle xx, alhora que s'intensificava l'orientació ramadera de les explotacions. Malgrat que impliqués una major aportació financera per part del propietari, els resultats eren habitualment valorats de forma molt negativa:

Jo, perquè estava fart d'anar a mitges i vaig dir «s'[ha] acabat» i vaig plegar.²⁵

Sé que era tot a mitges, que havien de treballar, bueno, tot a miges segons què. Les reparacions, allavons hi havien cavalls, es nava a llaurar també amb els animals i es via d'anar, és clar, a cal ferrer i a cal baster. Pels agoraments del bestiar. I això ho havia de pagar el pare. Les coses aquestes no entraven a miges. Però tot lo que es venia, tot era a miges. Un tant per l'amo i un tant... hasta un ou havíem de partir. (...) No podia ser, no. A mitges pagar les eines que tu... es clar un tractor valia molts diners, pues ho havies pagat tot tu. Paga'n la meitat, punyetero!²⁶

Anaven estrenyent la corda. Fins que ja no podíem viure amb lo que ens quedava. No podíem viure (...). Primer vàrem tenir-ho a mitges, després varen veure que no podia viure amb la mitat, ja va volguer 3 parts. I quan va veure que ja no podíem, que treballàvem només per ell, vam plegar, perquè teníem una mica de terra...²⁷

Finalment, si retornem a les xifres del cortical Maig (taula 6) trobarem una altra clau que ens permet complementar, des de la perspectiva de l'arrendament, el rebug de la parceria i que, alhora, permet plantejar un dubte sobre la hipòtesi d'una eficiència econòmica superior a la de l'arrendament. Es tracta de la dinàmica d'actualització de la renda monetària en els contractes que perduraren en el temps, renovant-se

25 Entrevista a Vicens Juncà, realitzada per Lluís Serrano el 6 d'octubre de 2010.

26 Entrevista a Maria Preses, realitzada per Albert Pons el 31 d'agost de 2010.

27 Entrevista a Carme Renart, realitzada per Oriol Casadevall el 15 de febrer de 2010.

tàctament. Certament, el testimoni de molts arrendataris posa en relleu que el seu preu augmentava periòdicament. Tanmateix, però, no sembla que sempre ho fes al mateix ritme que l'evolució dels preus i en alguns casos, com al cortal Maig, ni tan sols es va actualitzar amb retard. Vicens Llovet, cortaler del Maig, el 1914 pagava un import de 5.800 pessetes anuals en dues pagues semestrals en concepte d'arrendament de la finca. Es tractava d'una quantitat important que, el 1914, va consumir el 60% dels ingressos obtinguts amb la venda de la collita. Però el més rellevant és que aquesta quantitat nominal es va conservar sense variacions substantives fins a 1936. Això vol dir que, en termes reals o constants, va experimentar una depreciació molt notable, els efectes de la qual foren perceptibles des de 1917. A diferència de les parceries, la renda de les quals es generava sense atènyer-se a l'evolució dels preus, alguns arrendataris pogueren beneficiar-se d'un comportament aparentment poc racional dels propietaris de llurs masos.

No podem assegurar quin abast va tenir aquesta congelació-reducció de la renda; però no es tracta d'un cas únic, com advertien els propietaris de l'IACSI i com deixen entreveure alguns estudis particulars.²⁸ En la mateixa direcció apuntaria el fet que, en algunes parceries, el component monetari, habitualment associat al lloguer de la casa o masia, va experimentar la mateixa congelació nominal.²⁹

CONCLUSIÓ

Hem vist que en el document de 1950 els propietaris de l'IACSI es queixaven de les dificultats legals que experimentaven per imposar la parceria en llurs masos i de la forma com la renda havia estat

28 Cal indicar, però, que disposem de dades d'un altre cortal de Castelló, la Torre Ribota, que també estava sota règim d'arrendament i que sí que va enregistrar augments substancials en el preu de l'arrendament durant el mateix període. El seu propietari, Baudili Llorens, va actualitzar la renda de la finca durant el període inflacionari de la primera postguerra mundial, augmentant-la de 4.400 pessetes (1914) a 6.000 (1919) i després a 8.400 pessetes nominales (1921). Posteriorment, el preu es mantindria en aquest nivell fins a la resolució del contracte el 1933. En aquest cas l'augment nominal del preu va significar, *grosso modo*, el manteniment de la renda en termes reals (AMR, fons Llorens).

29 Així succeí, per exemple, en el patrimoni Bru, de Domeny (Saguer, 1998).

regulada en la Llei de 23 de juliol de 1942, on es reconeixia que *por conveniencias de orden social, se otorga especial protección a aquellos arrendatarios para los que la tierra constituye un instrumento de trabajo que absorbe su actividad o la de sus familiares*. Els propietaris consideraven un contrasentit que es definís la terra com un instrument de treball i s'impedís als seus titulars *recabar sus tierras para el cultivo de las mismas* i, sobretot, denunciaven que amb la frase que *la tierra debe ser instrumento de trabajo, pero no de renta* s'hagués volgut disfressar *otra conocida frase que ha servido de base a una política social completamente opuesta a los principios cristianos que informan la política de nuestra España Nacional*. D'aquesta manera, l'IACSI ens recorda que el problema venia de lluny. A nosaltres ens pertoca aclarir que, pel que fa als drets dels arrendataris, la legislació agrària espanyola es limitava a seguir les tendències europees.

Probablement, doncs, per comprendre per què alguns propietaris varen decidir no actualitzar la renda dels masos que tenien arrendats hauríem de tenir presents dues qüestions: el divers pes de la renda agrària en la composició del seu ingrés i les condicions sociopolítiques que, en alguns moments, podien aconsellar prudència a les exigències de renda i que afectaven les condicions de realització de la propietat. Aquesta és una exploració que caldrà fer en una altra ocasió.

De moment, en una escala territorial reduïda i referida a una localitat amb unes condicions agroambientals i agrosocials força específiques, hem pogut confirmar, en primer lloc, l'existència d'una tendència important de les famílies masoveres a accedir a la propietat de la terra. Però també hem comprovat que aquesta tendència de cap manera no pot atribuir-se a la bondat del sistema de parcel·lana, com resa el cànon pairalista. L'examen d'alguns casos relativament documentats ens permet considerar raonable la hipòtesi d'una certa correspondència entre les possibilitats d'accés dels masovers a la propietat i la tinença en règim d'arrendament. Aquestes mateixes dades apunten al fet que els avantatges de l'arrendament, pel que fa a la capacitat d'ingrés i d'estalvi dels masovers —i, per tant, llur capacitat per comprar terra—, tampoc no es troben necessàriament en una major eficiència productiva intrínseca d'aquest règim, sinó que podrien trobar-se en una menor taxa de sostracció de l'excedent i en les condicions de realització de la renda i de la propietat, que s'han d'explicar a partir del context social i polític.

ELS CORTALS AVUI. LA TRANSFORMACIÓ DE LA FRANJA LITORAL CENTRAL DEL GOLF DE ROSES DES DE MITJANS DEL SEGLE XX

MERITXELL FERNÁNDEZ DOMÈNECH

El territori litoral del sector central del golf de Roses havia quedat al marge de l'arribada del turisme, tant abans de la Guerra Civil com anys després de la fi del conflicte. Mentre que en els sectors més meridionals de la Costa Brava el turisme s'havia iniciat amb el tombant de segle xx —en un moment en què les vies de comunicació eren escasses i l'oferta d'allotjament, insuficient—, a la Costa Brava alt-empordanesa hi havia un turisme residual, que es concentrava a l'Estartit i a Roses, i acollia estiuejants de Figueres i de Girona (Barbaza, 1966). Aquests primers visitants es decantaven per les cales rocoses i els pobles mariners. En aquells moments a la zona del golf de Roses només hi havia un establiment hotelier, l'Hostal Empúries,¹ que encara avui es troba situat a la platja del Portitxol de l'Escala (Fàbregas, 1970). La resta de la badia restava inadvertida per a la gran majoria. El poema *Ingratitud*, de Joaquim Moner, evoca la imatge que es tenia de la platja de Castelló d'Empúries a finals dels anys 20 del segle passat:

1 L'Hostal Empúries data de 1907, quan es construeix la primera edificació, Villa Teresita, destinada a allotjar els primers arqueòlegs que treballaven al jaciment d'Empúries.

*Ribera immensa! Cel i natura
himmes entonen a sa buidat;
més orbs els pobles, amb sa incultura
del Golf desdenyen la part més pura
regnant en ella la soledat.*²

Les descripcions que trobem de les platges de la badia de Roses al llarg del segle xx ens dibuixen un extens sorral, monòton i sense vegetació. Més enllà d'aquesta primera franja sorrenca ens presenten una faixa de terrenys salobres que es coneixen amb el nom de *sutzures* i, seguidament, les closes, uns prats de pastura inundables envoltats de recs de drenatge.

L'escriptor Josep Pla ens descrivia un territori monòton, esquitxat per alguns masos, des de Sant Martí d'Empúries fins a la Muga, i d'allà al nucli de Roses.

*Sigue el litoral bajo y pantanoso, divisándose un poco al interior, hasta el Fluviá, algunas grandes masías: la de Caramany, ya citada, y luego la Devesa y el Portal de la Vila... Así llega al grado del Fluviá (...) el paisaje continúa con la misma monotonía que desde San Martí de Ampurias. Algunas grandes masías se divisan sobre las tierras del interior, rodeadas de un sopor lacustre.*³

I, per la seva banda, la geògrafa francesa Yvette Barbaza (1966) no en difereix gaire en la descripció que fa de les platges de la badia, que defineix com a mediocres, sorrenques, desertes i sense activitat ja que els nuclis de població es trobaven enretirats terra endins. Barbaza ens perfila una llarga plana entre Roses i Torroella esquitxada de

2 Fragment d'un poema titulat *Ingratitud* de Joaquim Moner Carbonell (Castelló d'Empúries, 1853-Figuera, 1930), metge de professió i aficionat a la poesia. Es va casar amb Antònia Ragner Molinàs, propietària del cortal Avinyó de Castelló d'Empúries. Col·laborava en el setmanari *La veu de l'Empordà*. El poema *Ingratitud* fou publicat per aquesta revista el dia 20 d'agost de 1927 (núm. 1193).

3 Josep Pla va elaborar una guia de la Costa Brava l'any 1941 que es va anar reeditant successivament. Hem consultat les descripcions que fa dels termes de Sant Pere Pescador i de Castelló d'Empúries a l'edició de 1955 (Pla, 1955: 365-372).

masos guardats per grans torres de defensa envoltats per grans parcel·les de blat, blat de moro i alfals, o més a prop del mar, per arrossars o de prats, (...). Hom passa sense transició d'un paisatge agrari que exposa un sistema agrícola arcaic a un paisatge que expressa un sistema de producció intensiu on els conreus de cereals de secà o de reg s'ajunten a la ramaderia. Les aglomeracions se separen del mar (Barbaza, 1966, i: 22).

Els pobladors d'aquestes terres, que vivien majoritàriament d'esquena al mar, es dedicaven plenament a l'agricultura i a la ramaderia intensiva ja des del segle XVI (Compte, 1964: 94; Roig, 2017: 230) i la seva activitat s'havia desenvolupat i mantingut fins al segle XX. Tanmateix, la població s'havia estancat i des de principis de segle patia un lleuger retrocés demogràfic (Barbaza, 1966: 133). La seva economia continuava basant-se en l'explotació dels masos i dels cortals. A la dècada de 1950 l'agricultura ocupava més del 60 % de la població activa dels municipis de Castelló d'Empúries i de Sant Pere Pescador. Per processar part de la matèria primera que s'obtenia de l'explotació de masos i cortals, hi havia dues indústries destacades. Per una banda, la Indústria lechera del Ampurdán SA (ILDASA) i, per l'altra, la Harinera de Castellón de Ampurias. De fet, l'any 1960 al sector de la badia de Roses és on es registra més terra conreada, a la vegada que és el territori menys poblat de tota la Costa Brava (Barbaza, 1966, i: 106).

Val a dir que era un moment de grans canvis en el sector agrari ja que els sistemes de treball tradicionals havien fet un tomb cap a mètodes més mecànics i industrials. Les innovacions tecnològiques, l'agroquímica i la selecció d'espècies van permetre obtenir majors produccions (Gifre, 2007: II 449). Calia adaptar-se als nous mètodes; però no tothom s'hi va avenir. De manera que ja a principis dels anys cinquanta del segle XX en alguns sectors de la comarca el camp havia entrat en crisi i s'havien abandonat masos i conreus; però no va ser el cas de Castelló d'Empúries ni de Sant Pere Pescador. Entre els dos municipis concentraven el percentatge més elevat de caps de bestiar de la comarca i, pel que fa a l'agricultura, es va apostar per la reintroducció del conreu de l'arròs a les terres baixes d'ambdós termes.⁴

4 A Castelló d'Empúries hi havia dos cortals arrossers de gran importància: la Gallinera i el mas Matà, però hi havia altres propietats dedicades al

Per altra banda, no podem deixar de mencionar la introducció del conreu de fruiters al terme de Sant Pere Pescador, principalment les pomeres. Segons les entrevistes⁵ efectuades l'any 2010 a diferents masovers i propietaris de cortals de Sant Pere Pescador, el conreu de la poma s'introdueix a principis dels anys 50. Propietaris com Joan Gusó Gratacós o Josep Maria Guri Presas es van assessorar amb productors francesos per a la introducció d'aquest conreu a les seves terres. El cultiu de pomeres es va generalitzar i actualment representa el principal conreu del municipi.

I mentre el sector agropecuari s'adaptava a les innovacions del col·lectiu i s'incorporaven millores, es va produir l'arribada dels primers turistes. L'estabilitat del gènere de vida agrícola d'aquest sector, en certa manera, havia estat frenant l'arribada del turisme, però no la va poder impedir (Cals, 1982: 58). La badia de Roses estava a punt de deixar de ser aquell indret menystingut per les característiques de les seves platges i per la distància que existia entre els nuclis urbans i el mar. A partir d'aquest moment, comença a emergir un nou model econòmic que canviarà la fisonomia i les formes de vida d'aquest territori.

LES PRIMERES INSTAL·LACIONS TURÍSTIQUES

Per acollir els primers estiuiejants calia crear una infraestructura bàsica d'allotjaments i serveis. La primera instal·lació turística que s'obrí al públic a la zona central del golf de Roses fou el càmping La Gaviota, al terme de Sant Pere Pescador. Es va inaugurar l'any 1960. Tot i que no afectava directament les terres de cap cortal, va servir com a precedent per a l'obertura d'altres instal·lacions de característiques semblants. Els càmpings eren una forma

conreu d'aquest cereal, com és el cas del cortal Roger de la família Moxó. A Sant Pere Pescador la major producció d'arròs es concentrava a les terres de la família Granada. Durant els anys de prosperitat d'aquest conreu, Castelló d'Empúries va arribar a ser el segon municipi amb més producció de tota la plana, després de Pals. L'esclat de l'arròs va durar una quinzena d'anys, però a la dècada dels anys seixanta perdé força en detriment dels farratges (Barbaza, 1966).

5 AMCE, col·lecció d'enregistraments sonors; entrevistes realitzades al llarg dels anys 2010 i 2011 en el marc del projecte de recerca *Paisatge latent, closes, cortals i cortalers*.

d'allotjament que exigia poca inversió inicial però, en canvi, resultaven molt rendibles ja que en poc temps es recuperava la despesa (Cals, 1987: 196). Els propietaris creaven una infraestructura mínima que consistia en la preparació del terreny, la construcció d'un edifici de serveis amb recepció, bar-restaurant i un espai amb banys i dutxes. Es tancava la parcel·la i ja es podia estatjar els clients. Més endavant, els negocis d'acampada milloren els serveis i afegeixen piscines, supermercats o altres establiments, espais per a la pràctica esportiva i, en alguns casos, s'edifiquen habitacions o bungalows, i fins i tot edificis d'apartaments.

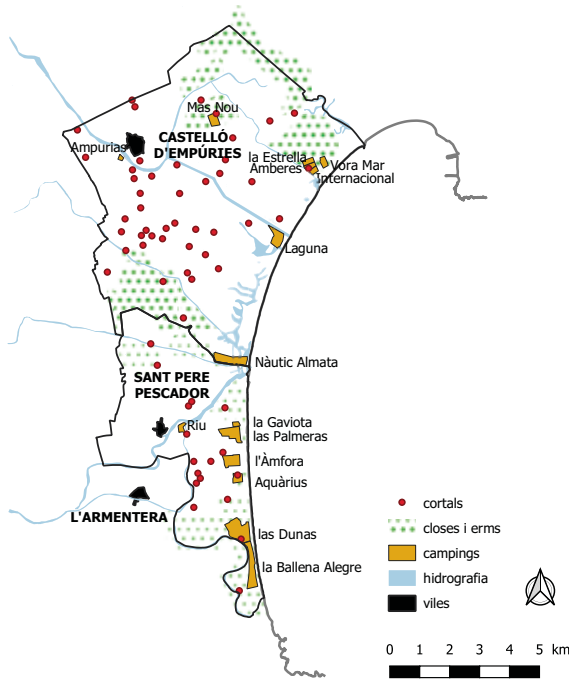
Justament, el model basat en els càmpings va ser el que es va desplegar al terme de Sant Pere Pescador, que tradicionalment havia estat una zona de cortals. Així doncs, l'any 1962 es va obrir el segon negoci d'acampada turística, el càmping Àmfora, situat sobre una part dels terrenys del mas Sopa. El 1968 es va obrir el càmping Las Dunas en un sector delortal Devesa, i el 1971 es va inaugurar el càmping Aquàrius en els terrenys del mas Cristià. De mica en mica es van anar obrint la resta de càmpings del terme i, atès que es tractava d'un negoci certament rendible, alguns dels primers que havien obert, com el càmping Àmfora o La Ballena Alegre —en terrenys delortal Gran— es van ampliar durant la dècada dels anys setanta.

Actualment, el municipi de Sant Pere Pescador continua explotant aquest model turístic, basat en les instal·lacions d'acampada. Té set establiments d'aquestes característiques oberts al públic, que representen la principal oferta d'allotjament de la vila.

A Castelló d'Empúries també hi va haver propietaris que van convertir les terres de conreu en establiments d'acampada, tot i que la majoria van optar per invertir en el sector de la construcció. El primer càmping que es va obrir al terme de Castelló d'Empúries va ser el càmping Laguna, inaugurat el mes de juliol de l'any 1968.⁶ Aquest càmping es troba a primera línia de mar, al marge dret de la desembocadura de la Muga, sobre les terres del que havia estat elortal Roger de la família Moxó. Actualment, elortal encara existeix fora

6 AMCE, fons municipal, Obres i urbanisme, Llicència d'obertura d'establiments i d'activitats reglamentades, 2/1986.

Figura 1. Ubicació dels càmping

FONT. Elaborat a partir de l'edició de 1951 del *Mapa topogràfic nacional*, 1:50.000. Cartografia realitzada per Enric Saguer.

dels límits del càmping, però està abandonat i en molt mal estat de conservació. A partir de l'any 1971 es comencen a obrir altres càmpings com Nàutic Almatà, de la família Senillosa, als terrenys del mas Matà.⁷ També els càmpings La Estrella, Internacional i Amberes, al paratge de la Rubina, a tocar del rec Salins.⁸ El 1973 es van obrir el càmping

7 AMCE, fons municipal, Obres i urbanisme, Llicència d'obertura d'establiments i d'activitats reglamentades, 0B/1985.

8 Al llarg del mes d'octubre i novembre de 1977 la societat Construcciones Inmobiliarias Ampurdán SA (CIASA) compra els càmpings Internacional i Amberes, a més de diverses peces de la Rubina, i cohesiona els dos establiments sota el nom de *Càmping Internacional-Amberes*. Entre els anys

Figura 2. Vista aèria d'un tram de costa del terme de Sant Pere Pescador, entorn de l'any 1965

NOTA. A l'esquerra de la imatge veiem tres masos arrencgerats: Can Delfi, Can Mas i mas Fages. Seguidament, la urbanització Bon Relax amb les seves quatre torres d'apartaments. Just a sota, el mas Rocas i, més a tocar del mar, el mas Sopa. Veiem tota la línia de la costa lliure. Més endavant, en aquest tram s'edificarà la urbanització Mas Sopes i s'obriran els càmpings Àmfora i Aquàrius. FONT. AMCE, fons Miquel Arpa Batlle, núm. 9378.

Vora Mar,⁹ també a la Rubina, i el càmping Mas Nou,¹⁰ ocupant part de les terres del cortal que porta el mateix nom, més allunyat del mar. Finalment, a principis dels anys 1980 es va instal·lar el càmping Ampuries entre la Muga i la carretera C-260, al costat del pont Nou que dona accés a la vila de Castelló d'Empúries. Aquest càmping, propietat d'un empresari de circ, tenia la peculiaritat que exhibia animals a mode

1982 i 1993 l'empresa CIASA va adquirint finques amb la intenció d'ampliar el càmping. A partir de 2002 el càmping Internacional-Amberes s'uneix al càmping La Estrella i actualment operen conjuntament sota la denominació de *Rubina Resort Camping & Bungalows* (AMCE, fons municipal, Obres i urbanisme, Llicència d'obertura d'establiments i d'activitats reglamentades, 0A/1985, 0E/1985, 1/1986, 5/1986, 20/2005, 16/2012).

- 9 AMCE, fons municipal, Obres i urbanisme, Llicència d'obertura d'establiments i d'activitats reglamentades, 0F/1985.
- 10 AMCE, fons municipal, Obres i urbanisme, Llicència d'obertura d'establiments i d'activitats reglamentades, 0C/1985.

de zoològic de petit format. La falta de permisos municipals i el fet de trobar-se instal·lat en zona inundable feren que l'any 1997 es denegues definitivament el permís d'activitat i les instal·lacions varen quedar abandonades.¹¹ Avui, les restes de les edificacions encara són visibles.

Els càmpings, que, en principi, eren activitats poc invasives amb el medi, es van poder instal·lar gràcies a la permissivitat de la normativa vigent. Si ens posem en antecedents, veiem que tot just l'any 1956 es va aprovar la Ley sobre el régimen del suelo y ordenación urbana. Aquesta llei donava llum verda a la construcció a primera línia de mar al llarg de la Costa Brava. La principal preocupació del règim era captar l'atenció del turisme estranger i incentivar la inversió per tal de moure l'economia que es trobava estancada després d'anys de polítiques intervencionistes. Tres anys més tard, el 1959 es tira endavant el Plan de estabilización y liberación que havia de servir per aturar la inflació mitjançant l'equilibri de preus i salaris, i la liberalització de les importacions i exportacions. Mesures, totes elles, que havien de deixar enrere l'autarquia per assolir un sistema capitalista clàssic.

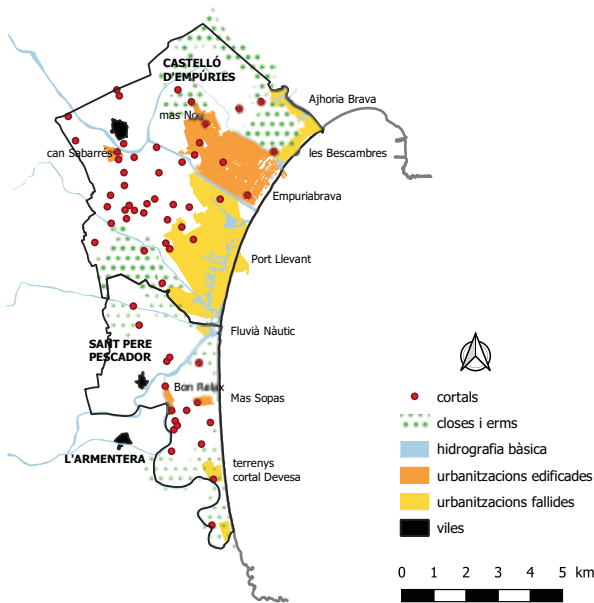
L'URBANISME I LA CONSTRUCCIÓ A PRIMERA LÍNIA DE MAR

La majoria dels municipis de la Costa Brava nord no disposaven de plans generals d'ordenació urbana i s'anaven redactant a mesura que es creava la necessitat a partir de la iniciativa privada.

L'any 1935 tots els alcaldes de la Costa Brava, membres dels col·legis professionals de periodistes i arquitectes de Catalunya, a més d'altres agents culturals, s'havien trobat al Teatre Municipal de Girona, a la conferència *Costa Brava*, que tenia com a objectiu fonamental establir una política urbanística conjunta per a tots els municipis implicats (Aragó, 1996). Amb l'esclat de la Guerra Civil aquest projecte va quedar aturat i la dictadura posterior no el va reprendre, de manera que es va continuar amb una manca generalitzada de planificació urbanística.

11 AMCE, fons municipal, Obres i urbanisme, Llicència d'obertura d'establiments i d'activitats reglamentades, 23/1994.

Figura 3. Localització de les urbanitzacions construïdes i dels projectes fallits

FONT. Elaborat a partir de l'edició de 1951 del *Mapa topogràfic nacional*, 1:50.000, de la cartografia que s'esmenta referida als projectes fallits i del perímetre actual de les urbanitzacions construïdes. Cartografia realitzada per Enric Saguer.

L'Ajuntament de Castelló d'Empúries no va aprovar el Pla general d'ordenació urbana fins a 1967, el mateix dia que la Comissió Provincial d'Urbanisme donava llum verda a la construcció d'Empuriabrava. Es tractava d'un pla molt fragmentari que només s'havia redactat amb la finalitat de poder construir a primera línia de mar i poder urbanitzar Empuriabrava. El pla s'havia de revisar passats deu anys. De fet, va servir per legalitzar una realitat que ja començava a prendre forma en lloc d'anticipar-se al creixement urbanístic i orientar-lo (Cals, 1982: 77):

(...) Si bien la zona más atractiva tiene como centro de gravedad el litoral bajoampurdanés de las Gavarra, el alud de veraneantes es tan arrollador que se ha extendido también a las costas del Alto Ampurdán, primero al sector rocoso del

cabo de Creus, ahora poco a poco también hacia la extensa playa del golfo de Rosas, para la cual se trazan proyectos de una envergadura rayana con la utopía (Compte, 1964: 221).

El primer projecte d'urbanització a gran escala que es va projectar en aquest sector de la Costa Brava va ser el Pla especial d'ordenació del golf de Rosas, redactat l'any 1959 per l'arquitecte gironí Antoni Perpiñà i Sebríà. Consistia en l'ordenació de tota la franja litoral des de Sant Martí d'Empúries fins a Rosas.¹² El projecte establia nou conjunts residencials units per la seva part posterior amb una carretera, en la qual cada dos quilòmetres s'obria una entrada a la urbanització. Cadascuna d'aquestes nou parts s'estrenyia fins al mar dibuixant una planta de perfil triangular. El projecte incloïa salvar alguna de les llacunes com a vedat de pesca, i zones de repoblació forestal com a vedat de caça. Projectava també espais esportius i de conreu. El projecte, que finalment no es va portar a terme, és un dels més agosarats de tots els que s'han plantejat fins avui.

En canvi, el projecte que sí que es va materialitzar fou el dels aigualleixos i estany de Santa Margarida, al terme de Rosas, a principis dels anys seixanta. Aquest projecte, promogut per Miquel Mateu Pla, Ferrer Brunet i Subirós Oliveras (Santaló, 2001), va servir com a precedent per a la construcció d'Empuriabrava.

Urbanització Empuriabrava

La zona que actualment ocupa Empuriabrava havia estat un espai de pastures i aiguamolls en què s'agrupaven cinc masos i cortals dedicats a la cria de bestiar i al conreu de cereals i de farratges. Eren el cortal Llebrer, el mas Vell, el mas Moxó i el cortal Modeguer, també conegut com a *Cal Resclosar*, tots quatre propietat d'Antonio de Moxó, marquès de Sant Mori. El cinquè mas era Can Guero o Torre Ribota,¹³ de la família Llorens

12 Servicio histórico del COAM, fons Antoni Perpiñà Sebríà, expedient PS-P100, Pla especial d'ordenació del golf de Rosas, 1959.

13 El cortal Torre Ribota estaria annexat a les restes d'una torre de defensa bastida vers el segle xv. Segons l'inventari del patrimoni arquitectònic de Catalunya, aquesta torre té la categoria de Bé Cultural d'Interès Nacional (BCIN) i la seva protecció es remunta a l'any 1949, quan va ser inclosa dins l'inventari de la Direcció General de Bellas Artes a partir del Decret de 22 d'abril de 1949 sobre protecció de castells espanyols (BOE núm. 125 de 5 de maig de 1949).

de Roses. A banda dels masos hi havia terres de diferents propietaris de Castelló d'Empúries conegudes com *les Tribanes*; però la família Moxó posseïa la major extensió de terreny, un total de 483 ha d'una sola peça.

Figura 4. Fotografia aèria dels primers treballs de planejament de la urbanització Empuriabrava l'any 1966

NOTA. En primer terme es distingeix el mas Moxó, més enrere, el cortical Modeguer i al fons, tocant el marge esquerre de la fotografia, la Torre Ribota. Entre la carretera i la pista d'aterratge de l'aeròdrom es distingeix el mas Vell. El cortical Llebrer, més proper a la Muga —a l'esquerra de la imatge—, no apareix a la fotografia.

FONT. AMCE, col·lecció Dolors Parnau, núm. 8910.

Cal dir que l'inventari no només tenia en compte els castells, sinó que també considerava les torres de defensa, esglésies i ponts fortificats, talaies costaneres, recintes emmurallats, etc. Prop de vint anys més tard, el Servicio de Información Artística de la Dirección General de Bellas Artes va publicar el segon volum del *Inventario de protección del Patrimonio Cultural Europeo (IPCE): España*, com a complement del Decret de 1949 pel que fa a la protecció jurídica, la conservació, la restauració i la valoració dels monuments catalogats. Tot i les mesures legals de protecció que planaven sobre la torre Ribota, a principis dels anys 70 del segle XX, durant la construcció d'Empuriabrava fou enderrocada juntament amb el mas. Paradoxalment, amb l'entrada en vigor de la Llei 16/1985 del patrimoni històric espanyol, tots els elements a l'empara del Decret de protecció de castells espanyols de l'any 1949 van ser elevats a la categoria de Bé d'Interès Cultural (BIC), inclosa la torre Ribota, que en aquells moments ja no existia. Actualment, es troba catalogada com a Bé Cultural d'Interès Nacional (BCIN) a l'inventari del patrimoni arquitectònic de Catalunya en estat de conservació *desaparegut*.

Amb l'arribada del turisme a la Costa Brava, Antonio de Moxó s'adonà que les seves terres, molt properes al mar, podien esdevenir un actiu dins el negoci turístic. Per aquest motiu va decidir vendre la terra a una promotora per a fer una gran urbanització. Abans de poder disposar d'aquestes terres, Antonio de Moxó va haver de rescindir els contractes d'arrendament que tenia amb els diferents masovers. En primer lloc, l'any 1946 canvia les condicions dels contractes vigents passant d'arrendament a contractes a mitges.¹⁴ Malgrat que les condicions contractuals aparentment van empitjorar, cap dels arrendataris va marxar. Finalment, l'any 1958 rescindeix els contractes de tots els cortals de la seva propietat, de manera que a finals d'aquell mateix any les terres van quedar lliures per a ser urbanitzades.¹⁵

No pas immediatament, sinó que hem d'esperar fins a finals de l'any 1964, l'empresa Eurobrava SA fa una sol·licitud a l'Ajuntament de Castelló d'Empúries per construir una urbanització entre el riu Muga i el rec Salins, i des de la carretera C-260 de Figueres a Roses fins al mar. La societat estava formada per un grup d'empresaris i accionistes: Miquel Arpa Batlle, Fernando de Vilallonga, Pere Coll i Lluís Carulla (propietari i president de l'empresa Gallina Blanca). El Projecte d'urbanització es presentà el mes de gener de 1965.¹⁶ Per atorgar el permís, l'Ajuntament de Castelló d'Empúries intentà pactar amb la promotora un accés directe entre el nucli urbà de Castelló d'Empúries i la nova urbanització, seguint el darrer tram de la Muga. L'empresa promotora obvià el suggeriment del consistori i replantejà una gran avinguda perpendicular al mar des de la carretera C-260. Aquesta acció provocà que l'Ajuntament no atorgués el permís. Tanmateix, la negativa del consistori no va alentir el procés constructiu. L'empresa va continuar amb les tasques d'anivellament dels terrenys i de replanteig dels vials principals i d'alguns dels canals. Eurobrava SA va iniciar una batalla administrativa per tal d'obtenir els permisos fins a aconseguir que el governador civil de Girona destituís l'alcalde, Pere Coderch, l'octubre

14 AMCE, col·lecció de documentació esparsa, Família Casadevall, Contracte 1946/06/24.

15 AMCE, col·lecció de documentació esparsa, Família Casadevall, Contracte 1958/06/27.

16 AMCE, fons municipal, Obres i urbanisme, Projecte de planejament urbanístic 1501/1964.

de 1966, i nomenés Joan Casadevall. Val a dir que Joan Casadevall havia estat masover, fins a l'any 1958, d'un dels cortals Antonio de Moxó, el cortal Llebrer, i que actuava com a administrador de la resta dels cortals del marquès (Roig, 2017: 233).

El 27 de juny de 1967 l'Ajuntament de Castelló d'Empúries, amb Joan Casadevall Albert com a alcalde, va aprovar provisionalment el Pla parcial d'Empuriabrava i el mateix dia la Comissió Provincial d'Urbanisme de Girona, el Pla general d'ordenació de Castelló d'Empúries. Vista la magnitud del projecte, el març de 1968 (mig any més tard de ser aprovat) Eurobrava SA es reconstitueix en una nova raó social més gran anomenada *Ampuriabrava SA*, que donarà nom a la urbanització. Els membres de la nova societat eren: Antonio de Moxó i Güell com a president, i Miquel Arpa Batlle i Fernando Vilallonga Rosell com a vocals i accionistes. El secretari era Pere Coll Noguer.

Van preveure diverses fases constructives. A la primera es projectava la pista d'aterratge de l'aeròdrom, els vials principals i secundaris del polígon 1 —propietat d'Eurobrava SA i d'Antonio de Moxó— i els serveis generals de la urbanització, a més d'una zona recreativa i esportiva, diverses zones de ciutat jardí, espais hotelers, el club nàutic, aparcaments i dos canals base de 24 metres de llarg per 15 metres d'ample.¹⁷

La urbanització té 1.500 metres de platja i amb una profunditat de 3.000 metres terra endins. Imitava el model de Miami, on l'accés a l'habitatge es pot fer des de terra o des del mar a través dels 25 quilòmetres de canals navegables. Era una urbanització pensada per a un públic estranger i va tenir molta acceptació entre els turistes alemanys que buscaven una segona residència fora del seu país. Vist l'èxit de la promoció, l'any 1975 es va aprovar la segona fase del projecte que va permetre ampliar la urbanització amb noves cases unifamiliars i plurifamiliars a l'estil de ciutat jardí, nous aparcaments i un centre comercial. La part més propera al mar ja s'havia edificat durant la primera fase del projecte, i en aquesta segona fase es va construir a l'interior de la urbanització.¹⁸

17 AMCE, fons municipal, Obres i urbanisme, Projecte de planejament urbanístic 1501/1964.

18 AMCE, fons municipal, Obres i urbanisme, Projectes de planejament urbanístic 1502/1972 i 1501/1974.

La cessió d'Empuriabrava a l'Ajuntament de Castelló d'Empúries es va fer en dues fases. La primera, a finals de 1974; i la segona fase, juntament amb els serveis de la urbanització, el 1980. Actualment, Empuriabrava triplica en superfície el municipi de Castelló d'Empúries, té 6.813 habitants fixos que representen el 63 % dels empadronats al municipi, de manera que a poc a poc està deixant de ser una urbanització de segones residències per esdevenir un segon nucli urbà separat del centre històric. A més, té uns 5.000 amarradors per embarcacions i uns 15.000 habitatges entre xalets i apartaments. En períodes d'ocupació màxima la urbanització té una capacitat de més de 75.000 persones.

El sistema cortaler desapareix completament en aquesta zona. D'aquells cortals, actualment només es conserva el mas Vell, que s'ha convertit en l'hotel Castell Blanc; el mas Nou, que ha estat rehabilitat com a habitatge particular, i el cortical Llebrer, que havia estat un negoci d'hostaleria però actualment resta tancat. La Torre Ribota, el cortical Modèguer i el cortical Moxó han desaparegut completament.

Urbanització Mas Nou

Empuriabrava no va ser l'única urbanització que es va construir en terra de cortals del terme de Castelló d'Empúries. El mes de juny de 1971 Josep Grau Font va presentar a l'Ajuntament de Castelló d'Empúries el Pla parcial d'ordenació i el Projecte d'obres de la urbanització Mas Nou, sobre els terrenys del cortical que porta el mateix nom. El projecte estava redactat per l'arquitecte Carles Grau Font i l'aparellador Salvador Falgàs Oller. Com que la urbanització es projectava en terrenys qualificats com a rústics segons el Pla general d'ordenació, l'arquitecte municipal va demanar que se'n justificués l'interès turístic. El fet que el projecte es desenvolupés en sòl no urbanitzable, feu que Ampuriabrava SA presentés reclamació a l'Ajuntament. No obstant això, presentat l'informe pertinent per part de la promotora, el mes d'octubre de 1971 l'Ajuntament de Castelló d'Empúries va aprovar definitivament el projecte i el setembre de 1972 la Comissió Provincial d'Urbanisme i Arquitectura de Girona també hi va donar el vistiplau, després

que la Delegació Provincial de Turisme i l'Ajuntament de Castelló d'Empúries presentessin informes favorables.¹⁹

La urbanització Mas Nou presenta una superfície edificable de 98.566 m² en la qual es construí una ciutat jardí amb habitatges unifamiliars i plurifamiliars, una zona esportiva, zones verdes, zona comercial i zona de serveis, a 3 quilòmetres de la platja i a 2,5 quilòmetres de Castelló d'Empúries, entre la Mugueta i el rec Salins.

L'any 1983 es va aprovar una ampliació de la urbanització. Aquest cop el promotor va ser Macià Puit Espuñes i l'arquitecte encarregat de la redacció del projecte, Joan Josep Forés. Es tractava de construir uns setanta habitatges més en una parcel·la no edificada a l'est de la urbanització.²⁰

Urbanització Can Sabarrés

El mes de maig de 1974 Rústicas del Muga SA va promoure un pla parcial d'ordenació de la zona de Can Sabarrés, on hi havia el cortical Garrigoles o de Can Secundino del pont. El projecte, redactat per l'arquitecte Joan de Ros Sopranis, preveia edificar 141.000 m² en un terreny de 158.000 m², situat a un quilòmetre del municipi de Castelló d'Empúries. Es preveia construir habitatges unifamiliars i plurifamiliars, amb zones verdes i zones comercials. Es justificava el projecte per la necessitat d'incrementar l'oferta d'habitatges que acollissin els treballadors de les indústries de la vila, com ILDASA (Industria Lechera del Ampurdán SA), que estava situada a pocs metres de la urbanització, i també per la disminució de l'activitat agroramadera de la zona.²¹

El cortical Garrigoles s'ha mantingut en bon estat de conservació tot i que va canviar d'ús. Darrerament estava obert al públic com a restaurant, però actualment està tancat.

19 AMCE, fons municipal, Obres i urbanisme, Projecte de planejament urbanístic 1501/1971.

20 AMCE, fons municipal, Obres i urbanisme, Projecte de planejament urbanístic, 1505/1983.

21 AMCE, fons municipal, Obres i urbanisme, Projecte de planejament urbanístic, 1502/1974.

Urbanitzacions a Sant Pere Pescador: Bon Relax i Mas Sopes

A Sant Pere Pescador, tot i que en menys mesura que al terme de Castelló d'Empúries, també es van construir algunes urbanitzacions. La primera va ser la urbanització Bon Relax que es començà a construir l'any 1963 (Roig, 2002). Quatre anys més tard es redactà el Pla parcial d'ordenació del Bon Relax promogut per Francesc Coromina Margui,²² i el 1979 es redactà un pla especial de vialitat i un projecte d'urbanització del Bon Relax.²³

L'altra urbanització que es va construir a Sant Pere Pescador va ser la urbanització Mas Sopes, promoguda l'any 1986 per PAREASA (Parque Residencial de Ampurias SA) i representada per l'aparellador Josep Maria Poch Carbó. El projecte ordenava els terrenys del mas Sopa i preveia usos residencials i de càmping amb caravana. Abans de la promoció els terrenys estaven dedicats a l'agricultura i no hi havia cap edificació a l'entorn, excepte el cortal mas Sopa, que estava deshabitat i actualment continua abandonat i en molt mal estat de conservació. L'arquitecte encarregat de redactar el projecte va ser Xavier Masias Alsina.²⁴

MOVIMENT DE DEFENSA DEL TERRITORI I PROJECTES NO REALITZATS

El primer projecte denegat per l'administració a la zona del golf de Roses va ser el del club nàutic d'Empúries, al terme municipal de l'Escala. El 1968 l'enginyer Agustín Palau havia elaborat un projecte d'un complex nàutic amb la construcció de dos ports esportius, integrant les restes del moll grec d'Empúries *hermanando lo moderno con lo clásico* (Boix, 2003). L'estudi incloïa també un edifici i uns hangars subterranis que havien de malmetre el promontori conegut com *el Pedró d'Empúries*. Finalment, l'oposició de la Comissió

22 «Comisión provincial del urbanismo. Estudio de los planes generales de Castelló de Ampurias y Pals y numerosas planificaciones parciales», *Los Sitios*, 1339, 11 de febrer de 1967.

23 AMSPP, fons municipal, Obres i urbanisme, Projecte d'infraestructura, 1/1979.

24 AMSPP, fons municipal, Obres i urbanisme, Projecte de planejament, 4/1986.

Provincial de Patrimoni, juntament amb la poca profunditat de les platges d'Empúries, van fer tirar enrere el projecte.

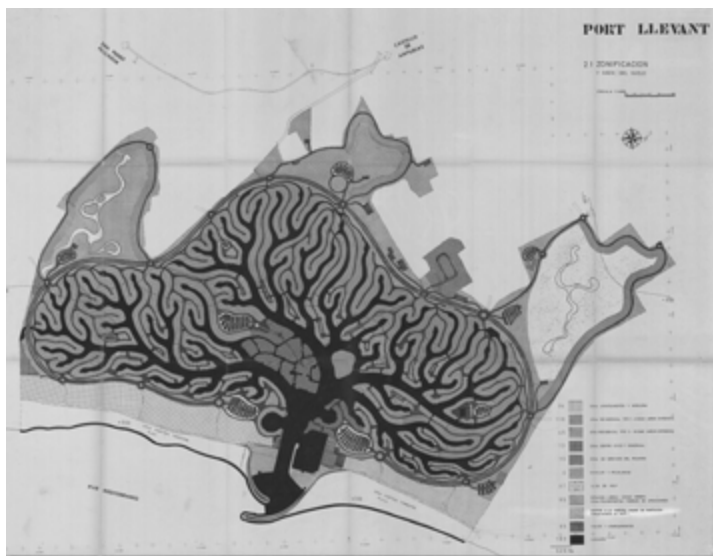
Projecte d'urbanització Port Llevant

L'auge de la construcció al litoral alt-empordanès desembocà que el Ministeri d'Educació i Ciència declarés com a *paraje pintoresco* les zones dels estanys interiors (tocant a Palau-saverdera) i la platja de Can Comes a Castelló d'Empúries, a través del Decret 2899/1972, de 15 de setembre. Tot i que assegurava certa protecció, no prohibia l'activitat urbanística. La prova és que dos anys més tard, el 10 de desembre de 1974, es va aprovar el Pla parcial d'ordenació i Projecte d'urbanització de Port Llevant, que afectava la platja de Can Comes, i l'Ajuntament de Castelló d'Empúries va concedir llicència per construir la urbanització.

El mes de juliol de 1974 Agustín Oto Sarasa, en representació de Port Llevant SA, va tramitar el Pla parcial d'ordenació de Port Llevant. El projecte va ser redactat per Enric Viñas Manuel amb la col·laboració del consultor François Spoeny, l'oficina d'enginyeria MASTERS SA, els enginyers de ponts i camins Jordi Soler Peix i Pere Nobell Rodríguez, i l'empresa Sedra SAE, Bos Kalis i Hydromatic d'Holanda pel projecte de ports i canals. Port Llevant comprenia una superfície edificable de 1.927.597 m² i preveia una capacitat per a 80.000 persones. Com en el cas de la veïna Empuriabrava, es va dissenyar un sistema de canals navegables, que en aquest cas partien d'un disseny que recorda un arbre. Aquests canals tenien una longitud total de 54 quilòmetres i presentaven diferents amplades i calats, essent tots ells canals navegables.

Els terrenys que havia adquirit Port Llevant SA per realitzar la urbanització comprenien 525 hectàrees de sòl històricament dedicat al pasturatge i ocupat en grans zones per aiguamolls, al terme municipal de Castelló d'Empúries, entre els rius Muga i Fluvià. Els terrenys tenien una façana marítima d'uns 2,86 quilòmetres i una profunditat màxima d'entre 2,3 i 1 quilòmetre. Aquesta finca limitava al nord amb les propietats del marquès de Sant Mori, de Joan Reixach i de Jaume Delclós; al sud, amb el terme municipal de Sant Pere Pescador i la finca propietat de la família Senillosa; a l'est, pel mar, i a l'oest, per les finques propietat de Jaume Saló, Emili Roig, Alexandre Gusó, Remei Bonal, Josefa Moner, Pablo Negre, Maria Moner, i hereus de Pau Roger, així com pel canal de la Gallinera.

Figura 5. Plànol de zonificació i usos del sòl de la urbanització Port Llevant

FONT. AMCE, fons municipal, Obres i urbanisme, Projecte de planejament, 1503/1974.

El projecte de Port Llevant afectava directament cinc cortals: el Cortalet de la família Bach de Fontcuberta, el cortical Avinyó i el cortical Banc de la família Moner Ragner, el cortical Ribes de la família Negre i el cortical Comes de Pietat Figueres. A més, el projecte també afectava les terres del Matà de la família Senillosa, dedicades tradicionalment al cultiu de l'arròs.

L'Ajuntament de Castelló d'Empúries aprova el projecte de Port Llevant el 29 de juliol de 1974 i el 10 de desembre del mateix any la Comissió Permanent d'Urbanisme aprova definitivament el projecte.²⁵

El mes de maig de 1975 s'aprova el projecte per construir un vial d'accés a la urbanització i la intersecció amb la carretera C-260 (de Figueres a Roses). La promotora adquireix els terrenys necessaris i inicia la construcció. El procés es desenvolupa entre 1975 i 1976.

25 AMCE, fons municipal, Obres i urbanisme, Projecte de planejament, 1503/1974.

Paral·lelament comencen a sorgir dins la societat civil un seguit de moviments per a la defensa del territori. El seu objectiu era evitar la construcció massiva en els terrenys més propers al mar que encara quedaven lliures al terme de Castelló d'Empúries. L'alt valor biològic d'aquests espais van empènyer a aturar els treballs que s'estaven iniciant des de Port Llevant. Per fer-ho, es van emparar amb el Decret 2899/1972, de 15 de setembre, que protegia relativament alguns espais litorals com a *paratge pintoresc*, entre ells la platja de Can Comes, la platja afectada pel projecte.

Es considera que el punt de partida de la campanya de defensa del territori és la publicació a la revista *Presència*, el 17 de juliol de 1976, de l'article *Els aiguamolls de l'Empordà amenaçats*, escrit per l'activista Jordi Sargatal, ja que és el primer cop que es demana públicament la salvaguarda d'aquest espai natural.

L'any 1976 va ser un any clau. A banda de l'article de Jordi Sargatal a la revista *Presència*, també es va celebrar un col·loqui internacional sobre zones humides a Liège en què, de nou, Jordi Sargatal, acompanyat per Martí Boada, van exposar el cas dels Aiguamolls de l'Empordà i van demanar suport per aturar les obres. Van aconseguir que 400 experts d'onze països europeus signessin un document en què es reclamava la protecció dels Aiguamolls de l'Empordà.

El mateix any 1976, concretament el 24 de novembre, té lloc la fundació del Grup de Defensa dels Aiguamolls de l'Empordà (GDAE). L'integraven Jordi Sargatal, Francesc Guillaumet, Martí Boada, Jordi Coll, Rosa Llinàs, Lluïsa Carles, Jordi Gratacòs, Joan Tibau, Maria Rosa Font i Francesc Giró. També el 1976 es funda la Lliga per la Defensa del Patrimoni Natural (DEPANA). Els dos grups van ser importantíssims en aquest procés ja que van dissenyar una campanya per incidir sobre l'opinió pública que va tenir un gran ressò popular. Algunes de les accions que van dur a terme van ser debats, col·loquis, manifestacions, però, sobretot, ocupacions pacífiques del territori.

L'estiu de 1977 es van començar les obres al vial d'accés de Port Llevant i es van iniciar les protestes que aconseguirien aturar les obres. Entre 1977 i 1981 les obres es van aturar i reprendre successivament, fins que el 1981 l'Ajuntament de Castelló d'Empúries les va suspendre definitivament i la Generalitat va anul·lar el pla d'urbanització.

Figura 6. Plànol de zonificació de la urbanització Ajhoría Brava

FONT. AMCE, fons municipal, Obres i urbanisme, Projecte de planejament, 1503/1983.

La conseqüència de tot aquest procés va ser que el 13 d'octubre de 1983 el Parlament de Catalunya va aprovar per unanimitat la Llei 21/1983 de declaració de paratges naturals d'interès nacional i de reserves integrals zoològiques i botàniques dels Aiguamolls de l'Empordà. Es crea, per tant, el PNAE, que actualment depèn de la Generalitat de Catalunya (Roca, 2009).

Al contrari del que podríem pensar, els intents d'urbanitzar al litoral castelloní no van acabar amb Port Llevant. El 22 de juny de 1983, l'egipci Ibrahim Nour el Din Abdel Latif, administrador de l'empresa Ajhory Desarrollos Turísticos SA presenta a l'Ajuntament de Castelló d'Empúries l'estudi de detall per a la realització d'una urbanització als terrenys de la Rubina, al costat del grau de Santa Margarita, al límit del terme municipal de Castelló d'Empúries amb Roses. La nova urbanització, que de nou incorporava canals, es presentava sota la denominació d'*Ajhorja Brava*. Uns mesos més tard, el febrer de 1984, l'arquitecte municipal emet un informe dient que la tramitació de l'estudi de detall i el Projecte d'urbanització presentats no procedeixen. L'empresa recorre. Es basen en el fet que la Rubina té el Pla parcial aprovat per la Comissió Provincial d'Urbanisme de Girona en data 16 de juny de 1978, i que el Projecte d'urbanització també fou aprovat pel Departament de Política Industrial i Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya el 14 de maig de 1980. Però finalment el projecte queda desestimat.²⁶

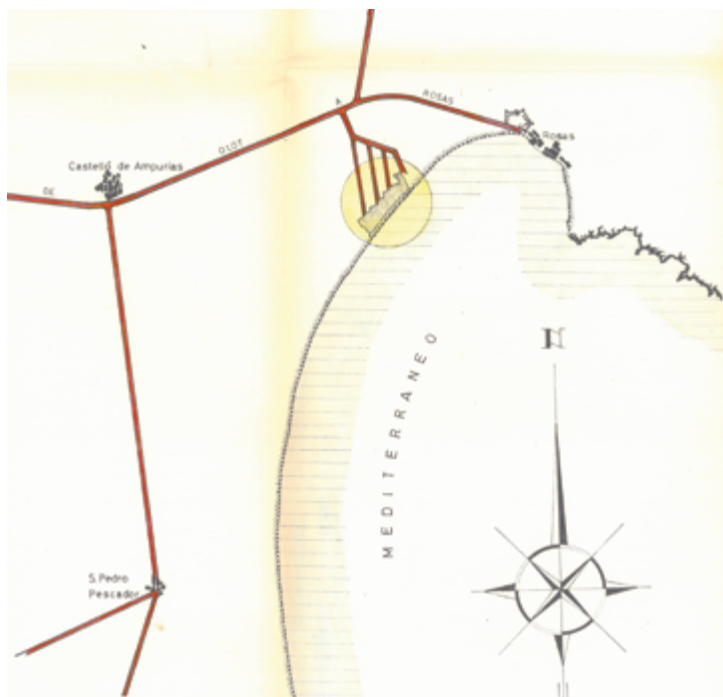
Molt probablement l'administració va tenir en compte el cas de Port Llevant a l'hora de valorar aquest nou projecte, que presentava característiques semblants: habitatges unifamiliars i plurifamiliars, hotels i apartaments, canals i dàrsenes i navegables, equipaments i zones verdes. Es preveia una superfície edificada de 193.696 m². Els arquitectes redactors del projecte van ser Juan P. Henríquez Fontsaré i Federico J. Ramírez Puig, de Barcelona.

Aquesta no era la primera vegada que es pensava a construir als terrenys de la Rubina. L'any 1968, Ernest Friedler i Sarlota Fischer van presentar un projecte d'urbanització anomenat *Les Bescambres* que pretenia unir a través d'un gran passeig marítim les urbanitzacions d'Empuriabrava i de Santa Margarita. El nexa havia de ser només per terra ja que no es contemplava la construcció de canals. El projecte,

26 AMCE, fons municipal, Obres i urbanisme, Projecte de planejament, 1503/1983.

que finalment no es va realitzar, estava redactat per l'arquitecte José Claret Rubira.²⁷

Figura 7. Plànol de situació de la urbanització Les Bescambres

NOTA. La zona de *Les Bescambres* ocupava la primera línia de la costa a la platja de la Rubina, entre el grau de Santa Margarita i el rec Salins. FONT. AMCE, fons municipal, Obres i urbanisme, Projecte de planejament, 1/1968.

Projectes d'urbanització a Sant Pere Pescador

A Sant Pere Pescador també hi va haver algun intent fallit d'urbanitzar terrenys guanyats als cortals. Destaca el de la família

²⁷ AMCE, fons municipal, Obres i urbanisme, Projecte de planejament, 1/1968.

Granada, que va voler edificar una urbanització en una part dels terrenys del cortal Devesa. L'any 1969 Cecilio Granada i l'arquitecte Luís Jara A. de Sotomayor van projectar una urbanització a l'estil de ciutat jardí en els terrenys d'aquest cortal.²⁸ En aquell moment el cortal Devesa estava dedicat a la pastura i a l'arròs. El projecte, que finalment no va tirar endavant, preveia la urbanització de 250.163 m².

De totes maneres, el gran projecte no realitzat al terme de Sant Pere Pescador, tot i que no afectava directament les terres de cap cortal, és la urbanització Fluvià Nàutic, projecte conegut com el *Fluvià Marina*. L'any 1975 es va presentar a l'Ajuntament de Sant Pere Pescador un projecte per urbanitzar 15 ha de terreny a la riba esquerra del riu Fluvià, prop de la desembocadura. El promotor era Fluvianàutic SA, una filial del grup RUMASA de l'empresari José Maria Ruiz Mateos. De seguida es va començar a construir el port fluvial esportiu, al marge dret del Fluvià. L'obra estava formada per un amarrador d'embarcacions esportives i de pesca i d'una escullera (Roig, 2002). La intenció era urbanitzar a l'entorn del riu, i l'any 1977 es va presentar un projecte d'urbanització en què es preveia la construcció de canals i ports.²⁹ Com en el cas del projecte de Port Llevant, hi va haver un moviment ciutadà de protestes i accions que conduïren a l'aturada del conjunt del projecte. La promotora va poder construir els canals i l'estructura de formigó d'un edifici de sis plantes que el 23 de febrer de 2005 es va enderrocar amb una explosió controlada.

ELS CORTALS AVUI

Un cop vist tot el procés i els canvis ocorreguts en el territori, cal que ens fixem ara en el col·lectiu que es va veure més afectat: els cortalers. Des de mitjans dels anys 60 els habitants d'aquest territori van veure com les seves terres de conreu i de pastura es reduïen per l'efecte de la construcció i del turisme. Al principi del procés de defensa del territori contra la urbanització de Port Llevant, els pagesos es van situar al costat dels ecologistes. La terra és per al pagès la seva font de vida, la

28 AMSPP, fons municipal, Obres i urbanisme, Projecte de planejament, 1/1969.

29 AMSPP, fons municipal, Obres i urbanisme, Projecte de planejament, 3/1977.

base del seu treball, i amb la construcció d'una nova urbanització la terra desapareixia i la seva forma de vida també. Per aquest motiu el col·lectiu pagès va estar al costat dels moviments de defensa.

Tanmateix, a partir de la declaració de la zona com a parc natural, els pagesos, poc a poc s'han anat distanciant del Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà (PNAE). De les 23 entrevistes efectuades durant els anys 2010 i 2011 a diferents cortalers dels termes de Castelló d'Empúries i de Sant Pere Pescador, en el marc del projecte Paisatge latent. Closes, cortals i cortalers, se n'extreu una posició contrària a la política del PNAE.

Vista la problemàtica existent entre alguns pagesos cortalers i el PNAE, l'Ajuntament de Castelló ha mediat en diverses ocasions per tal d'acostar les parts. Per la seva banda, el PNAE realitza periòdicament juntes de protecció, que són l'òrgan rector per a la gestió dels aiguamolls. En aquestes reunions es convoquen representants polítics i tècnics, i també representants dels pagesos per tal que participin de la gestió del parc i puguin exposar el seu punt de vista.

Cal destacar el cas d'alguns pagesos que s'han adaptat als requeriments del PNAE i continuen treballant les seves terres seguint les directrius de l'agricultura ecològica. Els conreus ecològics i la recuperació de varietats antigues de blat i d'usurda són noves vies de treball agrari. De les seves produccions, se'n manufacturen productes amb distintius de qualitat com el Pa de la Tramuntana (des de 2008) o la cervesa Rufa (des del maig de 2014). Recentment s'ha començat a comercialitzar la vedella de closa, una vedella ecològica de raça Aubrac criada exclusivament a les pastures i closes del PNAE (Carrera, 2013).

Actualment els pagesos cortalers dels termes de Castelló d'Empúries i de Sant Pere Pescador han optat per tres sortides. L'opció majoritària és el manteniment dels conreus, que representa un 54,7 % del conjunt. Un 24,5 % d'aquest 54,7 % han abandonat l'habitatge i un 30,2 % han mantingut el cortal com a habitatge i, per tant, l'explotació conserva el seu ús original. Per altra banda, tenim un 20,7 % dels cortals que han canviat d'ús, és a dir, ja no es dediquen a l'agricultura ni a la ramaderia sinó que exploten altres sectors econòmics, principalment el turisme. Entre els cortals reconvertits trobem hotels, restaurants i cases de turisme rural.

També tenim un 13,2 % de cortals abandonats, tant pel que fa a l'habitatge com al treball de les terres. Alguns dels edificis actualment

es troben en molt mal estat de conservació. Aquest abandonament es pot explicar per diverses raons, les principals serien la crisi del camp, l'envelliment de la població cortalera i la no renovació generacional, el canvi del model econòmic cap al sector de serveis i l'especulació immobiliària o la inseguretats dels cortals pel fet de ser habitatges aïllats.

Finalment, i malauradament, tenim un 11,3 % de cortals que han desaparegut a causa de l'especulació immobiliària i la construcció d'urbanitzacions, càmpings i altres assentaments turístics.

Si analitzem les dades per termes municipals, veiem que a Castelló d'Empúries se segueix la tendència general, amb una majoria de cortals en què es treballa la terra o es conserva l'ús original, seguit dels masos que s'han mantingut gràcies al canvi d'ús de l'habitatge, dels cortals que han estat abandonats i, finalment, d'aquells que han desaparegut. Al terme de Sant Pere Pescador, en canvi, trobem que gran part dels cortals han canviat d'ús (45,4 %). Tot i que la seva funció actual sigui el turisme i el sector de serveis, alguns d'aquests cortals tenen terres conreades (com el cortical Gran o Can Mas). A aquests cortals, cal sumar-hi el 9,1 % que tenen l'habitatge abandonat però continuen treballant les terres, i el 18,2 % que mantenen l'ús original.

Taula resum. Estat actual dels cortals

	Desaparició	Abandonament total	Abandonament habitatge / Treball terres	Manteniment altres usos	Manteniment ús original
Castelló d'Empúries					
N = 42	4	6	12	6	14
Percentatge	9,5	14,3	28,6	14,3	33,3
Sant Pere Pescador					
N = 11	2	1	1	5	2
Percentatge	18,2	9,1	9,1	45,5	18,2
TOTAL					
N = 53	6	7	13	11	16
Percentatge	11,3	13,2	24,5	20,7	30,2

FONT. Per elaborar la taula s'han tingut en compte els 53 cortals dels termes de Castelló d'Empúries i de Sant Pere Pescador inclosos en el projecte de recerca Paisatge latent. Closes, cortals i cortalers realitzat entre els anys 2010 i 2011 per l'Associació d'Història Rural, l'Arxiu Municipal de Castelló d'Empúries i l'Ecomuseu-Farina de Castelló d'Empúries.

Tot i els canvis ocorreguts en el medi i en el sistema cortaler, els pagesos encara mantenen vincles i tradicions que els uneixen. Actualment s'organitzen en l'Associació de Pagesos i Cortalers de Castelló d'Empúries i han aconseguit mantenir la festa de Sant Antoni dels Cortals que se celebra al voltant del 17 de gener. Aquell dia s'obre la capella de Sant Antoni, de propietat privada, i s'hi col·loca la figura del sant. Els cortalers assisteixen a la missa i després fan un dinar popular i un ball.

Un altre intent per recuperar les tradicions ha estat amb la rehabilitació de la capella de Sant Joan Sescloses, també coneguda com a *Sant Joan dels Erms*. L'estiu de 2014 es va fer una crida per trobar voluntaris que hi fessin una operació de neteja i petits treballs de rehabilitació. Es va restituir la figura del sant i es va fer més difusió de l'aplec de Sant Joan, que se celebra el 29 d'agost. Hi va haver processó per portar el sant a l'ermita, missa, sardanes, bicicletada i marxa a peu, actuació de la colla castellera i dels gegants de Castelló d'Empúries.

La recuperació d'aquestes festes, la voluntat dels cortalers i la pervivència dels cortals, sobretot d'aquells que mantenen la seva funció original, són part, avui, del nostre patrimoni.

Referències d'arxiu

1. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, 8.3.1. Planejament. Expedient 1501/1964. Pla parcial d'ordenació de la primera fase d'Empuriabrava.
2. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, 8.3.1. Planejament. Expedient 1/1968. Pla parcial de Les Bescambres.
3. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, 8.3.1. Planejament. Expedient 1501/1971. Pla parcial d'urbanització del Mas Nou.
4. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Obres i urbanisme, 8.3.1. Planejament. Expedient 1502/1972. Pla parcial de la segona fase d'Empuriabrava.

5. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Obres i urbanisme, 8.3.1. Planejament. Expedient 1501/1974. Modificació del Pla parcial d'Empuriabrava.
6. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, 8.3.1. Planejament. Expedient 1502/1974. Pla parcial d'ordenació de Can Sabarrés.
7. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, planejament. Expedient 1503/1974. Pla parcial d'ordenació de Port Llevant promogut per Port Llevant SA.
8. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, 8.3.1. Planejament. Expedient 1505/1983. Estudi de detall del Mas Nou.
9. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, 8.4.1. Activitats reglamentades. Expedient 0A/1985 de legalització del càmping Internacional-Amberes.
10. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, 8.4.1. Activitats reglamentades. Expedient 0B/1985 de legalització del càmping El Matà.
11. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, 8.4.1. Activitats reglamentades. Expedient 0C/1985 de legalització del càmping Mas Nou.
12. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, 8.4.1. Activitats reglamentades. Expedient 0D/1985 de legalització del càmping Laguna.
13. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, 8.4.1. Activitats reglamentades. Expedient 0E/1985 de legalització del càmping La Estrella.
14. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, 8.4.1. Activitats reglamentades. Expedient 0F/1985 de legalització del càmping Vora Mar.
15. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, 8.4.1. Activitats reglamentades. Expedient 1/1986 de legalització del càmping La Estrella.

16. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, 8.4.1. Activitats reglamentades. Expedient 2/1986 de legalització del càmping Laguna.
17. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, 8.4.1. Activitats reglamentades. Expedient 5/1986 de legalització del càmping Internacional-Amberes.
18. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, 8.4.1. Activitats reglamentades. Expedient 14/1986 de legalització del càmping Vora Mar.
19. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, 8.4.1. Activitats reglamentades. Expedient 42/1986 d'ampliació del càmping El Matà.
20. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, 8.4.1. Activitats reglamentades. Expedient 16/1987. Canvi de titular i legalització del càmping Vora Mar.
21. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, 8.4.1. Activitats reglamentades. Expedient 20/2005. Llicència ambiental del càmping Internacional-Amberes SA.
22. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, 8.4.2. Activitats innòcues. Expedient 7/1973. Llicència d'obertura d'activitats de cafeteria, restaurant i supermercat al càmping Mas Nou.
23. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, 8.4.2. Activitats innòcues. Expedient 26/1982 de llicència del càmping Ampurias.
24. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, planejament. Expedient 1503/1983. Estudi de detall d'Ajhorria Brava als terrenys de la Rubina.
25. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, 8.4.2. Activitats innòcues. Expedient 52/1985. Canvi de titular del càmping Ampurias.
26. AMCE, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, 8.4.2. Activitats innòcues. Expedient 55/1986. Llicència d'obertura d'activitat de botiga de regals al càmping Mas Nou.

27. AMCE, 31. Documentació esparsa. Col·lecció família Casadevall. Contracte de parceria del cortal Llebrer entre Antonio de Moxó i Güell, en representació de la seva mare Francisca Güell López, i Modest Casadevall Costa. Document amb data de 24 de juny de 1946.
28. AMCE, 31. Documentació esparsa. Col·lecció família Casadevall. Document de recessió del contracte de parceria del cortal Llebrer entre Antonio de Moxó i Güell, en representació de la seva mare Francisca Güell López, i Modest Casadevall Costa. Document amb data de 27 de juny de 1958.
29. AMSPP, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, Planejament. Expedient 1/1969. Projecte d'urbanització del sector sud de Sant Pere Pescador.
30. AMSPP, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, Planejament. Expedient 3/1977. Projecte d'urbanització del Pla parcial d'ordenació de Fluvià Nàutic.
31. AMSPP, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, Infraestructura. Expedient 1/1979. Pla especial de vialitat i Projecte d'urbanització del Pla parcial del Bon Relax.
32. AMSPP, 01. Fons de l'Administració municipal. Secció d'obres i urbanisme, Planejament. Expedient 4/1986. Pla parcial d'ordenació de Mas Sopes.
33. Servicio histórico del COAM. Fons d'Antoni Perpiñà Sebrà. Expedient PS-P100. Pla especial d'ordenació del golf de Roses, 1959.

BIBLIOGRAFIA

- AGUILAR PIERA, Antoni (1993) *La construcció de l'espai rural al Baix Empordà. L'anàlisi de les transformacions del territori com a base per a la definició de criteris d'ordenació*, tesi doctoral, Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya.
- ALCOVER, Antoni Maria i MOLL, Francesc de Borja (1930-1962) *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca: Editorial Moll [edició electrònica de l'Institut d'Estudis Catalans, 2002: <http://dcvb.iec.cat/>].
- ALSINA, Claudi; FELIU, Gaspar i MARQUET, Lluís (1990) *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*, Barcelona: Curial.
- AMELANG, James (2001) «El mundo mental de Jeroni Pujades», dins Richard L. KAGAN i Geoffrey PARKER (eds.) *España, Europa y el mundo Atlántico. Homenaje a John H. Elliot*, Madrid: Marcial Pons, p. 279-297.
- ARAGÓ, Narcís-Jordi (1996) «El Debat Costa Brava», *Revista de Girona*, 179, p. 62-70.
- ARMENGOL, Dolors (1980) «La agricultura en el Alto Ampurdán a mediados del siglo XIX», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 14, p. 11-138.
- ARTOLA BLANCO, Miguel (2013a) «Los terratenientes frente al cambio agrario, 1940-1954», *Historia Agraria*, 59, p. 125-158.
- ARTOLA BLANCO, Miguel (2013b) «Crisis y transformación del rentismo agrario. La Casa de Fernán Núñez (1930-1955)», *xiv Congreso Internacional de Historia Agraria*, Badajoz: SEHA [<http://seha.info/FILE/congresos/comunicaciones/articulos/D.2.%20Artola.pdf>].
- AUGÉ, Josep (1991) *Masies i cortals de Castelló d'Empúries. El seu rem, la seva gent (1930-1990)*, Castelló d'Empúries: Ajuntament.
- BARBAZA, Yvette (1966) *El paisatge humà de la Costa Brava*, Barcelona: Edicions 62, 1988.

- BARQUER CERDÀ, Arnau (2018) «*Visch de mon treball y seguint los amos. Francesos i treballadors a la Catalunya de mas (bisbat de Girona, s. XIV i XVII)*», tesi doctoral, Girona: Universitat de Girona.
- BARQUERO GENOVÉS, Carles J. (2007) «Un viache al Ampordà: el cortical Vell al segle XIX», *El Salner*, 13, p. 65-73
- BENITO, Helena (2005) *Harinera la Montserrat (1898-1936). Aproximación a la historia empresarial de los Ensesa de Girona (c. 1880-c. 1989)*, tesi doctoral, Girona: Universitat de Girona.
- BOEHLER, Jean-Michel (2002) «La guerre au quotidien dans les villages du Saint-Empire au XVIIe siècle», dins Christian DESPLAT (ed.), *Les villageois face à la guerre, XIVe-XVIIIe siècle*, Toulouse: Presses universitaires du Mirail, p. 65-88.
- BOIX, Lurdes (2003) «Club nàutic a Empúries», *Miratges, 300 anys de projectes no realitzats a les comarques gironines*, Girona: Diputació de Girona.
- BOSCH, Mònica (2011) «Qui era masover? Identitat i mobilitat», dins Enric SAGUER HOM (ed.) *Forçats a foc i llum. Una història oral dels últims masovers de la regió de Girona, 1930-2000*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 59-131
- BOSCH, Mònica i PUIGVERT, Joaquim M. (2005) «Cohesió i consciència de classe. Els àmbits de relació social», dins Enric SAGUER HOM (ed.) *Els últims hereus. Història oral dels propietaris rurals gironins (1930-2000)*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 269-355
- BOTET i SISÓ, Joaquín (1883) «Ordinaciones ineditas del condado de Ampurias del siglo XVI», *Revista de Gerona*, VII, p. 278-288.
- CALS GÜELL, Joan; LOSTADO BOJÓ, Rafael i MATAS PRAT, Anna (1987) *L'Alt Empordà, recursos i estructura econòmica*, Barcelona: Caixa d'estalvis de Catalunya.
- CALS i GÜELL, Joan (1982) *La Costa Brava i el turisme. Estudis sobre la política turística, el territori i l'hoteleria*, Barcelona: Kapel.
- CAMPS i ARBOIX, Joaquim de (1965) *Les cases pairals catalanes*, Barcelona: Destino.
- CAMPS i ARBOIX, Joaquim de (1968) *La masia catalana*, Barcelona: Aedos.
- CAPDEFERRO i PLA, Josep (2017) *Juristes, litigis i poder al comtat d'Empúries en temps de Jeroni Pujades (1568-1635)*, Castelló d'Empúries: Ajuntament de Castelló d'Empúries, Museu d'Història Medieval de la cúria-presó, Diputació de Girona.

- CÁRDABA, Marciano (2002) *Col·lectivitats agràries a les comarques de Girona, 1936-1939. Pagesos i revolució a Catalunya*, Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Centre de Recerca d'Història Rural de la Universitat de Girona i Documenta Universitària.
- CARRERA, Esteve (2013) «La vedella dels Aiguamolls sortirà a la venda el 2014», *El Punt Avui* (23-05-2013).
- CARRIÓN GUTIÉRREZ, Alejandro (2015) *Plan nacional de arquitectura defensiva*, Madrid: Ministerio de educación, cultura y deporte.
- CATALÀ, Víctor [Caterina Albert i Paradís] (1907) *Cayres Vius*, Barcelona: Biblioteca Joventut.
- CAUSSA, Jaume (1952) «Els cortals de Castelló», *Programa de la Festa de Sant Antoni Abat*, Castelló d'Empúries.
- COLLS COMAS, Josep (2002) *D'artesans a pagesos. L'evolució del treball en una vila de la Catalunya moderna, Castelló d'Empúries (segles xv-xvii)*, treball de recerca de doctorat, Girona: Universitat de Girona.
- COLLS COMAS, Josep (2006) «Crecimiento agrario y desecación de humedales litorales en el Noreste catalán: Castelló d'Empúries (siglos xvi-xix)», *Áreas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, 25, p. 47-57.
- COLLS COMAS, Josep (2008) «Cap terra sense senyor. Les denúncies del comte d'Empúries a inicis de l'època moderna», dins Rosa CONGOST (ed.) *Dels capbreus al registre de la propietat. Drets, títols i usos socials de la informació a Catalunya (segles xiv-xx)*, Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Centre de Recerca d'Història Rural de la Universitat de Girona i Documenta Universitària, p. 145-170.
- COLLS COMAS, Josep (2011) «Família, patrimoni i herència. La família masovera i la seva dinàmica interna», dins Enric SAGUER HOM (ed.) *Forçats a foc i llum. Una història oral dels últims masovers de la regió de Girona, 1930-2000*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 313-364.
- COLOMÉ FERRER, Josep (1992) «Estructura de la propiedad y crisis agraria a finales del siglo xix: la comarca del Penedès», dins Ramon GARRABOU (ed.) *Propiedad y explotación campesina en la España Contemporánea*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, p. 237-260.
- COMPTE FREIXANET, Albert (1964) «El Alto Ampurdán», *Pirineos*, p. 67-74 [Reeditat a Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, 2015].
- COMPTE FREIXANET, Albert (1981) «La Guerra de successió vista des d'un petit nucli urbà empordanès», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 57, p. 167-192.

- COMPTE FREIXANET, Albert (1987) «Un inventari de l'arxiu de Castelló d'Empúries de mitjans del segle XVIII», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 20, p. 174-228.
- COMPTE FREIXANET, Albert (2002) «L'entorn rural de Castelló d'Empúries en la baixa edat mitjana a través de l'administració de la Canònica de Girona», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 35, p. 55-117.
- COMPTE FREIXANET, Albert (2005) «Els cortals de Castelló d'Empúries en la baixa edat mitjana», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 38, p. 57-124.
- COMPTE FREIXANET, Albert *et al.* (1992) *Empuriabrava 25 anys, 1967-1992*, Castelló d'Empúries: Ajuntament de Castelló d'Empúries.
- CONGOST, Rosa (1990) *Els propietaris i els altres. La regió de Girona, 1768-1862*, Vic: Eumo.
- CONGOST, Rosa (1998) «Pairalisme, història del dret i història de les relacions socials al camp català. Algunes reflexions», *Estudis d'Història Agrària*, 12, p. 43-75.
- CONGOST, Rosa (ed.) (2015) *The catalan Mas. Origins, transformations and the end of an agrarian system*, Girona: Associació d'Història Rural, Centre de Recerca d'Història Rural de la Universitat de Girona i Documenta Universitària.
- CONGOST, Rosa; GIFRE, Pere; SAGUER, Enric i TORRES, Xavier (1999) «L'evolució del contracte de masoveria (Girona, s. XV-XVIII)», dins Rosa CONGOST i Lluís TO (eds.) *Homes, masos, història. La Catalunya del Nord-est (segles XI-XX)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 269-297.
- COOPER, J. P. (1978) «In search of Agrarian Capitalism», *Past and Present*, 80, p. 20-65.
- COROMINES, Joan (1980) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona: Curial, 10 vols.
- DALMASES, Enric de (1921), «Suum Cuique», *Revista de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre*, febrer.
- ECOMUSEU-FARINERA DE CASTELLÓ D'EMPÛRIES (2013) *Paisatge latent. Closes, cortals i cortalers*, Castelló d'Empúries: Ecomuseu-Farinera.

- ESTEVE PALÓS, Albert (2003) *El nomenclàtor com a font per l'estudi territorial de la població a Catalunya*. Tesi doctoral, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona (<https://www.tesisenred.net/bitstream/handle/10803/4948/aep1de5.pdf?sequence=1&isAllowed=y>) [última consulta: 05/04/2019].
- ESTEVE PALÓS, Albert i VALLS FÍGOLS, Miquel (2010) «Masos, masies i cases de pagès a la Catalunya de 1860: una anàlisi espacial», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 69, p. 97-112.
- ESTRADA, Ferran (1998) *Les cases pageses al Pla d'Urgell*, Lleida: Pagès editors.
- FÀBREGAS i BARRI, Esteve (1970) *Vint any de turisme a la Costa Brava (1950-1970). Cara i creu d'una època divertida*, Barcelona: Selecta.
- FAGES DE CLIMENT, Carles (2002) *Epigrames*, Figueres: Brau.
- FARÍAS ZURITA, Víctor (2009) *El mas i la vila a la Catalunya medieval. Els fonaments d'una societat senyorialitzada (segles XI-XIV)*, València: PU.V.
- FERRER ALÒS, Llorenç (1987) *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya central (segles XVIII-XX)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FERRER ALÒS, Llorenç (1991) «La pequeña explotación en un viñedo de la Cataluña Central en los siglos XIX y XX», dins Pegerto SAAVEDRA i Ramon VILLARES (eds.) *Señores y campesinos en la península Ibérica (s. XVIII-XX)*, Barcelona: Crítica, p. 34-62.
- FERRER ALÒS, Llorenç (2010) «Capítols matrimonials i història de la família», dins Rosa ROS (ed.) *Els capítols matrimonials. Una font per la història social*, Girona: Associació d'Història Rural, Centre de Recerca d'Història Rural de la Universitat de Girona i Documenta Universitària, p. 135-159.
- FOLLAINÉ, Antoine (2008) *Le village sous l'Ancien Régime*, París: Fayard.
- FOLLAINÉ, Antoine (ed.) (2000) *L'Argent dels Villages. Comptabilités paroissiales et comunales. Fiscalité locale, du XIIIe au XVIIIe siècle. Actes du colloque d'Angers (30-31 octobre 1998)*, Rennes: Association d'Histoire des Sociétés Rurales.
- FOLLAINÉ, Antoine i LARGUIER, Gilbert (2005) «L'État moderne et l'impôt des campagnes: rapport introductif», dins *L'impôt des campagnes. Fragile fondement de l'Etat dit moderne (XVe-XVIIIe siècle). Colloque tenu à Bercy les 2 et 3 décembre 2002*, París: Comité pou l'histoire économique et financière de la France, p. 5-66.

- FRAGUELL SANSBELLÓ, Rosa Maria (1989) «La política urbanística de l'Obra Sindical del Hogar a les comarques gironines», dins *L'època franquista. Estudis sobre les comarques gironines*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona.
- FRAGUELL SANSBELLÓ, Rosa Maria (2015) «El turisme: fenomen transformador del litoral empordanès», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 46, p. 219-236.
- G.C. (1910) «Los precios en los mercados», *Boletín de la Cámara Agrícola del Ampurdán*, 236, p. 100-103.
- GARCÍA MORENO, Antonio (2017) *Història de la indústria làctia a les comarques gironines: la Central Lletera Municipal de Girona i la Lactaria Española de Vidreres, entre d'altres*, tesi doctoral, Girona: Universitat de Girona.
- GARRABOU, Ramon (1985) «La burgesia agrària gironina durant el segle XIX», *Revista de Girona*, 112, p. 9-14.
- GARRABOU, Ramon (ed.) (1992) *Propiedad y explotación campesina en la España Contemporánea*, Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- GARRABOU, Ramon; PLANAS, Jordi i SAGUER, Enric (2001) *Un capitalisme impossible? La gestió de la gran propietat a la Catalunya contemporània*, Vic: Eumo.
- GARRABOU, Ramon; PLANAS, Jordi; SAGUER, Enric i VICEDO, Enric (2014) «Propiedad de la tierra y desigualdad social en el mundo rural catalán de mediados del siglo XIX», *Historia Agraria*, 63, p. 47-82.
- GARRABOU, Ramon; PUJOL ANDREU, Josep i COLOMÉ, Josep (1991) «Salaris, ús i explotació de la força de treball agrícola (Catalunya, 1818-1936)», *Recerques. Història, Economia, Cultura*, 24, p. 23-51.
- GARRABOU, Ramon i SAGUER, Enric (2006) «Propietat, tinença i relacions de distribució», dins Emili GIRALT (dir.) *Història Agrària dels Països Catalans*, IV. Segles XIX i XX, Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca i la Innovació, p. 353-431.
- GARRABOU, Ramon; TELLO, Enric i ROCA, Albert (1999) «Preus del blat i salaris agrícoles a Catalunya (1720-1936)», dins Albert CARRERAS et al. (eds.) *La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*, Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, vol. 1, p. 422-460.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (2009) *Nomenclàtor Oficial de Toponímia de Catalunya*, Barcelona: Generalitat (http://territori.gencat.cat/ca/01_

departament/documentacio/territori-urbanisme/ cartografia/nomenclator_oficial_de_toponimia_de_catalunya/) [última consulta: 01/03/2019].

GENERALITAT DE CATALUNYA. Institut d'Estadística de Catalunya (<https://www.idescat.cat>) [última consulta: 04/02/2019].

GENERALITAT DE CATALUNYA. Inventari del patrimoni arquitectònic de Catalunya, Generalitat de Catalunya (<http://invarquit.cultura.gencat.cat/cerca/>) [última consulta: 11/01/2019].

GIFRE RIBAS, Pere (1991) «Hisendats i renovació agrícola: la granja-escola de Fortianell», *Revista de Girona*, 144, p. 72-80.

GIFRE RIBAS, Pere (1995) «Universitats endeutades i fiscalitat comunitària. Les universitats del comtat d'Empúries, 1659-1705», *Recerques. Història, Economia, Cultura*, 33, p. 53-75.

GIFRE RIBAS, Pere (2007) «La gran transformació del paisatge rural empordanès. El terraprim occidental (1950-1980). Tot valorant la incidència del fred de 1956», *Actes del congrés: El paisatge, element vertebrador de la identitat empordanesa*, Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, vol. II, p. 449-464.

GIFRE RIBAS, Pere (2009) *En la prehistòria dels hisendats. De senyors útils a propietaris (Vegueria de Girona, 1486-1720)*, tesi doctoral, Girona: Universitat de Girona.

GIFRE RIBAS, Pere (2012) *Els senyors útils i propietaris de mas. La formació històrica d'un grup social pagès (Vegueria de Girona, 1486-1730)*, Barcelona: Fundació Noguera.

GIRONELLA GRANÉS, Josep M. (2013) *La mòlta de cereals i el batanatge de teixits al comtat d'Empúries i al vescomtat de Rocabertí, finals del segle XIII i primera meitat del XIV*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica.

GIRONELLA GRANÉS, Josep M. (2010) *Els molins i les salines de Castelló d'Empúries al segle XIV. La mòlta de cereals, el batanatge de teixits i l'obtenció de sal en una vila catalana baixmedieval*, Barcelona: Fundació Noguera.

HOSTAL EMPÚRIES (<http://hostalempuries.com/historia/?lang=ca>) [última consulta: 15/01/2019].

IDESCAT, *Cens agrari de 1982* (<https://www.idescat.cat/pub/?id=censag>).

JUNTA CONSULTIVA AGRONÓMICA (1888) *Avance estadístico sobre el cultivo cereal y de leguminosas asociadas en España*, Madrid: Tipolitografía de L. Péant é hijos.

- JUNTA CONSULTIVA AGRONÓMICA (1892) *Avance sobre la riqueza pecuaria en 1891*, Madrid: Tipolitografía de L. Péant é hijos.
- KAUTSKY, Karl (1899) *La cuestión agraria. Estudio de las tendencias de la agricultura moderna y de la política agraria de la socialdemocracia*, Barcelona: Laia, 1974.
- KONING, Niek (1994) *The failure of agrarian capitalism: agrarian politics in the UK, Germany, the Netherlands and the USA, 1846-1919*, London: Routledge.
- LASSET, Peter i WALL, Richard (1972) *Household and family in the past time*, Cambridge: Cambridge University Press.
- LENIN, Vladimir Illich (1908) *El desarrollo del capitalismo en Rusia. El proceso de formación de un mercado interior para la gran industria*, Barcelona: Ariel, 1974.
- LLOVET I MONT-RÒS, Josep (1932) *Les indústries de la llet a l'Empordà*, mecanoscrit inèdit.
- LLOVET I MONT-RÒS, Josep (1933) *Sobre l'explotació dels cortals*, mecanoscrit inèdit.
- LLOVET I MONT-RÒS, Josep (1935) «Les condicions del treball agrícola i el sistema de producció a la plana de l'Alt Empordà», *Arxius de l'Escola Superior d'Agricultura*, p. 99-121.
- MALLORQUÍ, Elvis (2011) «Masos medievals i cognoms endèmics a les terres de Girona», *Quaderns de la Selva*, 23, p. 11-55.
- MARTÍ ESCAYOL, Maria Antònia i ESPINO LÓPEZ, Antoni (2013) *Catalunya abans de la Guerra de Successió. Ambrosi Borsano i la creació d'una nova frontera militar, 1659-1700*, Catarroja-Barcelona: Afers.
- MONER, Joaquim (1927) «La platja de Castelló. Ingratitud», *La veu de l'Empordà*, 1193, p. 5.
- NEGRE PASTELL, Pelayo (1921) *Evolució del règimen de propiedad en Catalunya, singularmente en la diócesis de Gerona*, la Bisbal d'Empordà: Jovés Impresor.
- NEGRE PASTELL, Pelayo. (1925) «Del notable informe elaborat pel Doctor D. Pelai Negre sobre el nostre sistema contractual agrari...», *Butlletí de la Federació Sindical Agrària*, 75, p. 1-8.
- Nomenclátor que comprende las poblaciones, grupos, edificios, viviendas, albergues, etc., de las cuarenta y nueve provincias de España : dispuesto por riguroso orden alfabético entre las provincias, partidos judiciales,*

- ayuntamientos, y entidades de población*, Madrid, 1864. (<http://bdh.bne.es/bnearch/Search.do?>) [última consulta: 8/07/2019].
- PADROSA GORGOT, Inés (2009) *Diccionari biogràfic de l'Alt Empordà*, Girona: Diputació de Girona.
- PAN MONTOJO, Juan (2008) «El fin de un ciclo: las transformaciones de la propiedad y la explotación de la tierra en la posguerra», dins Enrique FUENTES QUINTANA (dir.) *Economía y economistas españoles en la Guerra Civil*, Madrid: Galaxia Gutenberg, v. 2, p. 649-676.
- PASCUAL, Pere (1990) «L'agricultura de finals de l'Antic Règim (1833-1847). Una aproximació de tipus microeconòmic», dins *Agricultura i industrialització a la Catalunya del segle XIX*, Barcelona: Crítica, p. 5-81.
- PICHARD, Georges (2001) «L'espace absorbé par l'économique? Endettement communautaire et pression sur l'environnement en Provence (1640-1730)», *Historie & Sociétés Rurales*, 16, p. 81-115.
- PINTO, Anthony (2002) *Commerce et draperie dans le comté d'Empúries de 1260 à 1497*, tesi doctoral, Chambéry: Université de Savoie.
- PINTO, Anthony (2005) «Le commerce des chevaux et des mules entre France et les pays catalans XIVe-XVe siècle», *Historie & Sociétés Rurales*, 23, p. 89-116.
- PLA, Josep (1955) *Guia de la Costa Brava*, Barcelona: Destino (4a edició).
- PLA, Josep (1968) *Obra Completa*. VIII. *Els pagesos*, Barcelona: Destino, 1975 (2a edició).
- PLANAS MARESMA, Jordi (1994) «Agrarisme i gestió de la propietat al primer terç del segle XX. Un exemple significatiu: Jaume Maspons i Camarasa (1872- 1934)», *Estudis d'Història Agrària*, 10, p. 57-83.
- PLUJÀ I CANALS, Arnald i MASMARTÍ I RECASENS, Sònia (2103) *Els dominis de Sant Pere de Rodes al Cap de Creus segons un capbreu de la Cellereria (1420-1429)*, Girona: Ajuntament de Port de la Selva, Fundació Albert Tomàs i Bassols i Museu d'Història de Catalunya.
- POL GIRBAL, Jaume (1986) *El món de la Costa Brava*, Sant Hilari Sacalm: Indústries gràfiques Duran.
- PUJADES, Jeroni (1976) *Dietari de Jeroni Pujades*. IV (1626-1630). Edició a cura de Josep Mª Casas Homs, Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.
- PUJOL I CANELLES, Miquel (1985) «Aportació a la biografia de Jeroni Pujades. Una biblioteca particular de començament del segle XVII», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 18, p. 98-247.

- RIBA, Santiago de (1920) «La bonhomia dels propietaris», *Revista de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre*, desembre.
- RIBAS PALOM, Anna; PAVÓN GUERRERO, David i SAURÍ PUJOL, David (2007) «L'evolució recent del paisatge a l'Alt Empordà a partir de l'anàlisi en els canvis d'usos i cobertes del sòl (1950-2000)», *Actes del congrés: El paisatge, element vertebrador de la identitat empordanesa*, volum I, p. 51-61.
- RIBAS TORRES, Pasqual (2000) *Atlas de Castelló d'Empúries. Segles XVII al XIX*, Castelló d'Empúries: Ajuntament de Castelló d'Empúries.
- RIBAS TORRES, Pasqual (2007) «La capella del mas Moxó», *El Salner*, 13, p. 51-54.
- ROCA FABREGAT, Pere (2005) «¿Quién trabajaba en las masías? Criados y criadas en la agricultura catalana (1670-1870)», *Historia agraria: Revista de agricultura e historia rural*, 35, p. 49-92.
- ROCA, Albert (2009) *25 anys de protecció dels Aiguamolls de l'Empordà*, Girona: Diputació de Girona.
- ROIG SIMON, Marisa (2002) *Sant Pere Pescador*, Girona: Diputació de Girona, Quaderns de la revista de Girona, 99.
- ROIG SIMON, Marisa (2016) «Un segle d'associacionisme recreatiu i cultural a Castelló d'Empúries», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 47, p. 457-474.
- ROIG SIMON, Marisa (2017) «El procés d'urbanització del front marítim de Castelló d'Empúries. Empuriabrava (1964-1974)», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 48, p. 227-247.
- ROIG SIMON, Marisa i FERNÁNDEZ DOMÈNECH, Meritxell (2017) *Castelló, vila d'arxius. 30 anys d'arxiu municipal a Castelló d'Empúries*, Castelló d'Empúries: Ajuntament de Castelló d'Empúries
- ROMAGOSA CASALS, Francesc (2007) «Els aiguamolls. Un paisatge genuïnament empordanès», *Actes del congrés: El paisatge, element vertebrador de la identitat empordanesa*, Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, volum I, p. 63-71.
- ROSICH, Jaume (1919) *Els sindicats agrícoles gironins*, Girona: Tip. Masó.
- ROSICH, Jaume (1932) «Modalitats dels contractes d'arrendament i parceria a la província de Girona», *Agricultura i Ramaderia*, 5, p. 81-83.
- SAGUER HOM, Enric (1998) «La consolidación de la propiedad campesina en Cataluña: un análisis cuantitativo (el Baix Empordà, 1860-1940)», *Historia Agraria*, 16, p. 209-233.

- SAGUER HOM, Enric (2005) (coord.) *Els últims hereus. Història oral dels propietaris rurals gironins, 1930-2000*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.
- SAGUER HOM, Enric (2007) «La Acción Social en casa. Gestión patrimonial de un dirigente sindical (Pelayo Negro y Pastell, 1924-1936)», dins Ricardo ROBLEDÓ i Santiago LÓPEZ (eds.) *¿Interés particular, bienestar público? Grandes patrimonios y reformas agrarias*, Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, p. 281-303.
- SAGUER HOM, Enric (2011) (coord.) *Forçats a foc i llum. Una història oral dels últims masovers de la regió de Girona, 1930-2000*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.
- SAGUER HOM, Enric (2015) «Canvis socials en els cortals empordanesos durant la primera meitat del segle xx», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 46, p. 181-205.
- SAGUER HOM, Enric i COLLS, Josep (2004) «Mossos i criats. Una radiografia del treball assalariat als masos (Girona, 1946)», *Estudis d'història agrària*, 17, p. 813-827.
- SALA, Francisco (1846) «Tareas del mes de abril», *El Bien del País. Periódico de las sociedades académica y recreativa de Figueras*, 24, p. 185-187.
- SANTALÓ, Jaume *et al.* (2001) *Roses 1875-1975. Del model comercial a la revolució turística*, Roses: Ajuntament de Roses.
- SERRA PERALS, Joan (1997) «Algunes notes sobre la història de la capella de Sant Antoni Abat dels cortals», *Villa Castilionis Empuriarem*, 3, p. 39-46.
- SERRA, Assumpta (2016) «Masia i família pagesa a Catalunya entre el segle xvi i el començament del xx», *Catalan Historical Review*, 9, p. 169-180.
- SERRA, Eva (1988) *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle xvii. Baronia de Sentmenat, 1590-1729*, Barcelona: Crítica.
- SOLDEVILA I TEMPORAL, Xavier (1999) «Masades i servituds a Torroella de Montgrí i la seva comarca (1290-1340)», dins Rosa CONGOST I Lluís TO FIGUERAS (dir.) *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles xi-xx)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- TEIXIDOR COLOMER, Anna (2007) «La visió del paisatge empordanès a través de la premsa figuerenca (1923-1936)», *Actes del congrés El paisatge, element vertebrador de la identitat empordanesa*, Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, vol. 2, p. 611-622.

- TO FIGUERAS, Lluís (1993) «Le mas catalan du XIIe s.: genèse et évolution d'une structure d'encadrement et d'asservissement de la paysannerie», *Cahiers de civilisation médiévale*, 36e année, 142, p. 151-177.
- TORRENT, Narcís (2017) *Cartografia, pràctiques mèdiques i respostes socials a l'entorn del paludisme: Catalunya, segle XIX*, tesi doctoral, Girona: Universitat de Girona.
- TORRES, Xavier (1999) «De senyors del drap a senyors de la terra: draperia i masoveria en la regió de Girona als segles XVI i XVII», dins Rosa CONGOST i Lluís TO (eds.) *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est*, s. XI-XX, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 229-269.
- TORT, Joan (2006) «Els noms de lloc i el territori: la toponímia des de la geografia», dins Elvis MALLORQUÍ (coord.) *Toponímia, paisatge i cultura. Els noms de lloc des de la lingüística, la geografia i la història*, Girona: Associació d'Història Rural de les comarques gironines, Centre de Recerca d'Història Rural de la Universitat de Girona, Documenta Universitària, p. 69-98.
- TRIBÓ TRAVERIA, Gemma (1989) *Evolució de l'estructura agrària del Baix Llobregat, 1860-1931*, tesi doctoral, Barcelona: Universitat de Barcelona.
- TRIBÓ TRAVERIA, Gemma (1992) «Evolución de la estructura agraria del Baix Llobregat (1860-1936)», dins Ramon GARRABOU (ed.) *Propiedad y explotación campesina en la España Contemporánea*, Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, p. 209-235.
- VAN DER PLOEG, Jan Douwe (2010) *Nuevos campesinos. Campesinos e imperios alimentarios*, Barcelona: Icaria.
- VILÀ i VALENTÍ, Joan (1973) *El món rural a Catalunya*, Barcelona: Curial.
- VILA, Fulgenci (1901) «Decadencia de la alfalfa en el termino de Castellón de Ampurias y sus causas», *Boletín de la Cámara Agrícola del Ampurdán*, 45, p. 1-2.
- VILA, Fulgenci (1908) «El progreso agrícola no siempre se impone a plazo», *Boletín de la Cámara Agrícola del Ampurdán*, 206, p. 223-226.
- ZAMORA, Francisco de (1973) *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, Edició de Ramon Boixareu, Barcelona: Curial.

TORNAR A LA COBERTA

